

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ABHAZLAR VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans

Ramazan CANBEK

Çorum 2021

ABHAZLAR VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ

Ramazan CANBEK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

ÇORUM-2021

KABUL VE ONAY

Ramazan CANBEK tarafından hazırlanan *Abhazlar ve İslam Tarihindeki Yeri* başlıklı bu çalışma, 30/07/2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ (Başkan-Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Cuma KARAN

Dr. Öğr. Üyesi Halil YAVAŞ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Muhammed Asıf YOLDAŞ

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. 25/08/2021

Ramazan CANBEK

ÖZET

CANBEK, Ramazan. *Abhazlar ve İslam Tarihindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2021.

Bir toplumun İslamlaşma sürecini incelediğimiz bu çalışmamızda, Abhazların İslamiyet ile olan ilişkileri ve bu dine bakış açıları aşama aşama tarihi veriler eşliğinde ele alınmıştır. Ayrıca Abhazya'nın yerli halkı ve kavmi yapısı da, etkileşim içerisinde buldukları diğer milletlerle mukayese edilerek değerlendirilmiştir. Tezimizde başta Abhazlar olmak üzere Arap, Ermeni, Gürcü, Selçuklu ve Osmanlı gibi birçok kaynaktan istifade edilerek, farklı tespitlerde bulunulmuştur.

İlk bölümümüzde Abhazların İslamiyet'ten önceki eski inançları ve o dönemki politik durumları ele alınmıştır. İkinci bölümümüzde Abhazların Müslümanlar ile karşılaşmaları ve onlarla olan mücadeleleri hakkında konular işlenmiştir. Üçüncü bölümümüzde Abhazya'da Osmanlı hakimiyetinden bahsedilmiştir. Bizans, Sasani, Moğol, Selçuklu ve Osmanlılar gibi dönemin egemen güçlerinin Abhazlar ile olan temasları kronolojiye hassasiyet gösterilerek ayrıntılarıyla birlikte analiz edilmiştir. Abhazya'ya yolculuk eden seyyahların, notları eşliğinde de o döneme ayrıca değinilmiştir. Kültür ve medeniyet başlığı altındaki son bölümümüzde ise Abhazlar arasında uygulanan hukuk, ceza sistemi, cenaze ve defin gibi birçok konuya temas edilmiştir. Sürgün döneminde Türkiye'ye göç eden bir kasaba da diaspora bağlamında örnek gösterilerek tezimizde teferruatlarıyla birlikte tetkik edilmiştir. Abhazların toplum içindeki hiyerarşik yapılarına, dil, kültür, anane ve adetlerine de konumuz sınırları dışına çıkmadan yer verilmiştir.

Abhazların, Araplar ve İslam dininin sancaktarlığını yapan diğer devletler ile mücadeleleri dini bağlamda tahlil edilmiş; siyasi ve ulusal menfaatleri hakkında çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmamızda Osmanlı arşivlerine ve birçok görsele ayrıca yer vererek içerik bakımından tezimizi zenginleştirme hususunda çaba sarf ettik. Abhazların genel olarak ne zaman İslamiyet'i kabul ettikleri konusunu ise bir sonuca ulaştırmak için gayretlerde bulunduk.

Anahtar Kavramlar: Kafkasya, Abhazya, Çerkesler, Abhazlar, İslamlaşma

ABSTRACT

CANBEK, Ramazan. *Abkhazians and Their Place in İslamic History*, (Master Thesis), Çorum, 2021.

In this study, in which we examine the Islamization process of a society, the relations of the Abkhaz to Islam and their perspectives on this religion are discussed in the light of historical data, step by step. In addition, the indigenous people and tribal structure of Abkhazia were evaluated by comparing them with other nations with which they interact. In our thesis, different determinations were made by making use of many sources such as Abkhaz, Arab, Armenian, Georgian, Seljuk and Ottoman.

In the first part, the old beliefs of the Abkhaz before Islam and their political situation at that time were discussed. In the second part, the subjects about the encounters of the Abkhaz with the Muslims and their struggle with them were discussed. In our third chapter, the Ottoman domination in Abkhazia is mentioned. The contacts of the dominant powers of the period such as Byzantium, Sassanid, Mongolian, Seljuk and Ottomans with the Abkhaz were analyzed in detail, paying attention to chronology. That period is also mentioned in the accompaniment of the notes of the travelers who traveled to Abkhazia. In our last chapter under the title of culture and civilization, many issues such as the law applied among Abkhazians, the penal system, funerals and burials were touched upon. A town that immigrated to Turkey during the period of exile was also shown as an example in the context of diaspora and examined with its details in our thesis. The hierarchical structures, language, culture, traditions and customs of the Abkhaz in society are also included without going beyond the boundaries of our subject.

The struggles of the Abkhaz with the Arabs and other states that support the religion of Islam were analyzed in the political context; Various conclusions have been reached about political and national interests. In our study, we made an effort to enrich our thesis in terms of content by including the Ottoman archives and many images. We have made efforts to reach a conclusion on the issue of when the Abkhazians generally accepted Islam.

Keywords: Caucasia, Abkhazia, Circassians, Abkhazians, İslamization

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
RESİMLER DİZİNİ.....	v
HARİTALAR DİZİNİ.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	vii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM İSLAMİYET'TEN ÖNCE ABHAZLAR

1.1. ABHAZLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	7
1.2. İSLAMİYET ÖNCESİ ABHAZLARDA KÜLT VE İNANÇ	21

İKİNCİ BÖLÜM İSLAMİYET'TEN SONRA ABHAZLAR

2.1. MÜSLÜMANLARLA KARŞILAŞMALARI	28
2.2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİ	42
2.2.1. Sultan Alparslan b. Çağrı Dönemi (1064-1072)	48
2.2.2. Sultan Melikşah b. Alparslan Dönemi (1072-1092)	56
2.2.3. Sultan Muhammed Tapar b. Melikşah Dönemi (1105-1118)	60
2.2.4. Sultan Sencer b. Melikşah Dönemi (1118-1157).....	61
2.3. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİ	62
2.3.1. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1118-1131).....	62
2.3.2. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar Dönemi (1134-1152)	65

2.3.3. Sultan Arslanşah b. Tuğrul Dönemi (1160-1177).....	66
2.4. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİ	71
2.4.1. Sultan Rükneddin Süleyman Şah Dönemi (1196-1204)	71
2.4.2. Sultan I. Alâeddin Keykubad Dönemi (1220-1237)	78
2.4.3. Moğollar, Harizmşahlar ve Timurlu Devletleri Dönemi.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ABHAZYA'DA OSMANLI HAKİMİYETİ

3.1. OSMANLI FÜTUHATI	87
3.2. OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİ.....	95
3.2.1. EVLİYA ÇELEBİ'NİN ABHAZYA SEYAHATI.....	118
3.2.2. JEAN CHARDİN'İN SEYAHAT NOTLARINDA ABHAZLAR.....	128
3.2.3. EDMUND SPENCER'İN ABHAZLAR İLE İLGİLİ GÖZLEMLERİ..	133
3.3. OSMANLI SARAYINDA ABHAZ ŞAHSİYETLER.....	137

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ABHAZLARDA KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1. TOPLUMSAL İLİŞKİLER	139
4.2. AİLE.....	145
4.3. HUKUK VE CEZA.....	151
4.4. DİL VE EDEBİYAT	152
4.5. KIYAFET VE FOLKLOR.....	163
4.6. CENAZE VE DEFİN	168
4.7. MUTFAK.....	170
4.8. DİASPORADAKİ ABHAZLAR.....	172
SONUÇ	178
KAYNAKÇA	184
EKLER	197

RESİMLER DİZİNİ

Resim	Sayfa
Resim 1. Abhazlarla İlgili Trabzon Beyi 'ne Gönderilen Bir Hüküm.....	197
Resim 2. Sohum'da Rehin Alınan Müslüman Tüccarların Kurtarılması.....	198
Resim 3. Eşkîya İle Mücadele İçin Abhaz Beylerine Yardım Gönderilmesi	199
Resim 4. Abhaz Kabilelerinin Bağışlanması	200
Resim 5. İbrahim Efendi'nin Abhazya'da İslamiyet'i Yayma Çabası	201
Resim 5. (Devam) İbrahim Efendi'nin Abhazya'da İslamiyet'i Yayma Çabası	202
Resim 6. Abhaz Beylerine Hediyeler Gönderilmesi.....	203
Resim 6. (Devam) Abhaz Beylerine Hediyeler Gönderilmesi	204
Resim 7. Abhaz Aile Damgaları	205
Resim 8. Kabardey Aile Damgaları	206
Resim 9. Aile Damgalı Çerkes Mezar Taşı	207
Resim 10. Orta Çağ'da Abhaz Krallığı Bayrağı	207
Resim 11. Abhazya Cumhuriyeti Bayrağı	208
Resim 12. Abaza Rayonu Bayrağı.....	208
Resim 13. Eski Çağlarda Bir Abhaz	209
Resim 14. Abhaz Erkek Kıyafeti	210
Resim 14. (Devam) Abhaz Kadın Kıyafeti.....	210
Resim 15. Haceş Müze Evi.....	211
Resim 15. (Devam) Haceş Müze Evi.....	211
Resim 16. Bagrat Dirhemi	212
Resim 16. (Devam) Bagrat Dirhemi	212
Resim 17. Siyahi Bir Abhaz	213
Resim 18. Metal Adige Damgaları	213

HARİTALAR DİZİNİ

Harita	Sayfa
Harita 19. Kafkasya Haritası.....	214
Harita 20. Abhazya Cumhuriyeti İdari Yapısı	214
Harita 21. Orta Çağ'da Kafkasya Haritası	215
Harita 22. Abhazya Haritası.....	215

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

A.DVNSMHH.d	: Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Mühimme Defterleri
b.	: Bin
bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
C.DH	: Cevdet Dâhiliye
C.EV	: Cevdet Evkaf
çev.	: Çeviren
H.z.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
ö.	: Ölüm tarihi
sy.	: Sayı
TDK.	: Türk Dil Kurumu
t.y.	: Yayın tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
y.e.y.	: Yayın evi yok
y.y.	: Yayın yeri belli değil
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Abhazlar ve İslam Tarihindeki Yeri adlı çalışmamızda, Abhazların İslamiyet ile olan ilişkileri dönemler halinde ele alınarak incelenmiştir. Abhazların İslamlaşma süreci dışında yer alan bazı ihtiyaç duyulacak konuları ise tezimizin sınırları dışına çıkmadan sizlerle paylaşmaya çalıştık. Nitekim dünya coğrafyasında pek fazla bilinmeyen bir topluluğun coğrafi konumu ve yerli halkının kültürel birikimleri gibi genel bilgileri sizlerle paylaşmadan, direkt konuya geçmemizin çalışmamız açısından pek sağlıklı olmayacağı kanaatindeyiz.

Bu araştırmamızda Abhazların İslamiyet ile ilişkilerini, tarihsel açıdan inceleme ve değerlendirme fırsatı bulduk. Tezimizde her ne kadar Abhazların dinsel bağları üzerine bir çalışma yapılmışsa da bunun doğal bir sonucu olarak; Abhazların siyasi tarihi de bu çalışmamızda detaylarıyla ele alınmıştır. Abhazların diğer devletler ile olan ittifakları ise onları dini bir tercih yapma konusunda her zaman zor durumda bırakmıştır. Buna rağmen Abhazlar, ata inançlarından asla kopmamaya çalışarak bu konuda büyük direnç göstermişlerdir. Yaptığımız literatür taramaları neticesinde Abhazların İslamlaşmasıyla ilgili herhangi bir detaylı esere rastlayamadık. Bu konuda Türkiye’de iletişime geçtiğimiz resmi bir kurum ise bu konuda bizlere çeşitli nedenlerden dolayı yardımcı olmamıştır. Son olarak Abhazya’da yaşayan yerli halk ile irtibata geçerek onlardan bu konuda bilgi alma ihtiyacı duyduk. Ancak Abhazya müftüsü haricindeki diğer Abhazlar, bu hususta ellerinde tarihsel verilerin bulunmadığını ve bu konuda da kaynaklara rastlayamadıklarını bildirdiler. 1990’lı yıllarda Abhaz Devlet Kütüphanesi’nin bir savaş sonucu yakılarak kitaplarının imha edilmesi ise bizleri kısıtlı kaynaklarla çalışmaya yöneltmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında ilgisini üzerimden hiç eksik etmeyerek; beni bu konularda sürekli çalışmaya teşvik eden değerli hocam Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ’ye çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu zorlu süreçte bana her daim moral ve destek kaynağı olan eşim ve çocuklarıma da bizzat şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

Kafkas coğrafyasında yer alan Abhazlar, coğrafi konum farklılıkları nedeni ile kendilerinden ayrı bir ırk sanılan Abazalar/Abazinler ile aynı kökene mensupturlar. Abhazların çok eski tarihlerden itibaren Abhazyaya topraklarında kadim bir millet olarak yaşadıkları bilgisi, antik Yunan ve Roma kaynaklarında yer almaktadır. Ayrıca Grek medeniyetiyle etkileşim içerisinde bulunmaları bu iki medeniyetin mitolojilerindeki benzerliklere yansımıştır. Roma ve Pers ülkeleri arasında siyasi varlıklarını sürdürmeye çalışan Abhazlar, tarih boyunca Roma ve devamında Bizans ile daima iyi ilişkiler kurarak buldukları coğrafyada başarılı bir diplomasi yürütmüşlerdir. Öte yandan komşuları Gürcistan ile de kimi zaman dostane kimi zaman da hasmane bir tutum içerisinde bir yaşam sürdürmüşlerdir.

Abhazların ne zaman İslamiyet ile tanıştıkları ve sonrasında hangi süreçlerde İslamlaştıklarının açıklığı kavuşturulması tezimizin ana konusunu oluşturmaktadır. Arap ordularının fütuhata sonucu İslamiyet, Kuzey Kafkasya sınırlarına kadar yayılmış ancak Abhazyaya'ya kısa bir mesafe kala fetihlerin neden duraksadığı konusu bizleri bu hususta araştırmalara yöneltmiştir. Zorlu Kafkasya coğrafyası, Arapların bölgede yerleşememesi ve din adamlarının buralara iskânını yeterince sağlayamamış olmaları gibi nedenler bu konuda akla gelen ilk olasılıklardır. Bir Karadeniz ülkesi olan Abhazyanın denize kıyısının bulunması, Arap ordularınca bu bölgelere akınlar düzenlenmesine neden olan en önemli faktörlerden biridir. Bu akınlara karşı ilk tepki ise Bizans'tan gelecektir. Zira böyle bir fethin, Bizans'ın Karadeniz'de yürüttüğü ticarete de ağır bir darbe vurması kaçınılmazdır.

İslamiyet'in Abhazyaya'ya geç girmesinin bir başka nedeni de Abhaz halkının yeni bir dine bakış açısıdır. Öyle ki, ata dinlerinin yeni bir din ile ikame edilmesi ihtimaline karşı Abhazlar, refleks olarak eski inançlarını savunmuşlar ve o dönem İslamiyet'e ılımlı yaklaşmamışlardır. Orta Çağ'da Abhazlar, her daim Bizans ile müttefik olmuşlar ve Arap egemenliğine karşı koymuşlardır. XI. ve XII. yüzyıllarda ise Abhazlar, Selçuklu Türkmenleri ile birebir ve dolaylı olarak savaşmışlardır. 1048 yılında gerçekleşen Pasinler Savaşı'nda Abhazlar, Bizans ile birlikte Selçuklularla mücadelelerini devam ettirmişlerdir. Sultan Alparslan, Kafkasyaya'ya iki kez sefer

düzenlemiş ve sonucunda da Abhazlar ile Selçuklu Türkmenleri arasında savaşlar meydana gelmiştir. 1071 yılı Malazgirt Savaşı'nda ise Abhazlar, Romanos Diogenes'in yanında yer alarak Bizans ile ittifak içerisinde olmuşlardır. Sultan Melikşah döneminde tekrardan Kafkasya'ya seferler düzenlenmiş ve bu seferlerde de Abhazlar ile Türkmenler karşı karşıya gelmişlerdir. Nitekim bu durum Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de devam etmiştir. Ayrıca Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah ile Kraliçe Tamara arasında yapılan yazışmalar ve girişilen mücadeleler ise tarihte unutulmaz izler bırakmıştır. Öte yandan bütün dünyayı sarsan Moğol istilası da artık yavaş yavaş Kafkasya'ya doğru ilerlemiştir. Moğolların her ne kadar Abhazya'da fiili etkisinin olmadığı söylene de Moğollar, Abhazya'ya girerek bölgedeki idari ve siyasal yapıyı değiştirmişlerdir. Moğollar ile başlayan bu akınlar, Altın Orda Hanlığı ve Timurlular ile devam etmiştir.

Cenevizli köle tüccarlarının, Abhaz kıyılarına ulaşması sonucunda da Mısır'da egemenlik süren Memlûklü Devleti ile aralarında bir köle ticareti başlamıştır. Zamanla Mısır'a köle olarak götürülen Abhazlar, burada Müslümanlaşmış ve bazıları Abhazya'ya geri dönmüştür. Osmanlı hakimiyetiyle birlikte İslamiyet, Abhazya'nın bazı bölgelerinde az da olsa yayılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, her ne kadar Abhazya'da bir idari sistem kurmaya çalışmışsa da bu politikaları birkaç yıl sonra işlemez hale gelmiş ve Abhazlar Osmanlı'ya tabi bir hayat sürerken iç işlerinde tamamen bağımsız bırakılmışlardır. Abhazların İslamlaşma sürecinin daha geniş kitlelere ulaşması ise Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'in Abhazya'yı fethetmesiyle başlamış ve XIX. yüzyılın ortalarına değin sürmüştür.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada birçok farklı kaynaktan istifade ettik. Çalışmamızın ana kaynakları genellikle Abhaz kökenli yazarlar tarafından kaleme alınan eserlerden oluşmaktadır. Abhazların İslamlaşmasıyla alakalı birçok kişiyle irtibata geçtik ancak birkaç kaynaktan fazla veri elde edemedik. Görüştüğümüz kişiler arasında eski bir Abhaz milletvekili, Sohum mescidi müezzini ve Abhazya müftüsü de bulunmaktaydı. Abhazya müftüsü Timur Dzyba, görüşmelerimiz sonucunda bana kendisinden önceki müftü olan Salih Kvaratskhelia'nın yazmış olduğu *İslam ve Abhazya* adlı eseri önerdi. Bu eser dışında Adam Tatyrbayev'in yazdığı *Abhazya'da İslam* adlı kitabına da ulaştık. Ancak bu eserlerde, Abhazya'da İslamiyet'in nasıl yayıldığı hususunda tarihi verilere dayanan yeterli bilgilere ulaşamadık. Kitaplar genellikle dinin

esaslarından ve ahlaki değerlerden bahsederek İslamiyet’i tanıtıcı bir üslupla yazılmıştı. Tarihi çerçevede iki kitabı da incelediğimizde İslam’ın Abhazyaya’ya girişi ve nasıl yayıldığı konularına yalnızca birer sayfa ayrıldığını görmekteyiz. Araştırmalarımız sırasında daha fazla veri elde etmek ve incelemelerde bulunmak için Abhaz Devlet Üniversitesine talepte bulduk ve davet aldık. Ancak sınır kapılarının kapanmış olmasından ötürü yanlarına gidemedik. Son olarak Türkiye’de yaşayan ve bu konularla ilgilenen bazı akademisyen ve yazarlar ile irtibata geçtik. Onlar da genel olarak Kafkasya ile alakalı çalışmalar yaptıklarını, Abhazyaya özelinde ise maalesef herhangi bir konuda ellerinde yeterli belgelerin bulunmadığını ifade ettiler.

Abhazların tarihi ve kültürleri ile ilgili birçok kitap yazıldığı bilinmektedir. Ancak tarihi bağlamda İslamiyet ile olan ilişkileri ve nasıl İslamlaştıkları konusunda teferruatlı herhangi bir eserin veya bir tezin bulunmaması çalışmamız açısından bizlere büyük sorun oluşturmuştur. Araştırmamız bu konuda eksikliği hissedilen bir alanın doldurulması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca tezimizin, bundan sonraki araştırmalara da kaynak teşkil edeceği hususu da bu öneme dikkat çekmektedir. Bu araştırmamızda tezimizin sınırlarını Abhazların tarih sahnesine çıkışlarından itibaren ele alarak, yurtlarından tehcir edildikleri tarih olan 1864 yılına kadar geçen dönemle kısıtladık.

Tezimizde her ne kadar İslami kaynaklara yer vermeye çalışmışsak ta bu alanda sadece Abhazyaya’ya ait bilgiler bulmak zor olmuştur. Zira çoğu İslami eser Abhazyaya özeline değinmeyerek genellikle Tiflis ve çevresini anlatmıştır. İlk dönem İslami kaynaklarda Abhazyaya’ya dair bilgilerin çok kısıtlı oluşu ise bizleri bu alanda diğer kaynaklara yönelmiştir. Kaynak araştırması sırasında Abhazlar, Abhazyaya vb. kelimeler ile yaptığımız literatür taramalarımızda yaşadığımız zorlukları da Abhazyaya’da bulunan yerleşim isimlerinden iz sürerek bertaraf etmeye çalıştık.

Stanislav Lakoba’nın hem yazar hem de baş editörlüğünü yaptığı *Abhazyaya Tarihi* adlı eseri özellikle Abhaz tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu kitap, Lakoba haricinde yirmi üç ayrı akademisyenin çalışmalarından meydana gelmekte olup Abhazyaya tarihi ile ilgili yazılmış geniş kapsamlı, ana kaynak niteliğinde bir eserdir. Timur Açıguba’nın yazmış olduğu *Kronolojik Abhazyaya Tarihi* adlı eseri ise olayların vuku bulduğu tarihlerin ortaya çıkarılması açısından bizleri aydınlatmaktadır.

Abhazların Selçuklular ile olan ilişkileri kapsamında bulabildiğimiz bir diğer kaynağımız Yaşar Bedirhan'ın *Selçuklular ve Kafkasya* adlı eseridir. Bu eser Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları'nın doğrudan veya dolaylı olarak Abhazlar ile olan temaslarının ortaya çıkarılması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca Ahmed b. Mahmud ve İbn Bîbî'nin ayrı ayrı yazmış oldukları Selçuknâmelerden de Abhaz-Selçuklu münasebetlerinin tahlili hususunda birçok açıdan müstefid olduk.

Osmanlılar döneminde Abhaz-Türk ilişkilerinin detaylarını ise Mehmet Fahrettin Kırgızoğlu'nun *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi* adlı eserinde bulduk. Bu eser, özellikle de Osmanlı arşiv belgelerini içermesi bakımından zengin içeriklere sahiptir.

Son olarak M. Felicite Brosset'in çevirisini yaptığı bir anonim kaynak olan *Gürcistan Tarihi* adlı eserin, Abhaz kökenli yazarların eserleriyle mukayese edilerek; içerdikleri bilgilerin tarafsızlığa sebep olmadan objektif bir biçimde çalışmamıza katkısı olduğunu belirtmek isterim. Araştırmamız esnasında yerli ve yabancı seyyahların notlarından da bu konuda yeterince faydalanarak; Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden elde ettiğimiz Osmanlı vesikaları eşliğinde çalışmamızı çeşitlendirdik. Özellikle Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda Abhazya'ya gerçekleştirmiş olduğu ziyarette gördüğü kişileri ve yerleri ayrıntılı bir biçimde tasvir ederek inançları hakkında da bizlere bazı ipuçları vermesi, Abhazların İslamiyet ile olan ilişkileri bağlamında kanaat oluşturabilmemize vesile olmuştur.

Çalışmamıza kaynak teşkil eden bazı eserleri ise İslami kaynaklar, anı/seyahatnameler, gayrimüslim kaynaklar ve çağdaş eserler başlıkları altında tasnifledik:

İslami kaynaklar;

Ebû Ubeyd; *Kitâbü'l-Emvâl*, Hayyât; *et-Târîh*, Belâzurî; *Fütûhu'l-Büldân*, Dineverî; *el-Ahbâru't-Tıvâl*, Ya'kubî; *Kitâbü'l-Buldân*, İbn Rüsteh; *el-A'lâku'n-Nefise*, Taberî; *Târîhu't-Taberî*, İbn A'sem; *el-Fütûh*, İstahrî; *Mesâlikü'l-Memâlik*, Mes'ûdî; *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, İbn Havkal; *Sûretü'l-Arz*, Azîmî; *Azîmî Tarihi*, Hüseyinî; *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, İbnü'l-Cevzî; *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, İbnü'l-Esîr; *el-Kâmîl fî't-Târih*, Sıbt İbnü'l-Cevzî; *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, İbnü'l Adîm; *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, Cûzcânî; *Tabakât-ı Nâsırî*, İbn Bîbî; *el-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, İbnü't-Tıktaka; *el-Fahrî*, Reşîdüddîn Fazlullah; *Cami'ü't-Tevarih*, Ebü'l-Fidâ; *Takvimü'l-Büldan*, Aksarayî;

Müsâmeretü'l-Ahbâr, Kazvînî; *Târîh-i Güzîde*, İbn Kesîr; *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Şâmî; *Zafernâme*, Âşîkî; *Âşıkpaşazâde Tarihi (Menâkıb-ı Âl-i Osman)*, Mîrhând; *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Kıvâmî; *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, Yazıcızâde Ali; *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, İdris-i Bitlisî; *Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî*, Lütî Paşa; *Lütî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Ahmed b. Mahmud; *Selçuk-Nâme I-II*, Hasan-ı Rumlu; *Ahsenü't-Tevârih*, Gelibolulu Mustafa Âli; *Künhü'l-Ahbar*, Hemdemî; *Solakzâde Tarihi*, Hezârfen Hüseyin Efendi; *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Müneccimbaşı; *Câmiu'd-Düvel*, Cevdet Paşa; *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*.

Anı/Seyahatnameler;

Edmund Spencer; *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, Evliya Çelebi; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Jean Chardin; *Chardin Seyahatnamesi*, Haşim Efendi; *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*.

Gayrimüslim kaynaklar;

Urfalı Mateos; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Gürcistan Tarihi*, Müverrih Vardan; *Türk Fetihleri Tarihi*, Jakob Philipp Fallmerayer; *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Sula Benet; *Abhazlar*, Timur Açıgba; *Kronolojik Abhazya Tarihi*, Stanislav Lakoba; *Abhazya Tarihi*, Alexandre Grigorianz; *Kafkasya Halkları*, Valeri Beygua; *Abhazya Tarihi*, Bella S. Agrba ve Samir H. Khotko; *Çerkesya Ada Uygarlığı*, Charles King; *Karadeniz*.

Çağdaş eserler;

Yusuf İzzet; *Kafkas Tarihi-II*, İsmail Berkok; *Tarihte Kafkasya*, Mevdûdî; *Selçuklular Tarihi*, Şerafettin Terim; *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, Mehmet Altay Köymen; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alparslan ve Zamanı*, Ömer Büyüka; *Abhaz Tarihi'nin İskeleti, Hz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar, Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar / İlk İnsanlık / Kafkas Gerçekleri*, Mehmet Fahrettin Kırğızoğlu; *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, Yaşar Bedirhan; *Selçuklular ve Kafkasya*, Müfit Sadık Bilge; *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Nazım Tektaş; *Sadrazamlar*, Harun Açıba; *Kadın Efendiler*, Mehmet Azimli; *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer, Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*.

Ayrıca yukarıda isimlerini belirttiğimiz kaynaklar dışında, Abhaz İnternet Kütüphanesi'nin kitap ve makalelerinden, Abhazya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın resmi verilerinden, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'nın Devlet Arşivleri Başkanlığı'nca yayınladığı Osmanlı arşiv belgelerinden, Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayınlamış olduğu İslam Ansiklopedisi maddelerinden ve Abhaz diasporasının kendi kültürlerini yaşatmak için oluşturdukları internet sitelerinden de yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET'TEN ÖNCE ABHAZLAR

1.1 ABHAZLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Taman Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan bir coğrafyada bulunmaktadır.¹ Kafkasya'nın doğu sınırını Hazar Denizi², batı sınırını Karadeniz oluşturmaktadır. Güney kesiminde Aras, Arpaçay ve Çoruh nehirleri yer alırken; kuzeyinde de Don Nehri, Maniç bataklığı ve Kuma Nehri bulunur. "Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru, kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 1200 km. boyunca uzanan Kafkas Dağları, yüzölçümü 455.000 km² olan Kafkasya'yı Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırır."³ Kafkasya'nın başlıca en yüksek zirveleri, Elbruz (5647 m.), Dihtav (5203 m.), Koştantav (5145 m.), Şhara (5068 m.) ve Kazbek (5043 m.) dağlarıdır.⁴ Ayrıca Kafkas Dağları'nda 1424 km²'lik bir alanı kapsayan 2200 adet de buzul bulunmaktadır.⁵

Kuzey Kafkasya, doğusunda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyinde Kafkas sıradağları ve kuzeyinde Maçın çukurluğu ile çevrilmiş bir coğrafyada yer almaktadır. Abhazya ise Kafkasya coğrafyasının kuzeybatısında yer alan ve Karadeniz'e kıyısı olan⁶ cumhuriyet statüsünde bir ülkedir.⁷ Abhazya konumu itibariyle her ne kadar Kuzey Kafkasya ile birlikte anılsa da asıl olarak Güney Kafkasya'nın kuzeybatısında bulunmaktadır. Nüfusu 242.826'dir. Ülkenin yüzölçümü ise 8665 km² dir. Başkenti

¹ Müfit Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), 13.

² Bahru'l-Hazar, Cürcan Denizi, Taberistan Denizi, Taberistan Gölü olarak da bilinmektedir. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Ülkelerin Yolları (Mesâlikü'l-Memâlik)* çev: M. Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 196; İbn Havkal Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *İslâm Coğrafyası (Sûretü'l-Arz)*, çev: R. Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 21; Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)* çev: R. Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 47.

³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 13.

⁴ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 13; Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları*, çev: D. Yurdakul (y.y. Medya Ofset, t.y.), 13.

⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 13.

⁶ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, 310.

⁷ Bk. Ek-19. Harita.

Sohum'dur. Ülkede kullanılan para birimi Ruble ve Apsar'dır, resmi dili ise Abhazcadır. Ayrıca uluslararası konuşma dili Rusçadır. Ülke, Gagra, Gudauta, Sohum, Gulripş, Oçamçira, Tkuarçal ve Gal olmak üzere yedi idari bölgeden oluşmaktadır.⁸ Ülkenin büyük çoğunluğu Hristiyanlığa inanmaktadır.⁹ 2003 yılı nüfus sayımına göre Abhazya'nın %16'sı Müslüman, %60'ı Hristiyan, %8'i Ateist, %6'sı inanç konusunda yanıt vermeyen, %5'i Pagan, %3'ü geleneksel Abhaz dini mensubu ve %2'si ise diğer inanışlardan oluşmaktadır.¹⁰

Abhazya'dan ve Abhazlardan söz edilirken; Kafkasya kelimesi de sıklıkla bu bölge ile beraber kullanılmaktadır. "Kafkas veya Kafkasya adı ilk defa eski Yunan yazarlarından Aiskhylos'un M.Ö. 490 yılında yazdığı 'Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence' adlı eserinde anılan Kavkasos dağı deyiminde görülür."¹¹ Kas halkının, yaşadığı yer anlamına gelen Kafkasya, Arap coğrafyacıları tarafından ise *Cebelü'l-Elsan/Diller Dağı* olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgede 300 küsür farklı dilin konuşulduğu belirtilmektedir.¹² Abhazya ve Abhazlar konusunda araştırmacıların çoğunluğu, eski çağlarda Küçük Asya'nın kuzeyinde yaşayan Kaşklar ve Abeşlalar gibi kavimleri Abhazlar ile doğrudan ilişkilendirmektedir. Bu kavimlerin dillerinin ise Hatti medeniyeti ile akraba oldukları iddia edilmektedir.¹³ Antik Grek ve eski Roma yazılı kaynaklarında Abhazya'da yaşayan Apsil, Abasg, Sanig, Misimianlar hakkında ve bunların yaşadıkları topraklar ile ilgili birçok bilgi vardır. Öyle ki günümüz coğrafyasına göre; Apsilya, Abhazya'nın güneyinde, Abasgia, Abhazya'nın kuzeyinde ve merkezinde yer almaktaydı. Sanigya ise Soçi'ye kadar olan Kuzeybatı Abhazya'da bulunuyordu. Ayrıca Misimianların, Kuzeydoğu Abhazya'nın dağlık bölgelerinde yaşadıkları bilinmektedir.¹⁴ Geçmişte kullanılan Abasg kelimesinin bugünkü Abhaz ismine, Abasgia kelimesinin de Abhazya ülkesinin adına kaynaklık ettiği aşikârdır. Berkok eserinde Abasgların adının Bask kelimesinden evrildiğini ve İspanya'da

8 Bk. Ek-20. Harita.

9 "Abhazya Hakkında Genel Bilgiler", *Abhazya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, erişim 1 Aralık 2020, http://mfaapsny.org/tu/helpful-information/general_information/

¹⁰ "Abhazya'da Din", *Altınpost Abhazya Haberleri* (28 Eylül 2013), erişim 27 Şubat 2021, <http://www.altinpost.org/abhazya/din.html>

¹¹ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2000), 39; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 13.

¹² İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, 270.

¹³ Stanislav Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, çev: U. Yağanoğlu (İstanbul: Ömür Matbaacılık, 2014), 19.

¹⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 14.

yaşayan Basklarla aynı atadan geldiklerini iddia etmektedir.¹⁵ Apsil ismi de zamanla Apsua ismine evrilerek günümüze kadar gelmiştir.

Kuzeybatı Kafkasya, tarih, kültür ve medeniyetin en önemli ve en eski beşiklerinden biridir. Abhazya toprakları eski çağlardan beri insanoğlunun her zaman barındığı bir yerleşim yeri haline gelmiştir. “Hem taş devri (paleolit, mezolit, neolit), ve hem de madenin (bakır, bronz ve son olarak demirin) hızlı bir şekilde işlenmeye başladığı devirlere ait zengin arkeolojik buluntular bunun kanıtıdır.”¹⁶ Öyle ki Abhazya’da bulunan en eski paleolitik merkez, *Yştkhua* bölgesi olup bu yer, M.Ö. 400 bin ile 100 bin yıl öncesi Alt Paleolitik döneme aittir.¹⁷ Bu bölgeye ilk önce Arkhantropolar¹⁸ yerleşmiştir. Daha sonrasında Paleantropolar¹⁹ ve onları takiben de Neandertallar,²⁰ *Yştkhua*’yı bir yerleşim yerine dönüştürmüşlerdir.²¹ 70 hektar alanı aşan bu bölgede yerleşen insanlara ait avcılık ve toplayıcılıkta kullanmış oldukları özel aletler bulunmuştur.²²

Henüz bize pek az benzeyen insan neslinin ilk temsilcileri, Batı Kafkasya’ya dördüncü zamanın sonuncu çeyreğinde, yaklaşık 500, belki de 300 bin yıl önce, o sıralar bugünkü Kolhida çukurluğunun yerini kaplayan denizleri çevreleyen tepelerin üzerinden Küçük Asya tarafından gelmeye başladı.²³

Orta Paleolitik (M.Ö. 100 bin - 35 bin) dönemde Abhazya, insanların mağara yaşamına şahit olmuştur. Mağara hayatının en eski izleri; Adler yakınlarındaki Ahştır mağarası ve Tsabal civarındaki Apiança mağaralarında ortaya çıkarılmıştır.²⁴ Ayrıca aralarında; Açuvara, Khuap, Oçamçıra, Kelafür, Leçkop, Yeşıra, Lıkhni, Gudauta ve Kaldakhuara gibi yerleşim yerlerinde sayısı yüzü geçen mağaralar bulunmaktadır.²⁵

Üst Paleolitik (M.Ö. 35 bin - 12 bin) döneme gelindiğinde bu döneme insanların, taş ve kemik işlemeyi öğrenmiş olmalarından ötürü *Kemik Çağı* da denilmiştir. Deriden ve kürkten dikilmiş kıyafetler, sanata olan eğilim, kemikten yapılmış süs eşyaları, boyama ve resim bu dönemin en çok göze çarpan özellikleri arasında yerini almaktadır.

¹⁵ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958), 142.

¹⁶ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 14.

¹⁷ Timur Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, çev: O. Chkotua (İstanbul: y.e.y. 2015), 6.

¹⁸ Yunanca ilk insan. Bk. Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 6.

¹⁹ Yunan dilinde eski insan. Bk. Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 6.

²⁰ İlkel insanlar.

²¹ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 6.

²² Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 24-25.

²³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 23.

²⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 26.

²⁵ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 6.

Animizm²⁶ ve totemizm²⁷ gibi ilk dini inanışlar, insanların konuştukları diller ile ilk aile ve kabile toplulukları da yavaş yavaş bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. “Aile, kan bağının, ateşin ve geleneğin bekçisi olarak saygı duyulan kadının, annenin etrafında toplanmıştır.”²⁸ Bu dönemde insanlar artık mağaraya ek olarak bir de ağaçtan yaptıkları kulübelerde birlikte yaşamaya başlamışlardır. “Aile fertleri anaç atalarının ve ateşi koruyanların etrafında toplanarak ilk kan bağlarını ve kültürü oluşturdular.”²⁹ Kısacası insanoğlunun tarihi de bu çağ ile beraber ele alınmaya başlanmıştır. Ayrıca Abhazy’a da bu döneme ait yüzden fazla muhit bulunmaktadır.³⁰

Mezolitik (M.Ö. 12 bin - 7 bin) dönemde insanların çakmaktaşını bulmaları ve küçük aletlerin yapımıyla birlikte ilkel yaşamdan, toplu yaşama geçme süreci başlamıştır. Ok ve yay yapımıyla beraber avcılık, toplu halde yapılan bir faaliyet olmaktan çıkarak bireysel bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu dönemde erkek-kadın ayrımı ile iş bölümlerinin taksimi de belirginleşmiştir.³¹

Evliliklerin bir aile grubu ile sınırlandırılması ve anne soyu ile evliliklere yasak getirilmesi bu dönemdedir... Abhazy’a da bu döneme ait yerleşim birimlerinin başında Kuaçara, Yaştkhua, Campal, Khuapınıpşahüa, Apiança ve Maçagua gibi yerler gelmektedir.³²

Özellikle Hupinipşahva ve Apiança mağaraları, bu dönemlere yeterince kanıt sağlayacak şekilde örnekler sunmaktadır.³³

Neolitik Çağ’da, (M.Ö. 7000 -5000 yılları) buğday, arpa, mercimek ve bezelye gibi hayatı idame ettirmeye yarayan bitki türleri yetiştirilmeye başlanmıştır. Yeni Taş Çağı olarak da ifade edilen bu dönemde anaerkil sistem, toplum tarafından artık benimsenmeye başlamıştır. Bu döneme ait olarak Abhazy’a da yirmiden fazla muhit bulunmaktadır.³⁴ Bunların arasında en dikkat çeken Gudauta’nın batısında denize yakın

²⁶ Canlılık. Animizm, bağımsız bir ruhsal varlığın insanda ve doğa nesnelerinde yerleşik olduğuna inanan ilkel bir dini görüş. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 23 Nisan 2021, <https://sozluk.gov.tr/>; *Sesli Sözlük*, erişim 23 Nisan 2021, <https://www.seslisozluk.net/canl%C4%B1c%C4%B1l%C4%B1k-nedir-ne-demek/>

²⁷ Totemcilik. İlkel çağlarda bir insan topluluğunun kutsal saydığı bir hayvana, bitkiye, doğal olaya ya da cansız bir nesneye tapma inancı. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 23 Nisan 2021, <https://sozluk.gov.tr/>; *Sesli Sözlük*, erişim 23 Nisan 2021, <https://www.seslisozluk.net/totemcilik-nedir-ne-demek/>

²⁸ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 28.

²⁹ Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 7.

³⁰ Bu konuda bk. Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 7.

³¹ Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 7.

³² Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 7-8.

³³ Bu konuda bk. Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 29-30.

³⁴ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 32.

bir yer olan Kistrik köyüdür.³⁵ Abhazya'nın yüksek ve dağlık kesimlerinde yaşayanlar hayvancılık ve avcılıkla geçinirken, sahil kısmında yaşayanlar ise tarım ve balıkçılıkla hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bölgenin iklimsel şartları en erken dönemlerde üreticinin tarıma ve hayvancılığa, ayrıca da bahçeciliğe ve zanaat işlerine geçişini kolaylaştırmıştır. Kuzeybatı Kafkasya, özgün kültür ve etnik birliğin merkezi olup, hiçbir zaman başka bir kültürün parçası, kolu ve taşra modeli olmamıştır.³⁶

M.Ö. 5000 ve 4000 yılları arasında Abhazya'da ilkel komünal sistem, kendini göstermeye başlamıştır. Eneolitik Çağ'a da denk gelen bu dönemde bakır işçiliğinden sıcak bakır ve bronz dökümüne geçilmiştir.

M.Ö. 3000 - M.Ö. 1000'li yıllar arası Abhazya'da Bronz Çağı yaşanmaktaydı. Bronz Çağı'nın erken dönemi ise maden işletmeciliğinin ortaya çıkışı ile başlamaktadır. Metalürjik³⁷ dönem bakımından Abhazya, Kafkasya coğrafyasının en eski bir bölgesidir. Bronz madeni gün geçtikçe taşın yerini almıştır. Günlük üretim araçları ve silahlar, bronz ve bakırdan yapılmaya başlanmış, bu sayede de tarım gibi her alanda insanlık tarihi açısından olumlu gelişmeler yaşanmıştır.³⁸

M.Ö. 3000 ile M.Ö. VIII. yüzyıl arasındaki dönemde Bzıp Nehri'nin üst kesiminde yer alan Başkapsara bölgesindeki maden ocağından bakır çıkarılarak işlenmekteydi. Yapılan araştırmalar sonucunda bölgede otuza yakın bakır ocağı bulunmuştur.³⁹ Lakoba maden ocağının işletildiği bölgeler ile alakalı olarak, Açugba ile hemfikir iken, bölgede açık tip işletme, dikey maden ocağı ve yan hücreli çok katmanlı yatay galeri olmak üzere toplamda on üç adet maden ocağının bulunduğunu⁴⁰ belirterek ocak sayılarında farklı rakamlar vermiştir.

Yapılan kazılar sonucunda Kistrik, Taglan, Tamş ve Maçara gibi yerlerde balta ve birçok döküm araç ve gereçleri çıkartılmıştır. Yapılan bu aletler ilkel komünal sistemden ataerkil sisteme geçişin tetiklenmesine yol açmıştır. Erken Tunç Çağı kalıntılarının, en fazla olduğu yerleşim yerleri ise Oçamçıra⁴¹ bölgesinde yer alan

³⁵ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 8.

³⁶ Bella S. Agrba ve Samir H. Khotko, *Çerkesya Ada Uygarlığı*, çev: O. Uravelli (Ankara: Kafdav Yayınları, 2008), 31.

³⁷ Metal bilimsel. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 21 Şubat 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

³⁸ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 9.

³⁹ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 9.

⁴⁰ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 36.

⁴¹ O dönemde Oçamçıra yerlilerinin yaşadıkları konutlar, benzerleri bu gün hala *Apatsxa* adı altında varlığını devam ettiren kulübelerdi. Aralarında yakın akrabalık bağı bulunan gruplar ise günümüzde

köylerdir. Bu dönemde insanlar, bronzdan imal ettikleri baltalar ile ormanlık alanları temizleyerek kendilerine bir tarım bölgesi oluşturmaktaydılar.⁴²

M.Ö. 3000 ile M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllar arası geçen dönemde, Abhazya'da Dolmen Kültürü Çağı da diyebileceğimiz; Metalitik Kültür Çağı yaşanmıştır. Abhazya'nın tarihsel özgünlük bağlamında kendisini o coğrafyanın en köklü toplumu olarak gösteren bir diğer önemli mirası da dolmen⁴³ kültürüdür. Dolmenler, M.Ö. 3000'li yılların sonlarında en erken şekilleriyle Maykop şehri civarında ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Dolmenler, Abhazya'nın kuzey kıyılarından Oçamçıra'ya kadar olan bölgeye kadar uzanmaktadır. Ayrı bir dolmen olan levha tipli dolmenler ise sadece Abhazya'da bulunmaktadır. Dolmen kültürü M.Ö. III. bin yıldan başlayarak M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllara kadar takribi 2000 yıl süren bir kültürdür.⁴⁵ Trifonov'a göre dolmen kültürü M.Ö. 4200-4100 yıllarına kadar geri gitmektedir.⁴⁶

Abhazların M.Ö. 4000 yılından beri o bölgedeki varlığının kanıtları, biraz da o dolmen tiplerinin izlerinde aranmalı ve bölgeye has dolmen tipinin başka diyarlarda olup olmadığının benzerlik bakımından araştırılması; Abhazların başka medeniyetlerle de birebir bağlantısının olup olmadığı açısından önem arz etmektedir. Nitekim tarihten günümüze kadar o bölgede değişmeyen bir nüfus yapısının varlığı, kopmaksızın günümüze kadar ulaşan kültürel devamlılık ve Yunan kaynakları bu dolmenlerin Abhazlar tarafından yapıldığı tezini açıkça kanıtlar niteliktedir.⁴⁷

Dolmenlerin, Bronz Çağı'na ait ilk örneklerine Sohum bölgesinin Azanta köyünde rastlanılmıştır. Ayrıca bu köyde Kafkasya'nın en yüksek levhalı dolmeni bulunmaktadır. Bu kalıntıları takiben Açandara, Othara, Yeşıra ve Pıshu köylerinde de bu döneme ait birçok örnek mevcuttur. Lakoba'ya göre Abhazya'da bulunan dolmen

Abipara adı altında varlığını devam ettiren klanları oluşturmaktaydılar. Bu konuda bk. Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 9-10.

⁴² Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 9.

⁴³ İki dikili, üçüncüsü de bunların üzerine kapak gibi yatırılmış üç büyük taştan oluşturulmuş Taş Devri mezarı. Kelt dilinden günümüze gelen dolmen kelimesi *dol* (taş), *men* (masa) yani taş masa anlamına gelmektedir. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 2 Aralık 2020, <https://sozluk.gov.tr/>

⁴⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 34.

⁴⁵ Agrba ve Khotko, *Çerkesya Ada Uygurluğu*, 38-41.

⁴⁶ Agrba ve Khotko, *Çerkesya Ada Uygurluğu*, 50.

⁴⁷ Kuzeybatı Kafkasya arazisinin, eski çağlarda Abhaz ve Adigelerin asıl vatani olduğunu ve onların köken itibarıyla buraya bağlı olduklarını söyleyebiliriz, öyle ki bu süreç, Merkezi ve Güney Kafkasya'nın tamamını kapsamış ve Anadolu'daki Hitit kültür alanını da içine almıştır. Bu konuda bk. Agrba ve Khotko, *Çerkesya Ada Uygurluğu*, 33.

sayısı altmışı geçmektedir.⁴⁸ Açuğba ise bu sayıyı yetmiş civarı olarak belirtmiş ve bölgede bulunan dolmenlerden yola çıkarak Abhaz ve Adigelerin Karadeniz kıyılarında otokton⁴⁹ bir halk olduklarını belirtmiştir.⁵⁰

M.Ö. XII. yüzyıl sonlarında “Asur yazılı kaynaklarında, (Kral Tiglatpalasara I-1115-1077) Küçük Asya bölgesinde Abeşla’lardan, yani etnonim olarak modern Abhaz atalarından söz edilmektedir.”⁵¹ Anadolu’nun kuzey bölgelerinde yaşayan Kaşka ve Abeşlaların ise Hattilerle aynı soydan oldukları ve aynı dili konuştuklarıyla ilgili birçok iddia günümüze kadar süregelmiştir.⁵² Kaşka ve Abeşlaların yerleşim yerleri eski dönemlerden beri Batı Kafkasya, Karadeniz kıyıları ve Anadolu’dur. Abaza ismine M.Ö. 1184 yılında gerçekleştirilen Truva Savaşı’nda rastlamaktayız. Öyle ki Abaza ve Abas adlarının Homeros’un İlyada’sında kişi adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bu savaşta Truvalıların yardımına Kokon/Caucone yani Kafkasyalıların geldiği de bilinmektedir.⁵³

M.Ö. VIII.-VII. yüzyıl sonlarında Karadeniz kıyılarında antik Grek gemilerinin görüldüğü belirtilmektedir. Yabancı kültürlerin Abhaz sahillerinde yer alan yerli halk ile etkileşime geçmesi sonucunda ise Helen/Grek tipi kentlerden olan Dioscuria⁵⁴ ve Genios/Oçamçira şehirleri kurulmuştur. Bu etki sayesinde de antik kültür kendisini taşrada da olsa organik bir parça olarak göstermeye başlamıştır.⁵⁵

M.Ö. VII. yüzyıldan milada kadar geçen dönemde Abhazların ilk ataları olarak kabul edilen *Heniokhlardan* Yunan kaynaklarının bahsettiğini görmekteyiz. Antik Yunanca’da Heniokh; sürücü, arabacı erkek ve arabacı kadın ya da araba sürücüleri anlamına gelmektedir.⁵⁶ Yunanlıların Argonotlarla⁵⁷ ilgili mitolojisinde, Heniokhlar ile Dioscurialıların ilahi kardeşliğinden bahsedilmektedir. Heniokhların bir başka

⁴⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 35.

⁴⁹ Daha önceden yerleşmiş, yerli. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 2 Aralık 2020, <https://sozluk.gov.tr/>

⁵⁰ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 10.

⁵¹ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 10.

⁵² Bu konuda bk. Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 10.

⁵³ Yusuf İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, çev: D. Erdinç (Ankara: Kafdav Yayınları, 2009), 349.

⁵⁴ Dioscuria, Abhazya’nın bugünkü başkenti olan Sohum şehrinin antik çağlardaki adıdır. Bizanslılar döneminde ise bu şehre *Sebastopolis* denilmiştir. Osmanlılar döneminde de bu şehir *Sohumkale* olarak adlandırılmıştır. Daha sonrasında da *Sokhum* adına dönüşmüştür. Abhazlar ise bu şehri *Akua* olarak adlandırmaktadırlar. Bu konuda bk. Mustafa Aydın, “Sohum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 519-522.

⁵⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 41.

⁵⁶ Charles King, *Karadeniz*, çev: Z. Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 47.

⁵⁷ Yunan mitolojisinde yer alan Argonotlar, Truva Savaşı’ndan önce yaşamış kahramanlardan oluşan denizci bir gruptur. İsimlerini Altın Post peşine düşmek için bindikleri Argon adlı gemiden almaktadırlar.

özellikleri de diğer Abhaz ve Adige kabileleri gibi denizlerde korsanlık faaliyetleri yapmalarıdır. Korsanlık faaliyetleri için Heniokhlar, yirmi beş ile otuz kişilik küçük, dar ve hafif kayıklar kullanmaktaydılar. Bu dönemde Heniokhlar, bazen yük gemilerine bazen de civar şehirlere saldırırlardı.⁵⁸

Bu dönemde bronzdan silah, araç ve gereçlerin yapımı sona ermiş ve demirin çeliğe dönüştürülme süreci başlamıştır.⁵⁹ Abhazca *Adzrıvüra* yani su vermek kelimesi de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Zira Nart efsanesinde⁶⁰ demirci Aynar, Sasrıkua'yı su verdiği çelik ile güçlendirmiştir. Bu dönemde Abhazya, Kolhida⁶¹ metalürjik alanı içerisinde yer almaktadır.⁶² Lakoba, eserinde *Adzrıvüra* kelimesini su içirme ve suya doyurma olarak çevirmiş olup bu kelimenin kullanım başlangıcının Demir Çağı'na denk geldiğini belirtmektedir. Ayrıca su verme ifadesinin ilk defa M.Ö. VII. yüzyıl ortalarında Homeros'un yazmış olduğu *Odyssea* adlı eserinde kullanıldığına da dikkat çekmektedir.⁶³

Bu konuları araştırırken Abhazların çok eski adet ve ananeleri ile ilgili ilginç detaylara rastlıyoruz. Öyle ki, o çağlarda yeni doğmuş bir Abhaz bebeği, ilk olarak çeliğin daldırıldığı suyla yıkanmaktaydı. Aynı durum Çerkes boylarından Şapsıhlar için de söz konusudur. Ayrıca bu dönemde Kulanırkhua köyünde bulunan mezarlardan yola çıkılarak İskitlerin, Abhazya'da görülmelerinden bahsedilmektedir.⁶⁴ İskit anıtlarının o dönemde Kolhida'da yer almış olması da İskitlerin Abhazya'daki varlığının en güçlü kanıtlarını teşkil etmektedir. Bölgede bulunan İskitlere ait bazı eşya ve yapılarının varlığı; bunların İskit seferlerinden mi kaldığı yoksa kavimler arası bir ilişki ve yakınlaşmanın bir neticesi mi olduğu sorularını aklımıza getirmektedir.⁶⁵ Sonuç olarak ulaşılması ve yolculuk yapılması neredeyse imkânsız gibi görünen bu zorlu coğrafyada etnik çeşitliliğin sebepleri arasındaki en önemli unsur kavimler göçüdür.⁶⁶

⁵⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 44.

⁵⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 38.

⁶⁰ Kuzey Kafkas halklarını kapsayan sözlü halk destanlarının bütünü.

⁶¹ Kolhida/Kolhis, Karadeniz'in doğu kıyıları ile Gürcistan'ın batı kesimlerini kapsayan bir Antik Çağ krallığıdır.

⁶² Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 11.

⁶³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 38.

⁶⁴ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 12.

⁶⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 41.

⁶⁶ Kafkasya dünya kavimlerinin göç yollarının biri üzerinde bulunmasından dolayı birçok kavmin ve ırkın birbirine karıştığı bölge olmuştur. Özellikle kavimler göçü sırasında Orta Asya'dan göç eden kavimler, istisnasız Kafkaslara uğramışlar ve geride etnik izler ve kültür değerleri bırakarak yollarına devam ettikleri gibi, bir kısım Ural-Altay kavimleri de burayı kendilerine yurt edinmişler ve eski Kafkas

M.Ö. VI. yüzyıldan milada kadar geçen dönemde, Abhazya'da Yunan kolonilerinin oluşumuna şahit olmaktayız. Bir efsaneye göre Dioscuria, Milet şehrinden gelen ikiz kardeşler Polidev ve Kastor tarafından kurulmuştu. Yunanlıların Dioscuria'daki kolonizasyonu ise Argonotların *Altın Post* peşinde Kolhida'ya gelişleriyle gerçekleşmiştir.⁶⁷ Bu bölgeye gelen Yunan kolonileriyle birlikte bölgede güçlü bir dış ticaret ağı oluşmuş⁶⁸ ve para kullanımını da başlamıştır. Bu dönemde Kafkasya'da bulunan en eski ticaret yollarından birisi de Abhazya'dan geçmekteydi. Bu yol Dioscuria'dan başlayarak Kafkasya dağları üzerinden kuzeye doğru giderdi.⁶⁹

Koloniler, Kafkasya'da belli bir sistem dahilinde gemiler aracılığı ile Karadeniz sahillerine ticaret için giderlerdi. Ancak Hunlar, Bosfor yani Pontus Şark Krallığı'nı, Azak Denizi sahilleri ve Taman Yarımadası'ndaki Yunan kolonilerini ortadan kaldırmıştı. Yunan ticaret kolonileri, Hunların saldırısından dolayı büyük zarara uğramış ve zengin liman kentlerinin de dahil olduğu birçok yer harap olmuştu. Karadeniz sahillerinde kurulmuş olan ticaret kolonileri büyük bir darbe almış ve ticaret merkezlerinin gelirlerinde müthiş bir azalma olmuştu. Böylelikle Karadeniz sahil kentlerindeki halk, sefalet içerisine düşmüştü.⁷⁰

M.Ö. II. yüzyıldan sonra Roma İmparatorluğu'na karşı çıkan Pontus Kralı'nın Yeşira kentini askeri bir kaleye dönüştürdüğünden bahsedilir. Ayrıca Dioscuria bu dönemde kendi parasını basarak bir de tersane kurmuştu. Dioscuria pazarında 70 ile 300 arasında farklı milletten kişilerin bulunduğu söylenir.⁷¹ Dioscuria sahillerine yanaşan gemileri, Yunanlı olmayan kabileler karşılamak için dağlardan aşağıya inerlerdi. Tacirlerin ise buralarda ticaret yapmaları için 130 kişilik bir tercüman grubuna ihtiyaçları vardı.⁷² Bu rakam biraz abartılmış olsa da; o günkü ticaret limanı Sohum'da birçok kabilenin çok farklı diller konuştuğu bilinen bir gerçektir. Bu limana Abhazya dışından gelenleri de hesaba kattığımızda 130 rakamına ulaşmasak da yine de çok fazla sayıda tercümana ihtiyaç olduğuna kesin bir gözle bakmamız daha doğru olacaktır.

milletleriyle karışık kaynaşmışlardır. En eski devirlerden günümüze kadar süregelen Kafkasların etnik mozağının karışık olmasının asıl sebebi de bu olmalıdır. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 44.

⁶⁷ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 12.

⁶⁸ Frederic Dubois de Montpereux, *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchassen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim* (Darmstadt: 6.W.testen, 1842), 1: 177.

⁶⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 49-50.

⁷⁰ Bk. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 51.

⁷¹ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 12.

⁷² King, *Karadeniz*, 52.

M.Ö. I. ve II. yüzyıldan milada kadar olan dönemde Roma İmparatoru Octavius anısına Dioscuria ismi Sebastopolis olarak değiştirilmiş ve bu kelime ilk olarak Plinius Secundus'un yazılarında ifade edilmişti.⁷³ Yine bu dönemde Romalıların Abhazya sahillerine yerleşmesinden bahsedilmektedir. M.Ö. I. yüzyıl ile milat arası dönemde Plinius Secundus'un yazılarında ilk kez Apsillerden bahsettiğini görmekteyiz.⁷⁴ Lakoba ise Apsilya kelimesine yapılan ilk atfın tarihini M.S. I. yüzyıl olarak belirtmiştir. Apsiller, Secundus'a göre Sebastopolis yakınlarında yaşamaktaydılar. Sanigler ve Lazlar ile de komşuydular. Apsil kralının adı ise Julien'di.⁷⁵

M.S. 55 yılında, semavi dinler açısından Abhazya'da bir ilk yaşanmaktaydı. Hristiyanlık tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan Aziz Simon ve Aziz Andreas adlı Havarilerin, Abhazya'da Hristiyanlığı yaymak için birtakım faaliyetlerde bulduklarını görmekteyiz.⁷⁶ Havariler arasında İncil'i Gürcistan'a yaymak ve vaaz etmek amacıyla kura çekilmiş ve bu görev Aziz Andreas'a düşmüştü.⁷⁷

Aziz Andreas, ilk öncelikle o dönemde Mingrel topraklarında yer alan Trabzon'a gitmiştir. Trabzon halkından birtakım nedenlerle memnun olmamış ve oradan da Gürcistan'a geçerek vaaz vermeye başlamıştır. Burada Meryem Ana adına bir kilise inşa etmiştir. Sonrasında da halkla vedalaşarak birçok köy ve güzergâhı üzerinde bulunan yerleşim yerlerinde konaklayarak vaazlarına devam etmiştir. Aziz Andreas ve Aziz Simon, Osetya'ya giderek Postafor ve Bosfor mevkiğinde ziyarette bulunmuş ve birçok kimseyi vaftiz etmişlerdi. Daha sonra buradan ayrılan iki aziz Abhazya'ya girmişlerdi.⁷⁸ "Bugün Tzhum denilen Sebaste şehrine vararak Allah'ın kelâmını vaaz ettiler ve birçoklarına kabul ettirdiler."⁷⁹ Burada Kenânî Simon'u bırakan Andreas ise Ciket'e doğru gitmiştir. M.S. 55'li yıllarda yaşanan bu olay sonucu Abhazya'nın Hristiyanlık dinine bağlandığı ve Abhazların Hristiyan oldukları belirtilmektedir. Ancak bu Hristiyanlaştırma faaliyetleri o dönemde Abhazya'da kısmi olarak yanıt bulmuş ve genel olarak Abhazların Hristiyanlaşmaları M.S. 500'lü yıllarda gerçekleştirilebilmiştir.

⁷³ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 12; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 54. Lakoba, Octavianus Augustu'n, Dioscuria'nın isminin Sebastopolis olarak değiştirilme tarihini ise miladın başlarında göstermektedir.

⁷⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 54; Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 13.

⁷⁵ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 349; Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 13.

⁷⁶ Bu konuda bk. Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 13.

⁷⁷ *Gürcistan Tarihi*, çev: M. Felicite Brosset (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 36.

⁷⁸ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 155.

⁷⁹ *Gürcistan Tarihi*, 41.

Özetle diyebiliriz ki; Abhazların Hristiyanlaşması, İslamiyet'in zuhurundan bir yüzyıl öncesinde olmuştur. Bu dönemde bile Hristiyanlık dinine uyum sağlayamayan Abhazlar, eski inançları ile birlikte Hristiyanlığı harmanlayarak iç içe yaşamışlar ve henüz tam anlamıyla Hristiyan olamamışlardır.

M.S. 63 yılına gelindiğinde Dioscuria'da ve Pitsunda'daki Roma garnizonları güçlendirilmiş, Pitsunda Kalesi ise Romalılarca Karadeniz kıyısında inşa edilen ve Pontus sınırı diye de adlandırılan kale sistemi içerisine dahil edilmiştir.⁸⁰

M.S. 137 yılında Romalı Komutan Flavi Arrian, Bizans İmparatoru Adrianus tarafından Sebastopolis'e istihbarat toplamak ve denetleme faaliyetlerinde bulunmak için gönderilmiştir. Tarihte ilk defa Abaze/Abase adlarından söz eden kişi Arrian'dır. Bu dönemde Abazglardan da bahsedilmiş ve Abazg Kralı'nın isminin *Rismag* olduğu belirtilmiştir. Rismag'a ise bu unvanı İmparator Adrianus vermiştir. Ayrıca Flavi Arrian, Pitsunda ve Gagra ile Abazg nehrinden de söz etmektedir.⁸¹ Bu ve bunun gibi tarihi veriler Abhazların çok eski zamanlardan beri şimdiki Abhazya ve civarlarında yerleşik halde olduklarının en güçlü kanıtlarını teşkil etmektedir.

M.S. 252 yılında Pitsunda kenti, Gotlar ve Kuzey Karadeniz kabilelerince iki defa saldırıya uğramış, ikinci saldırıda şehir zapt edilerek talan edilmişti. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş ve Romalılar, Pitsunda bölgesini yeniden imar ederek Hristiyan ruhbanların sürgün edildiği bir merkez haline dönüştürmüşlerdir.⁸² M.S. III. yüzyıl sonu ve IV. yüzyıl başlarında Abazg toprakları ve Pitsunda, Kafkasya'nın en eski Hristiyan yerleşim yerleri haline getirilmiştir. M.S. 325 yılında Hristiyanlık âlemi tarafından İmparator I. Konstantin'in (306-337) öncülüğünde İznik'te, ilk Ekümenik Kilise Konseyi toplanmıştır. Toplantıya katılanlar arasında ise Pitsundalı Episkop Stratofil de bulunmaktaydı.⁸³

IV. ve V. yüzyıllar arası Pitsunda bölgesinde erken dönem kilise yapılarına rastlamaktayız. Bu kilise Abhazlarca çok saygı görmekteydi.⁸⁴ 476 yılında, Batı Roma İmparatorluğu, ortadan kaldırılmış böylece de siyasi yaşamın merkezi daha zengin olan Bizans'a doğru kaymıştı. Abhazya'da ise Romalıların yerini artık Bizanslılar almıştır.

⁸⁰ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 13.

⁸¹ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 349; Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 13-14; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 52-53.

⁸² Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 55; Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 14.

⁸³ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 15.

⁸⁴ Montpereux, *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchassen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*, 1: 129.

Bizans, bu dönemde Batı Kafkasya'daki menfaatlerini Abazgia⁸⁵, Lazika, Misimyanlar⁸⁶ ve Apsilya⁸⁷ devletleri aracılığı ile yürütmekteydi.⁸⁸ V. yüzyılda yaşamış olduğu bilinen müellif Procopius, bu dönemde Konstantinopolis'e Abhazy'a'dan kölelerin getirildiğini belirtmektedir.⁸⁹

523 yılında Bizanslıların Hristiyanlık dinini, Lazika'nın resmi dini olarak ilan etmesi; bu dinin Abhaz kabileleri arasında yayılma sürecine de etki etmiştir.⁹⁰ VI. yüzyıla devam ederken Abhazy'a'da kilise inşalarının başladığına şahit olmaktayız. Öyle ki bu yapılar arasında; Dranda Katedrali, Tsandripş Bazilikası ve Tzabal kiliseleri bulunmaktaydı. Haşups ve Gerzeul Kiliseleri ise kale içlerine inşa edilmişti.⁹¹ VI. yüzyıl ve sonraki dönemlerde Hristiyan Abhazlar, Dranda Piskoposluğu'na bağlı olarak dinlerini yaşamaktaydılar.⁹²

527 tarihinin ilginç bir detayı ise bizlere Bizans ve Abhazların kültür ve medeniyet olarak nasıl iç içe geçtiklerini ve birbirlerinden nasıl etkilendiklerini göstermektedir. Bizans İmparatoru I. Justinianos'un (M.S. 527-565) sarayında görevli Euphrata adında Abhaz asıllı bir harem ağası bulunmaktaydı. İmparator I. Justinianos, onu Abhazy'a'ya vaaz vermeye göndermişti. Hristiyanlık dinini Abhazy'a'da yayarak başarılı olması karşılığında; Euphrata'ya bir daha hiçbir Abhazın hadım edilmeyeceği sözünü vermişti.⁹³ Bu devirde bazı Abhazlar, Konstantinopolis'e götürülerek hadım ediliyor ve kendilerine İmparator'un sarayında harem ağalığı görevi veriliyordu. Sonrasında I. Justinianos, Abhazy'a'da bulunan Bicvinta'da, Meryem Ana adına bir kilise inşa ettirerek vaizlik vazifesinde bulunmak maksadı ile birçok papazı bu kiliseye göndermiştir.⁹⁴

Aynı konunun başka bir varyantında İmparator, Euphrata'yı Abhazy'a'ya Abhaz beylerinin, kendi halkını hadım etme gibi kötü bir uygulamayı kaldırması amacıyla halkı isyana teşvik etmek için gönderdiği belirtilmektedir. Abhaz halkı, bu isyan sonucu

⁸⁵ Günümüz Abhazy'a'sının merkezi ve kuzey kısmı. Lakoba vd., *Abhazy'a Tarihi*, 14.

⁸⁶ Kuzey doğu Abhazy'a'nın dağlık bölgeleri. Lakoba vd., *Abhazy'a Tarihi*, 14.

⁸⁷ Günümüzdeki Abhazy'a'nın güney kesimi. Apsil kavminin ismi günümüze kadar *Apsua/Apsuwa* şeklinde evrilerek gelmiştir. Ülkelerine ise *Apsm* denilmektedir. Lakoba vd., *Abhazy'a Tarihi*, 14.

⁸⁸ Açuğba, *Kronolojik Abhazy'a Tarihi*, 15.

⁸⁹ Mehmet Fahrettin Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 4. dipnot açıklaması, 2.

⁹⁰ Açuğba, *Kronolojik Abhazy'a Tarihi*, 15.

⁹¹ Açuğba, *Kronolojik Abhazy'a Tarihi*, 16.

⁹² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 19.

⁹³ *Gürcistan Tarihi*, 177; Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 136.

⁹⁴ *Gürcistan Tarihi*, 177.

kendi beylerinin ikisini de yok ederek özgürce yaşamaya başlamışlardı. Ayrıca bu dönemde İmparator, Abhazy'a askeri memurlar göndererek Abhazları, Roma nüfuzu altına almaya başlamıştı. Böylece Abhazlara bazı yeni vergiler koymuşlardı.⁹⁵ İmparatorluk askerleri, Abhazları öyle baskı altına almışlardı ki artık Abhaz halkı kendilerini, Bizanslıların esiri olarak görmeye başlamışlardı. Bu mihnetçi durumdan kurtulmayı düşünen Abhazlar, yeniden kendi aralarında yöneticiler seçmek zorunda kalmışlardır. Nihayetinde Abhazyanın doğusunda Opsita, batısında ise Skeparna adındaki iki yönetici, ayrı birer devlet kurarak Abhaz halkını Bizans tahakkümünden kurtarmaya çalışmışlardır.⁹⁶

530'lu yılların sonlarında Sasaniler, Lazika'da güçlenerek bazı Apsilya kalelerini ele geçirmişlerdi. Yine bu yıllarda Hristiyanlık, Apsilya'da resmi din olarak kabul edilmiştir.⁹⁷

542 yılında Bizanslılar, Sasanilerin baskısı yüzünden Sebastopolis ve Pitsunda'dan geri çekilmek zorunda kalmışlardı.⁹⁸ Bu dönemde Sasaniler Karadeniz'e açılmayı hedeflerken; Bizans ise Sebastopolis gibi mühim bir liman kentinden vazgeçmeyi ya da Karadeniz'i başka ülkeler ile paylaşmayı egemenlik sınırlarının daraltılacağı hasebiyle reddetmektedir.

548 tarihinde Abhazyaya İmparator I. Justinianos adına Abhaz kökenli Efrat adında bir görevli gönderilmiştir. Efrat, Abhazyada Hristiyanlığı yeniden resmi din olarak tescil etmiştir. Ayrıca bu tarihte İmparator I. Justinianos, Abhazlar için Tsandriş bölgesinde Kutsal Bakire Kilisesi'ni inşa ettirmiştir. Tsandriş Kilisesi'ne ait arkeolojik buluntularda ise bir mermer üzerine yazılmış levhada; Yunanca *Abasgias* yazısı bulunmuştur.⁹⁹ İmparator, Abhazları elinde tutmak için çok uğraş veriyor ve bölgeye din adamları yollayarak, kiliseler inşa ettiriyordu. İmparatorluk sarayında o dönemde Abhazyadan gelen gençler için özel okullar bile yaptırılmıştı. Ancak Abhazlar, Romalıların bölgelerinde kurmaya çalıştıkları emperyal düzeni çok önceden sezip Bizans'a karşı savaş için hazırlık yapmaya başlamışlardır.¹⁰⁰

⁹⁵ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 351.

⁹⁶ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 351.

⁹⁷ Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 15.

⁹⁸ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 58.

⁹⁹ Bu konuda bk. Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 17.

¹⁰⁰ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 58.

M.S. 550 yılında, Auligatsch ve İoanna komutasında Bizans ordusu Abhazya'ya girmişti. Kodor Nehri'nin gerisinde bulunan Traxheya Kalesi civarında, Abhazlar ile Bizanslılar arasında yapılan bu savaşı Abhazlar kaybetti. Abhaz Prensi Opsita, yanındaki yurttaşı ile birlikte komşuları Hunlara ve Kafkas Dağları'na sığındı. Geride kalanlar, imparatorluk askerlerince yok edilip kimileri de esir alındı. Abhaz beylerinin hanımları ve çocukları ise tutsak edilmişlerdi.¹⁰¹ Sasani varlığının gücünü iyice hissettirdiği Kolhida, Bizans'ın düşmüş olduğu zor durumdan istifade ederek Bizans İmparatorluğu'ndan ayrıldı.¹⁰²

550 yılı yazında, Nabed komutasında Abasgia'ya gelen bir Pers ordusu, burada bir süre kalarak Bizans taraftarı grubu kesin bir şekilde bastırmıştır. Persler, Abasgları belli yükümlülükler altına sokarak, önde gelen altmış yerli ailenin erkek çocuklarını rehine olarak Pers ülkesine (İran) götürdüler.¹⁰³

Bu dönemlerde Abhazlar üzerinde çok güçlü bir Sasani etkisi görülmektedir. Öyle ki, Batı Abazgia Kralı Skeparna, kendisine birtakım ultimatolar verilmek üzere Sasani Hükümdarı Hüsrev Şah'ın yanına çağırılmıştı. Diğer Abhaz Kralı Opsita ise Bizans ile savaşmak için hazırlık yapmaktaydı. Bizans İmparatoru I. Justinianos, Abazgia'da Sasani destekli bu olayları bir ayaklanma sayarak, isyanın bastırılması gerektiği kanısıyla askerlerine gerekli emirleri verdi. Akabinde Foma Armyan'ın oğlu İohan ve Uligag komutasındaki binlerce Bizanslı asker, Abhazya sahillerine çıkarma yaptı. Abasglar, Bizans askerlerinin saldırıları sonucu kale içlerine sığınmaya çalışıyorlardı ancak kale nöbetçileri kapıları kapatmakta geç kalınca; Bizanslılar kaleyi zapt etti. Abasglar direnişten vazgeçmiyorlar, bu kez de evlerinin çatılarından, Bizans askerlerine karşı kendilerini savunuyorlardı. Ancak Bizanslı askerler, Abasgların evlerini yakarak her yeri harabeye çevirmişlerdi. Opsita ise sayıca az olan birliğiyle beraber o dönem Sasanilerin bir müttefiki olan Hunlara doğru giderek Kuzey Kafkasya'ya kaçmıştı. Sonunda Bizans, Abasg Krallarının eşleri ve ailelerini esir alarak Abasgia'yı harap etti. Böylece bu bağımsızlık girişimi Abasgların mağlubiyeti ile sonuçlandı.¹⁰⁴

553 yılında ise bu kez Abasgia'da bulunan Bizans askerleri ile Persler arasında bir savaş meydana gelmişti. Ordusunun içerisinde birçok fil barındıran Pers komutanı

¹⁰¹ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 351.

¹⁰² Bk. Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 59.

¹⁰³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 59.

¹⁰⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 59-60.

Mermeroy, bütün çabasına rağmen Bizans kuvvetlerini yenemeyerek Abasgia'ya girememiştir.¹⁰⁵

1.2 İSLAMİYET ÖNCESİ ABHAZLARDA KÜLT VE İNANÇ

Abhazların, İslamiyet'e girmeden önce her medeniyette olduğu gibi kendi inançları ve mensup oldukları bir dinleri elbette vardı. Terim'e göre Kafkasyalılar Mecusilik, Hristiyanlık ve İslamiyet olmak üzere üç din inkılabı geçirmişti.¹⁰⁶ Ayrıca bu bölgelerde Zerdüştlük ve Hz. İbrahim'in inançları da kendilerine yaşam alanı bulmuştur.¹⁰⁷

Abhazların, Hristiyanlıktan önce meşe ağaçlarını kutsal sayan bir pagan inancına sahip oldukları bilgisi çoğu kaynaklarca belirtilmektedir. Bu konuda Caesarea'lı Prokopius, Abazların ormanlara ve ağaçlara taptıklarını ve onların tanrı olduğuna inandıklarını belirterek Abhazların eski inançları hakkında bizlere net bilgiler vermektedir.¹⁰⁸

Abhazlar, kutsal meşe ağaçları dışında birçok tanrıya daha inanırlardı ve ayrıca peygamber inançları da mevcuttu. *Avubla*, Abhazlara gönderilen bir peygamber olarak kabul edilen ve zamanla efsaneleşmiş bir Abhaz düzen kurucudur. *Avubla*, uzak görüşlü ve basiretli anlamındadır ama konuşma dilinde peygamber olarak ifade edilir.¹⁰⁹ Günümüzde ise bu kelime medeniyet tanrısı anlamına dönüşmüştür.¹¹⁰ Abhazların bir alt kimliği olan Aşuvalar ile Hz. İbrahim arasında çok yakın ilişkiler kurulmuştur. Öyle ki Hz. İbrahim'in doğduğu köy olan *Avr*'dan¹¹¹ yola çıkarak Aşuvalılar ile Hz. İbrahim'in akraba oldukları iddia edilmektedir. Ayrıca Hz. İbrahim'in konuştuğu dilin de Kafkas kökenli bir dil olduğu ileri sürülmektedir.¹¹²

¹⁰⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 60.

¹⁰⁶ Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu* (İstanbul: Minnetoğlu Kitabevi, 1976), 252; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, 270.

¹⁰⁷ Ömer Büyüka, *Hiz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar* (İstanbul: Eser Matbaası, 1975), 56-58.

¹⁰⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 63.

¹⁰⁹ Büyüka, *Hiz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*, 7-8.

¹¹⁰ Büyüka, *Hiz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*, 33.

¹¹¹ Hz. İbrahim'in doğduğu *Avr* köyü halkı Ussa=Uşa=Kusa=Kuşa adlı halk idi. Bu halk, Nemrud'un tarihçesi Dadon'un da dediği gibi Kaf Dağı ardında bu adı almış olan halktan gelme idi. Sayın Ahmet Cemil Akıncı'nın bu kaydı kesin olarak Kafkas Aşu=Aşuwa=Assuwa'larını (Abazin'leri) gösteriyor. Bu konuda bk. Büyüka, *Hiz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*, 46-47.

¹¹² Bu görüş ile ilgili bk. Büyüka, *Hiz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*, 96.

Abhazlar, çok büyük ve heybetli olan *Kodoş Ağacı*'na çok saygı duyarlardı. Olağanüstü olayları bu ağaçla ilişkilendirerek onun kutsallığına inanıyorlardı ayrıca bu ağaç ile birlikte toplam otuz iki tane ağaç cinsinden daha tanrıları vardı. Kodoş Ağacı'nın vekili olarak gördükleri Arpa ve Darı tanrısı diye adlandırdıkları bir diğer kutsal ağaçları da *Thağalek Ağacı* idi. Abhazlar Thağalek'i uzun ağaçlar arasından seçerler, etrafına da bir parmaklık çekerlerdi. Tepesine kavuk şeklinde ot bağlayarak ona kutsiyet kazandırıyorlardı. Ağacın altında tarlalarından iyi mahsul alabilmek umuduyla gün doğumuna yakın kurban keserek tarlalarını ekerlerdi. Eğer mahsulleri az olursa da sitem dolu sözler eşliğinde bu ağacın dal ve budaklarını keserek yakarlardı. Hatta yakmakla da yetinmeyerek kökünü dahi çıkartıp küllerini de savururlardı. Sonrasında da başka bir ağacı Thağalek Ağacı ilan ederlerdi. *Kotih Ağacı* ise kadınlara has bir kutsal ağaçtı. Çocukları uyumaz ve sabunları köpürmez ise bu ağaca *kotih abşı* diye seslenerek ondan himmet beklerlerdi.¹¹³

Abhazların en önemli tanrılarından birisi ormanlar tanrıçası *Mezitha*'ydı. Her kabilenin, bir konu hakkında karar almak için toplantı yapacağı kutsal bir ağacı vardı. Ayrıca savaşa gitmeden önce de köy civarında bulunan bu meşe ağacına başvururlardı. Meşe ağacının dallarına silahları ile birlikte farklı renklerde kumaş parçalarını asarlardı. Ritüelin en önemli kısmı ise Abhazların kılıçlarının düz tarafları ile meşenin gövdesine dokunarak dilekte bulunmalarıydı.¹¹⁴

En muhterem ve tanınmış patrikleri, eline bir kılıç alarak kutsal çınara vurur, aynı zamanda toplanan kalabalığa, karşılaşacakları düşmana karşı sarsılmaz bir gayret ve azimle mücadele etmelerini tembih eder. Sonra meşeye hitaben, şöyle der: “Kutsal ağaç, sen ezelden beri atalarımızın bu töreni gerçekleştirmesine şahit oldun. Onlar düşmanı yendiler. Onların mübarek ruhları üzerimizde olsun ve kılıçlarımızın zafere ulaşmasına rehberlik etsin!”¹¹⁵

Yapılacak olan bu sefer, eğer Ruslar üzerine gerçekleştirilecekse; Abhaz askerlerine hitaben savaşta ölecek olan birinin doğrudan cennete gideceği sözleri vadedilmekteydi.¹¹⁶

Ormandaki ağaçların kutsal sayılması Abhazya'nın orman bakımından çok gür olması sonucunu doğurmuştu:

¹¹³ Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, çev: M. Özsaray (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2012), 119-120.

¹¹⁴ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 143.

¹¹⁵ Edmund Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, çev: D. Cençiler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 345-346.

¹¹⁶ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 346.

Gagrı'dan Sokhum'a varınca aradaki Pitsunda-Burnu'nun (kamilen deniz kenarı çamlarla mesturdur. Bu ormana (buradaki Patrik'in de eski geleneğe dokunmamasından) hiçbir vakit insan-eli değmemiştir. Çünkü, kadîmen bu havâli Putperest-Abazalar'la meskûn idi, ki o vakit bu ormanları mukaddes addederlermiş ve bu sebeple kimse dokunmamıştır.) Yazın Sokhum'da esen meltemler, (sıcaklarla sıkıntıyı tadil eder. Bütün Abaza Memleketi'nin Karadeniz sahili, yazın malaryalıdır. Buradaki sıtmaya da sokhum-malaryası derler. Kışın malarya yoktur.)¹¹⁷

Abhazlar, *Afi* adını verdikleri gök gürültüsü, şimşek ve yağmur tanrısına tapmaktaydılar. Abhazlar, koyun ve inek gibi hayvanlarına yıldırım düştüğü zaman derhal o bölgede şarkılar söyleyerek danslar eşliğinde bir şölen verirlerdi.¹¹⁸ Böylece *Afi*'ye kendilerini ziyaret ederek onurlandırdıkları için şükranlarını sunarlardı. Hayvanın leşi ise ağaç ve dallardan yapılan ve vahşi hayvanların yetişemeyeceği kadar yükseklikteki bir iskeleye yırtıcı kuşların yemeleri için bırakılırdı.¹¹⁹

Eğer yıldırım bir insana isabet ederse de ailesi aynı şekilde bu ritüeli tekrarlardı. Bask ilahlarından sayılan *Afi*'den Abhazlar çok korkarlardı.¹²⁰ Ölen kişinin arkasından ağlamak yasaktı. Bu yüzden *Afi*, ağlayan kişilere çok öfkelenir ve mutlaka ailesinden birini daha çarpardı. Kurbanın cesedi, vahşi kuşların bedenini tamamen yemesiyle iskeleti gözükeneye kadar bir iskeleye bırakılarak dokunulmazdı.¹²¹

Avcılar ise ormanlar ve vahşi hayvanlar tanrısı olan *Ajveipşaa/Azvepsaa*'ya tapardı. Avcılar ava çıkmadan önce *Azvepsaa*'ya bir koç kurban ederlerdi ve bu koçtan kestikleri küçük parçaları, kızgın kömür ateşinin üzerlerine atarlardı. Karşılığında da *Azvepsaa*'dan avlamayı istedikleri hayvanları karşılarında çıkarmasını isterlerdi.¹²²

Ayrig-Aacnix/Ayerg yağma ve talan tanrısı idi. Daha önceleri avcılık ve savaş ile beraber anılan *Ayrig*, etimolojik olarak gündüzün ve karanlıkların efendisi veya gündüz ile geceyi yaratan anlamına gelmektedir. Bu tanrı Acı köyünde bulunmaktaydı. Atlı savaş tanrılarının da ortaya çıkışı bu döneme rastlamaktadır. Ayrıca Abhazlar, düşmanları olan Ubih ve Çerkeslere karşı kendilerini koruması için *Ayrig*'e koni şeklinde biçimlendirdikleri ekmekleri sunarlardı.¹²³

¹¹⁷ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 11. dipnot açıklaması, 100-103.

¹¹⁸ Berkok, *Tarihte Kafkasya*, 271; Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 141.

¹¹⁹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 141-142.

¹²⁰ Berkok, *Tarihte Kafkasya*, 271.

¹²¹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 129-130.

¹²² Sula Benet, *Abhazlar*, çev: N. Kılınçarslan (Ankara: Kaf-Der Yayınları, 1994), 98; Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 132.

¹²³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 131; Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142.

Ona, zafer kazanmaları halinde en zengin adakları getireceklerine, seferden dönüp ganimetin ona adayacakları bir bölümünü ağaçların ayaklarının dibine bıraktıktan sonra kaçırdıkları atların veya sürülerin kıllarından birkaç tutamını dallara asacaklarına söz verirdi.¹²⁴

Adak kurbanı eğer bir iyilik için sunulduysa hayvanın kalanı, evde aileleri ve davetliler ile yenilirdi. Ancak bu kurban bir kötülüğün giderilmesi için adandıysa da aile ve davetlilerin bu etten yemeleri imkânsızdı. *Sossu* adını verdikleri diğer bir tanrı ise demircilerin koruyucu tanrısıydı. Bu inanişe sahip meslek grupları tanrının bayramını, yılın ilk günlerinde kutlardı. *Sossu* adına bir dana veya bir koç kurban edilirdi. Kurban kesen kişinin hanımı da aile bireylerinin sayısı kadar tavuk keserdi. Ayrıca taze peynir ve has buğdaydan poğaçalar yaparak bu bayramı kutlardı.¹²⁵

Bu hayvanların ciğer ve yürekleri, özel şekilde hazırlanarak bir ceviz dalına geçirilirdi. Yemekler hazır olduğunda demirci, aletlerini örsün üzerine bırakır; tevazu göstergesi olarak da koyun postundan yapılmış kalpağını ve kemerini çıkararak bir mum yakardı. Yakılan mum çevresinde herkes diz çöker ayrıca da her yemek tabağından ve pişmiş bağırsaklardan birer parça alırlardı. *Sossu*'dan ailelerinin kötülüklerden korunmasını isteyerek bu parçaları yine kor ateşlere atarlardı. Orada bulunan herkes bu ritüel için hazırlanmış şaraptan, birer yudum içerdi. Tüm dost ve komşuların davetli olduğu bu şölen, gece boyunca sürerdi.¹²⁶

Abhazların inandığı bir diğer tanrı *Yiker-Salat*'tır. İnsanların düşüncelerine hükmettiğine inandıkları *Yiker-Salat*'a her aile, bir kümes hayvanını yılda bir kez bir perşembe günü sunardı. Sunulan bu kümes hayvanının etleri küçük parçalara ayrılarak kızgın kömüre atılırdı. Herkesle barış içinde yaşayabilmeleri için *Yiker-Salat*'tan düşüncelerine rehberlik etmelerini isterlerdi.¹²⁷

Abhazların en büyük tanrısı *Anzarms*'dır.¹²⁸ Ayrıca *Ança* Abhazların baştanrısı olarak kabul edilmektedir. Bunların dışında Abhazlar, insan, hayvan ve avcılar ile zürriyetin koruyucusu olan *Anana-Gunda* adlı tanrıya inanırlardı. Güneşin doğuşu ve batışını sağlayan deniz tanrısı *Hayt*, doğanın yenilenmesi, çoğalma ve hayvancılık tanrısı ise *Aytar*'dı. *Aytar* yedi ayrı tanrıdan oluşmaktaydı. Bunlar; köpek tanrısı *Alışkintır*, ay tanrısı *Amza/Niha*, güneş tanrısı *Amra/Niha*, mahsul tanrısı *Anapa/Naga*,

¹²⁴ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142.

¹²⁵ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142.

¹²⁶ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142-143.

¹²⁷ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 142.

¹²⁸ Berkok, *Tarihte Kafkasya*, 271.

at tanrısı *Açışaşana*, büyükbaş ve ineklerin tanrısı *Jvabran* son olarak ise küçükbaş hayvanların özellikle de keçilerin tanrısı *Cabran*'dır. Abhaz inancında dokumacılık tanrısı *Yerış*, demir ve zanaatın koruyucusu *Şaşvı*, tarım ve bereketin koruyucusu *Caca* ve un öğütme tanrıçası *Saunan* gibi tanrılar da mevcuttu.¹²⁹

Abhazların bu çok tanrılı inanışları, Hristiyanlık dini öncesinden beri devam etmekteydi. Hristiyanlığın bu bölgeye gelişi ve yayılması ile birlikte Abhazlar, eski inançları ile Hristiyanlık inançlarını birleştirerek atalarından kalan bu inanışlara devam etmişlerdir. Öyle ki şimdiki yüzyıla fazla da uzak olmayan tarihlerde bile Abhazlar, Mayıs ayının ilk günü ağaçların dokunulmaz olduğu dar ve karanlık bir ormanda toplanırlardı.¹³⁰

Bu ormanda, demirden büyük bir haçın yakınındaki özel bir yerde oturan keşişler yaşar. Bu münzeviler Tanrıların aracılığını yaptıklarından, onlara verilen her türlü adağı kabul ederler. Ormana giren Abhazlar yanlarında getirdikleri tahta haçları çok yeşil olan bir alana yerleştirirler ve ormanda karşılaşan dostlar kardeşliğin göstergesi olarak bu haçları değişirler.¹³¹

Spencer da bu ritüeli doğrular mahiyette kutsal korulara gidilerek hayvanların kurban edilmesi ve ağaçlara haçın asılması konularından eserinde bahsetmektedir.¹³²

Bunlar dışında Abhazların totem diyebileceğimiz veya kendilerine şans getireceklerine inandıkları ilginç inançları da bulunmaktaydı. Bir kişi ev yapmak istediğinde bu evin yapılacağı alanı, ineklerin öğle vakti dinlenmek için toplandıkları yere denk getirirlerdi. Bu alanda ev inşa etmeye başladıkları zaman karıncaların toplu halde üzerlerindeki yüklerle buradan ayrıldıklarını görürlerse, inşaatı derhal durdururlardı. Ancak karıncalar bu alana yaklaşırlarsa, inşaatın yapımı için en uygun yerin burası olduğuna inanırlardı. Aksi bir durumla karşılaşmamak için de inşaat alanı üzerinde karıncalarla alakalı bir denemede bulunurlardı. İnşaatın yapılacağı yere büyük bir taş koyarak üzerine yayık ayrıntı dökerler ve taşın altına küçük peynir parçaları yerleştirirlerdi. İki gün sonra taşı yerinden kaldırırlardı. Şayet taşın kaldırıldığı yerde orta boylu siyah karıncalar bulunursa o yerin kişiye mutluluk getireceğine inanılır ve inşaat başlatılırdı. Ancak taşın altından çok iri karıncaların çıkması bu yerin bir hayrının

¹²⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 131.

¹³⁰ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 143-144.

¹³¹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 144.

¹³² Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 346.

olmadığı anlamına gelmekteydi. Çok küçük veya kanatlı karıncalar bulunması halinde de inşaat yapılacak alan kesinlikle uğursuz sayılarak bu bölgeye ev yapmazlardı.¹³³

Abhazlar kuş, yılan ve sinek gibi kendilerini rahatsız edebilecek hayvanlardan korunmak için çok tuhaf yollara başvururlardı. Örneğin sineklerin kendilerini rahatsız etmemeleri için ilkbahar ayının gelmesinden bir önceki gün; çeşitli yemek kırıntıları hazırlayarak bunları bir yumurta kabuğuna doldururlardı. Bu yumurta kabuğunu, evin her tarafında gezdirirler ve sonrasında ise sineklere hitaben *sizin payınıza düşen kırıntılar bundan ibarettir ve artık bu evde sizin yiyebileceğiniz hiçbir şey kalmadı* diyerek bu âdeti yerine getirirlerdi. Böylece o yaz sineklerin köylüyü rahatsız etmemeleri beklenirdi.¹³⁴

Abhazlar, yılanlardan korunmak için de dolunay çıkmasından bir önceki gün evlerinin önünü kazarlardı ve bu çukura evin hanımı bir elek ile kül elerdi. Sonrasında ise yılanlara seslenerek *bu çukuru sizlerden kendimizi ve mallarımızı korumak için yaptık artık bu eve sizin girmeniz yasaktır* diyerek yaz boyunca yılanların evlerine girmeyeceklerine inanırlardı.¹³⁵

Abhazlar, kuşlar ve diğer hayvanların belirli vakitte ses çıkarmalarını iyilik ve kötülüğe yorumlayarak ona göre hayat tarzlarını şekillendirirlerdi. İlkbahar ayında henüz kahvaltısını yapmadan önce bütün kuşlardan önce bir guguk kuşunun öttüğünü duyan kişi; o yılki ürününün kötü olacağına inanırdı. Şayet bu Abhaz köylüsü henüz yemeğini yememişse; guguk kuşunun öttüğü sürece, büyük bir tuz parçasını emerek kötü olacak kaderini başından defederdi. Yine benzeri bir durumda yemek yenilmeden önce bir sarıasma kuşunun öttüğü duyulursa da, o yıl içerisinde bu sesi duyan kişinin hastalığa yakalanma riskinin yüksek olacağına inanılırdı. Bir oğlağın meleme sesini işiten kişi hakkında dikkatsiz, boşboğaz ve geveze biri olacağı yorumları yapılmaktaydı. Bu durumu engellemek için meleme sesini duyan kişinin, ilkbaharda oğlağın melemeye başladığı anda oğlağın gözlerinin içine dikkatlice bakması gerekirdi.¹³⁶

Sohum'un gerisinde bulunan dağlarda yaşayan Abhaz köylüleri, dağlık bölgeye doğru seyahat edecek olan yabancı gezginleri başlarına gelebilecek musibetlerden dolayı sürekli uyarmaktaydılar. Köylüler, beyaz renkli bir at şeklindeki yaratığın,

¹³³ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 144.

¹³⁴ Bu konuda bk. Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 144.

¹³⁵ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 144.

¹³⁶ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 145.

Kadjere-Kiaps Dağı'nın zirvesinde oturduğuna ve kendisini rahatsız etmek için yanına gelen kendini beğenmiş kişileri öldürdüğüne inanılırdı. Bunun dışında yine korkunç ve lanetli diye gitmeye cesaret edemedikleri yerler de vardı.¹³⁷

Ayrıca Abhaz dağlarında özgürlük sığınağı anlamına gelen *Oggin* diye adlandırdıkları bir mağara bulunmaktaydı. Kutsal bir yer olarak inandıkları bu mağaraya eğer bir köle, sığınmayı başarırsa kurtulmuş sayılarak özgürlüğüne kavuşurdu. Bir katilin bu mağaraya öldürdüğü kişinin intikamcılarını atlatarak sığınmasıyla da katil, öldürdüğü kişinin ailesinin intikamından kurtularak suçundan aklanmış sayılıyordu.¹³⁸

Abhazlarda bu ve bunun gibi birçok totem ve ilginç inanışlar mevcuttur ancak tezimizi fazla uzatmamak ve konusundan saptırmamak amacıyla bu örneklerle yetinilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

¹³⁷ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 140.

¹³⁸ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 141.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET'TEN SONRA ABHAZLAR

2.1 MÜSLÜMANLARLA KARŞILAŞMALARI

Hız. Muhammed'in doğduğu yıllarda Kafkas coğrafyası Bizans-Sasani düellolarının yapıldığı bir arena haline dönüşmüştü. Kafkasya'nın kaderini artık Bizans, Sasani ve Hazar¹³⁹ devletlerinin birbirleriyle olan mücadelesi belirlemekteydi. VI. yüzyıl başlarında Batı Kafkasya'nın iç kesimleri Sasani ordularınca işgal edilmişti. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ise Bizans ve Sasanilerin çıkar çatışmalarıyla durum daha kritik bir hal almıştı.¹⁴⁰

Sasaniler, Kuzey Kafkasya'daki müttefik güçlerin de desteğiyle Kolhida'yı almak için birtakım girişimlerde bulunurken, Bizans da bölgedeki yerel hanedanların desteğini alarak Sasani saldırılarına önlem için *Pontus Limes*¹⁴¹ olarak adlandırılan kalelerini yenilemişlerdir. Pontus Limesi kuran kişi ise Bizans İmparatorluğu'nun bir bürokratu olan Foma Armyan'dır.¹⁴² Ayrıca bir iç savunma sistemi olan *Clisura*'yı¹⁴³ da düşmanlarının gücünü kırmak için kurmuşlardır.¹⁴⁴

VI. yüzyıl ortalarında Abhazya'da siyasi ve askeri durum bu vaziyette iken; bölgedeki yerel hanedanlar da Bizans ve Sasanilerin güç dengelerini gözeterek saflarını belirlemekte ve buna göre strateji geliştirmekteydiler. Bu konuda Abhazların ismine ilk dönem İslami kaynaklarında kısa da olsa rastlamaktayız. Öyle ki Taberî eserinde Abhaz, Bencer, Belencer¹⁴⁵ ve Ellân¹⁴⁶ isimli kavimlerin kendi aralarında anlaşarak Sasani

¹³⁹ X. yüzyılda bölgenin merkezi yerleşiminin ismi İtil/Esil'dir. İtil/Esil, bir nehir adıdır. Rus topraklarından Bulgar topraklarına doğru akmaktadır. Bu bölgede Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler bulunmaktadır. Hükümdarları ise Yahudidir. Bu konuda bk. İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 197-198.

¹⁴⁰ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 57; Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 15.

¹⁴¹ Pontus sınır boyu anlamına gelmektedir.

¹⁴² Bk. Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 58.

¹⁴³ Yunan dilinde *dağ boğazındaki kale* anlamına gelmektedir.

¹⁴⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 58.

¹⁴⁵ Belencer, Hazarların başşehri Etil'dir. Hazar Derbendi'nde Bâbülebvab içinde bulunmakta olan bu şehir ismini, Belencer b. Yafes'e nispeten almıştır. Belencer şehri, günümüz Dağıstan bölgesinde yer almaktadır. Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, 193.

¹⁴⁶ Alanlar. Lân ülkesi, Bâbu'l-Ebvâb'a yakın olup Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır. Kafkasya'nın kuzey kesiminde yer alır. el-Lân Kralı Hristiyan olup, halkı ise putperesttir. İbn Rüsteh Ebû Ali Ahmed b.

İmparatoru Kisra Anuşirvan'ın ülkesine saldırmaya kalkıştıklarını belirtmektedir.¹⁴⁷ Aralarında ittifak kurmuş olan bu ordu sonrasında yönünü Ermeniyeye¹⁴⁸ doğru çevirmiştir. İttifak kuvvetlerinin Ermeniyeye bölgesine kadar gelmesine göz yuman Kisra (ö.579) ise uzun bir bekleyişin ardından saldırıya geçerek bu birliği yok etmiştir. Ayrıca 10.000 kişiyi esir olarak Azerbaycan ve civarlarına yerleştirmiştir. Abhazlar ve diğer kavimlerce Sasanilere yapılan saldırılar neticesinde önlem amaçlı surlar yaptırılmıştır. Sasani krallarından Feyrûz¹⁴⁹ Sol ve Ellân bölgesindeki toprakları diğer kavimlere karşı korumak için büyük taşlardan bentler yaptırmıştı. Keza oğlu Kubâd¹⁵⁰ da Sol bölgesi ve Cürcan'da¹⁵¹ birçok kale ve şehir inşa ettirdi.¹⁵² Taberî, eserinin devamında Türkler ile Sasaniler arası yaşanan bir gerginliği anlatırken Abhazların Sasanilere ödediği vergiden de ayrıca bahsetmektedir:

Sincibu Hakan Türklerin en güçlüsü ve en cesuru, en itibarlısı ve askeri en fazla olanıydı. O Ak Hunların hükümdarı Vezr ile savaştı ve Ak Hunların çokluğundan ve güçlerinden korkmadı. Vezr ve askerlerinin çoğunu bertaraf etti, onların mallarına el koydu ve Kisrâ'nın ele geçirdikleri dışında kalan memleketlerini istila etti. Abhaz, Bencer ve Belencer'i de kendi tarafına meylettirerek onlara boyun eğdirdi. Ona, kendilerinden korunmak için Fars hükümdarların haraç vermeye devam ettiklerini bildirdiler. Sincibu yüz on bin kişilik bir orduyla harekete geçerek Sol diyarına mücavir yerlere kadar ilerledi. Kisrâ'ya da elçi göndererek onu tehdit etti. Kendisine ve Abhaz, Bencer ve Belencer'e kendisinden önceki dönemde Farslara verdikleri haracı onlara iade etmesini istedi. Eğer bu talepleri acilen yerine getirmezse ülkesine gireceğini ve onunla husumet içinde olacağını bildirdi. Ancak Kisrâ bu talepleri dikkate almadı. Zira Kisrâ, Sol bölgesini korunaklı hâle getirmiş ve Sincibu'nun geçeceği yol ve güzergâhları muhkem hâle getirilmişti.¹⁵³

Ömer, *el-A'lâku'n-Nefîse* çev: A. Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 166-167; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, çev: A. Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16: 166.

¹⁴⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el Bağdâdî, *Târîhu't-Taberî*, çev: C. Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 2: 103.

¹⁴⁸ Günümüz Ermenistan şehri ve civarlarını kapsamaktadır. İç Ermeniyeye ve Dış Ermeniyeye olarak ikiye ayrılmaktadır. Orta Çağda Ermeniyeye'nin doğusunda Berdea, batısında el-Cezire, güneyinde Azerbaycan bulunmaktadır. Kuzeyi ise Rum ülkesine sınırdır. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 267.

¹⁴⁹ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl* çev: Z. Akman ve H. Siyabend Aytömür (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 113-114.

¹⁵⁰ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 118-119.

¹⁵¹ Hazar denizinin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eder. Eski adı Esterâbâd'dır. Harezmi ile Taberistan arasında yer alır. Harezmi doğusunda, Taberistan batısındadır. İskelesi Abaskun'dur. Günümüzde İran sınırları içerisinde yer almaktadır. Hazar Denizine yakın bir bölgededir. X. yüzyılda Cürcanlılar evlerini çamurdan inşa ederlerdi. Cürcan o yüzyılda doğuda ve Irak sınırındaki en bereketli yerdir. Bu konuda bk. İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 193-194; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 267; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, 344; Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* c.8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 131.

¹⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 104.

¹⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 104.

Sincubu, sınır bölgelerinde bulunan bu korunaklı surların varlığından haberdar olunca Sasaniler ile savaşmadan geri dönmüştü.

Ayrıca bu dönemde Abhazlar, Bizans'tan ayrılma kararı almışlardı. Bizans İmparatoru I. Justinianos ise kendileri için bölgede vazgeçilmez bir müttefik olarak gördükleri Abhazları kaybetmemek için bölgedeki bütün Abhazları vaftiz etme kararı almıştır.¹⁵⁴ Bir diğer Bizans-Sasani savaşı ise 625 yılında gerçekleşmişti. Bizans İmparatoru Herakleios (610-641)¹⁵⁵ bu savaşta Laz, Çerkes ve Gürcülerin yanı sıra Abhazlardan da destek almıştır.¹⁵⁶

İslamiyet'in Abhazlar ile olan ilk temas tarihi bazı kaynaklarda 643 yılı olarak belirtilmektedir: "643'te Müslüman Araplar'ın Gürcistan üzerinden Abazalar'ın yaşadığı kesime girmeleri sonucu bölgede ilk İslami hayat tarzı ortaya çıkmaya başladı."¹⁵⁷ 643 yılında Doğu Gürcistan, Araplarca zapt edilmiş ve Lazlar da Bizans'tan kurtulmak için ülkelerini Araplara teslim etmek zorunda kalmışlardı. Öyle ki 643 senesinde Hz. Ömer (ö.644)¹⁵⁸ tarafından fütuhat için görevlendirilen Surâka b. Amr, Bükeyr b. Abdullah'ı Mûkan'a, Habîb b. Meslemeyi Tiflis'e¹⁵⁹ Huzeyfe b. Esîd'i el-Lân dağlarına, Selmân b. Rebîa'yı (ö.649/650)¹⁶⁰ ise bölgenin arka tarafına fetihler için göndermişti. Ancak o yıl yapılan bu fetih harekâtı, Bükeyr'in ele geçirdiği Mûkan haricinde başarılı olamamıştı.¹⁶¹ Ayrıca bu dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'ın da İslam ordularınca fethedildiğini görmekteyiz.¹⁶²

¹⁵⁴ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 16.

¹⁵⁵ Işın Demirkent, "Herakleios", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 210.

¹⁵⁶ Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 36.

¹⁵⁷ Mustafa Aydın, "Abazalar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 1-3.

¹⁵⁸ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh* çev: Ö. Sabuncu ve M. Sabuncu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 132; Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî, *el-Fütûh* çev: M. Cevher Caduk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 358; Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf* çev: M. Eser (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 283; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî Cezeri, *el-Kâmîl fi't-Târih*, çev: A. Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3: 58; İbnü't-Tıktaka Safiyyüddin Ebû Cafer Muhammed b. Tâcüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî* çev: R. Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), 81.

¹⁵⁹ Günümüz Gürcistan'ın başkentidir. X. yüzyılda bu şehir büyüklük olarak Bâbü'l-Ebvâb'dan (Derbend) sonra gelmektedir. Şehrin üç giriş kapısı bulunmaktadır. Etrafında ise çamurdan yapılmış iki kale duvarı vardır. Azerbaycan'ın hudut tarafındaki son şehridir. İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 178; İbn Havkal, *Sâretü'l-Arz*, 264; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Bıldan*, 321.

¹⁶⁰ Hayyât, *et-Târîh*, 141.

¹⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 178; Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 1: 238.

¹⁶² Hayyât, *et-Târîh*, 130; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 174; *Gürcistan Tarihi*, 87. dipnot açıklaması, 202; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 128.

Habîb b. Mesleme'nin komutasında Kafkasya'ya yapılan bir akını ise Belâzurî eserinde şu şekilde anlatmaktadır: Habîb b. Mesleme, Kalikale'ye¹⁶³ akın düzenlemiş ve onları yendikten sonra birkaç ay orada konaklamıştır. Bu esnada Habîb b. Mesleme, "...Patrik Ermenyakos'un Müslümanlara karşı büyük bir ordu topladığını ve kendisine el-Lân, Efhaz,¹⁶⁴ Semender ve Hazar halklarından yardımcı güçlerin ona katıldığını öğrendi."¹⁶⁵ Bu durum karşısında ise Habîb b. Mesleme derhal Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'a (ö.680)¹⁶⁶ haber göndermiş, Muâviye de Hz. Osman'a (ö.656)¹⁶⁷ bir mektup yazarak yardım istemiştir.¹⁶⁸ Habîb b. Mesleme'nin, Patrik Ermenyakos'a karşı halifeden yardım istediği tarih ise 645, 646¹⁶⁹ ve 651 yılları olarak¹⁷⁰ karşımıza çıkmaktadır.

Mektubu alan Hz. Osman, Selmân b. Rebîa komutasında 10.000 kişilik bir birliğin Habîb b. Mesleme'ye yardım için derhal gönderilmesi emrini vermiştir.¹⁷¹ Selmân b. Rebîa'nın Hazarlar tarafından öldürülmesi üzerine Habîb b. Mesleme tekrar Ermenistan taraflarına gönderildi.¹⁷² Ayrıca Habîb b. Mesleme, Tiflis halkına hitaben can ve mal güvenliklerinin korunacağını, kiliselerine dokunulmayacağı ve cizye miktarı gibi konuları içeren bir yazı göndermiştir.¹⁷³

VII. yüzyılın sonlarında Arapların Lazistan'a yapmış olduğu bir fütuhattan bahsedilmektedir: "Lazlar kapılarını böylesine ardına kadar açınca, Araplar, Apsilya'ya da girdiler. Ama sahile kadar ulaşamadılar. Çünkü orada Bizans Ordusu

¹⁶³ Patrik Ermenakus'un Kali adındaki kızının, bu şehri kurarak kendi adını vermesiyle günümüz Erzurum ili o dönemde Kalikale olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Erzene'r-Rum'da denilmektedir. Bu konuda bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 3: 89; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, 235, 306; Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi* çev: A. Genceli (Ankara: Hilâl Yayınları, 1971), 1: 180; Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 321.

¹⁶⁴ *Efhaz*, kelimesi muhtemelen yanlış yazılmıştır ya da Türkçe'ye yanlış çevrilmiştir. Doğrusu Abhaz olacaktır.

¹⁶⁵ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* çev: M. Fayda (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 283.

¹⁶⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 295; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 91; İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Da'v b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşki eş-Şâfî, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev: M. Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 8: 199.

¹⁶⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4: 404; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 3: 187; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 83; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 7: 281.

¹⁶⁸ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 370-371.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 3: 88.

¹⁷⁰ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 41.

¹⁷¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 3: 89.

¹⁷² İbn A'sem, *el-Fütûh*, 374.

¹⁷³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* çev: C. Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 225-227; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 3: 90.

bulunuyordu.”¹⁷⁴ Böylece Arap birlikleri, Apsilya’ya kadar ulaşmış ve Batı Transkafkasya’yı feth ederek burada garnizonlar kurmuşlardır. Abasgia yöneticileri ise bu dönemde Arap yanlısı olmayı seçmişlerdi.¹⁷⁵

Bir diğer kaynakta İslamiyet’in, Kafkasya’ya 710 yılında Mesleme b. Abdulmelik (ö.739)¹⁷⁶ komutasında bulunan Arapların, Hazar Hanlığı’na saldırması ve bazı yerleri fethetmesiyle birlikte girdiği belirtilmektedir. Aynı yıl içinde Kuteybe b. Müslim (ö.715)¹⁷⁷ Türklerle savaş yapmış ve onların hükümdarı Neyzek Hanı ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Neyzek Han ve maiyetindeki 700 kişi ise savaş sonunda öldürülmüştür.¹⁷⁸ 736-738 yılları arasında Mervan b. Muhammed (ö.750)¹⁷⁹ komutasındaki bir ordunun Abhazy’a girdiği ancak o dönem baş gösteren veba salgını sonucu bu ordunun çekilmek zorunda kaldığı belirtilerek farklı tarihlere işaret edilmektedir.¹⁸⁰

Genel olarak İslamiyet, Kafkas coğrafyasına ilk olarak Güney Kafkasya’dan yayılmaya başlamıştır. İslam orduları özellikle de Hz. Ömer döneminde bu bölgelere çok büyük fetihler yapmayı başarmıştır. Sasanilerin yıkılış sürecini başlatan Kadisiye Savaşı¹⁸¹ sonrası gözler artık Azerbaycan, Ermenistan ve daha kuzeydeki ülkelere yönelmiştir. İslam ordularının, Abhazy’a ilk ve ne zaman giriş yaptıkları konusu ise kaynaklarda; 643, 710 ve 737 yılları olarak farklı tarihlerle önümüze çıkmaktadır.

Bu konuda ana kaynaklarımızdan Açuğba eserinde, 737-738 yılları arasında Mervân b. Muhammed’in askerleriyle birlikte Anakopia surlarına kadar ilerlediğini söylemektedir.¹⁸² Lakoba da 737 yılında Mervân’ın, Transkafkasya’ya yapmış olduğu saldırısında kimsenin onu durduramadığından söz etmiştir.¹⁸³ Başka bir eserde aynı konuya işaret edilerek, Mir ve kardeşi Arçil Egris’de bulunurlarken, Mervân b.

¹⁷⁴ Valeri Beygua, *Abhazy Tarihi*, çev: M. Tuna (İstanbul: Asyayın, 2000), 28; İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 353.

¹⁷⁵ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 65.

¹⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve ’n-Nihaye*, 9: 538.

¹⁷⁷ İsmail Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 490.

¹⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve ’n-Nihaye*, 9: 137-139; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 26.

¹⁷⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmîl fi ’t-Târih*, 5: 345; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve ’n-Nihaye*, 10: 84.

¹⁸⁰ Adam Tatyrbba, *Abhazy’da İslam*, 2008. erişim 5 Mayıs 2021, http://apsnyteka.org/1174-tatyrbba_a_islam_v_abkhazii.html; Kvaratskhelia, *İslam ve Abhazy*, 30; Salikh Kvaratskhelia, *İslam ve Abhazy*, 45. erişim 31 Temmuz 2021, <https://libcat.ru/knigi/nauka-i-obrazovanie/istoriya/427678-45-salikh-kvaracheliya-islam-i-abhazyia.html#text>

¹⁸¹ Hayyât, *et-Târih*, 110-111; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3: 491-589; İbn A’sem, *el-Fütûh*, 170-178; İbnü’t-Tıktaka, *el-Fahrî*, 68-72; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve ’n-Nihaye*, 7: 65-83.

¹⁸² Açuğba, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, 18-19.

¹⁸³ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 66.

Muhammed'in, Emevi Halifesi Hişâm b. Abdulmelik (ö.743)¹⁸⁴ tarafından Gürcistan'a gönderildiğinden bahsetmektedir.¹⁸⁵ Bir başka kaynakta da Arapların, Mir ve Arçil'in yönetimindeki Gürcistan'a 781 yılında saldırdıklarını, Gürcü kralları olan Mir ve Arçil'in İmereti'ye ve Abhazya'ya kaçarak Anakopia Kalesi'ne sığındıklarını belirterek¹⁸⁶ bu olayın tarihindeki farklılığa dikkat çekilmektedir. Yine bu olaydan bahsedilirken Araplar, Daryal geçidini işgal etmiş ve bu geçide de birçok asker bırakarak geri çekilmişlerdi. Burada kalan askerler ise ihtiyaçlarını Tiflis'ten karşılamaktaydılar.

Mervân b. Muhammed, Alanları yendikten sonra, Hazarlar ve Lezgiler üzerine gitti.¹⁸⁷ Akabinde diğer dağlı Dağıstan kabileleri üzerine yöneldi. Ayrıca 737 yılında Araplar, Hazarlara karşı bir zafer kazanmıştı¹⁸⁸ denilerek o dönemde sürekli Arapların kahramanı olarak yine aynı kişiye dikkat çekilmektedir. İbn Kesîr, eserinde Mervân'ın o yıllarda Türkler üzerine gaza yaptığını belirtmiş ancak Abhazlar ile ilgili herhangi bir teferruata değinmemiştir.¹⁸⁹ Yine bu dönemlerde Mervân b. Muhammed'in ardından 738 yılında Roma toprağı olarak görülen ve bir Arap kaynağında yazlık yer olarak tasvir edilen Apsilya'ya bu kez Süleymân b. Hişâm komutasında bulunan Arap birlikleri saldırmıştı.¹⁹⁰ Yapılan saldırılar sonucu Araplar, Tsibilium/Sideron'u ele geçirmiş Apsiller'in son Patriği Yevstafiy'i ise esir almışlardı.¹⁹¹

Müslümanlar, İran ve Arabistan üzerinde otoritelerini sağlamlaştırdıktan sonra Arap aşiretleriyle birleşerek Hristiyanlarla savaşmak için harekete geçmişlerdi. "Emir, Bizans ve Ermeni ülkelerini denize kadar tahrip, halkı da esir eyledikten sonra, Kuzey memleketlerine yayılarak bir kara bulut ve çekirge ve sinek akını gibi yeryüzünü kapladı."¹⁹² Bu genişleyen fetihler sonucunda, tehlike altındaki eristavlar¹⁹³, senyörler ve aristokratların akrabaları Kafkasya'ya doğru kaçarak mağaralarda saklanmışlardı.

¹⁸⁴ Hayyât, *et-Târîh*, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târîh*, 5: 218.

¹⁸⁵ *Gürcistan Tarihi*, 202.

¹⁸⁶ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 354.

¹⁸⁷ Hayyât, *et-Târîh*, 294.

¹⁸⁸ Hayyât, *et-Târîh*, 294; İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 35.

¹⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 9: 531.

¹⁹⁰ Hayyât, *et-Târîh*, 295.

¹⁹¹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 66.

¹⁹² *Gürcistan Tarihi*, 202. Bu konuda bk. Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 67.

¹⁹³ Ordubaşı-Yönetici-Vali. Eristavlık ise Prenslik anlamına gelmektedir. Prens. Bk. Wilhelm Barthold, "Abazalar", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978), 6.

İslam ordusu Dariala ve Derbend'i alarak bütün şehirleri zapt etmiş ve Gürcü topraklarında birçok kaleyi fethetmişlerdi.¹⁹⁴

Samtze'ye kadar ilerleyen Araplar, Odzhe çevresinde karargâh kurmuştur. Sonrasında da Samtze şehrini zapt ederek öncü kuvvetlerine Arguet'e ilerlemeleri için emir vermiştir. Arguet'li büyük bir aileden olan David ve Konstantine ise yanlarındaki adamları ile Müslüman ordularını beklemekteydi. Tam da bu sırada iki düşman kuvvet karşılaşmış ve çok şiddetli bir çarpışma olmuştu. Abhazlar da bu çarpışmada büyük olasılıkla Gürcüler ile birlikte hareket etmişlerdi. Zira Abhazların, Hristiyanlık ve Bizans çatısı altında bölgedeki müttefikleri ile düşmana mukavemet göstermeleri kaçınılmazdı. Sonuç olarak Araplar bu savaşta yenilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı.¹⁹⁵

Abhaz Kralı, Bizans güçlerinin bulunmuş olduğu sahil kesimlerinde Bizans'ı Araplar ile yalnız bırakarak; iki gücün birbirlerini yok etmelerini beklemiştir. Böylece Bizans zayıf düşecek ve Abhaz Kralı, bu savaştan yorgun çıkan Arapları da yok ederek bölgenin tek hakimi haline gelecekti. Abhaz Kralı I. Leon, savaş öncesinde bir strateji olarak Bizans'ı sahil kesimlerinde yalnız bırakmakla beraber Araplar karşısında, yıllardır aynı kültür ve medeniyet çatısı altında; aynı dine mensup olduğu Bizans tarafını müttefik olarak seçmişti. Fakat Araplara karşı tavrını açıkça ortaya koyan I. Leon, bu savaşta Bizans'tan herhangi bir askeri destek veya yardım görememişti.¹⁹⁶

İslam orduları, düşman kuvvetlerinin kendilerine karşı koydukları yer olan Arguet'e gelip her yeri ele geçirmişlerdi. David ve Konstantine ise yakalanarak zincire vurulmuş ve bir göle atılmışlardı. Kralların Abhazy'a sığınmış olduklarını haber alan Araplar, yönünü değiştirerek Mingreli'nin Ckondid bölgesinde bulunan Cihan-Hvic şehri civarında karargâh kurmuştur.¹⁹⁷ Kral Leon ise bunları kalede muhafaza altına alarak, Alanlardan¹⁹⁸ yardım istemeye gitmişti.¹⁹⁹ Böylece Araplar, onları takibe başlamış ve sırasıyla Egris, Mingreller ve Abhazy'nın bütün şehir ve kalelerini ele geçirerek tahrip etmiştir. Ayrıca Klisura'da bulunan Bizans ve Gürcü ülkelerinin sınırını oluşturan duvarı da aşarak Tzhum şehrini zapt ettiler. Araplar, içerisinde Kral Mir ve

¹⁹⁴ *Gürcistan Tarihi*, 202.

¹⁹⁵ *Gürcistan Tarihi*, 202.

¹⁹⁶ Beygua, *Abhazy Tarihi*, 29.

¹⁹⁷ *Gürcistan Tarihi*, 203.

¹⁹⁸ Osetya'da yaşayan halk. Bk. Beygua, *Abhazy Tarihi*, 29.

¹⁹⁹ Bk. Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 66.

kardeşi Arçil'in de bulunduğu kaleye gelmeden önce de Anakopia şehrini kuşatma altına aldılar. Kale içinde bir de tabiatüstü bir çizim olduğuna inanılan Meryem Ana tasviri vardı.²⁰⁰ Abhazya'da vuku bulan bu olaylar sonucunda Anakopia Kalesi'ne sığınmış olan Arçil kardeşi Mir'e:

Bu şehir tahrip olunmağa mahkûmdur. Tutulduğumuz takdirde, bizden, Allah'ın muhteşem kıldığı Mirian'dan ve kuvvet ihsan eylediği Vahtang ile oğullarından bize geçmiş olup memleketimizde gömdüğümüz saklı hazineler sorulacaktır. Aynı zamanda, İmparator Herakleios, babamız kiral Vahtang'ın Hint ve Sind'den getirdiği zümrüt ve pembe yakutlu iki taçla beraber gömmüş olduğu bütün eşyayı da talep edeceklerdir. Ucarmo'nun yakınındaki iki kulenin arasında bekçisiz olarak sakladığımız bu eşya, hafızamda tamamiyle yazılıdır. Bundan dolayı, sen, biri Mirian diğeri de İran kralı tarafından Vahtang'a verilmiş olan altın ve yakut iki tac ile babamla beraber Kutatis'de ve Tzihe-Goc'da sakladığımız 200 hayvan ve 2000 hamal yükünü teşkil eden bütün altın ve gümüşü alarak götür; ben de kendim gömmüş olduğum taçlarımızı ve deri üzerindeki goncarlarımızı alacağım. Şayet bu sırada ölürsek hepsi de sır olarak kalacaktır. Bizanslıların yapacakları ilk seferde, imparator, milletimizin öcünü alacak ve kırallığımızla beraber bu hazineleri de bize verecektir. Bundan dolayı, Gürcü ve Bizans memleketlerinin tahribine sebep olmaktansa, dışarı çıkarak deniz kıyısındaki tepenin üzerinde savaşalım. Allah isterse, tek bir adam bin kişiyi, iki adamda onbin kişiyi firar ettirecektir.²⁰¹

Bu konuşmadan sonra iki kardeş, Meryem Ana tasviri önünde secde ederek “Senin dünyaya getirdiğin ve Allahımızın olan oğluna tam itimadla dışarı çıkıyoruz. Bizim için şefaet et ve şefkatin üzerimizden eksilmesin”²⁰² diyerek dua ettiler. Yanlarında 1000 kişi kadar Kartli²⁰³ askeri ile 2000 kadar da Abhaz savaşçı vardı.²⁰⁴ Diğer bir kaynağımızda, Gürcülerin 100 bin, Abhazların da 200 binin üzerinde askerinin bu savaş için hazır bekledikleri belirtilmektedir. Arap askerlerin sayısı ise 400 bin sayısından az değildi.²⁰⁵ Bu verilerden yola çıkarak Gürcü kaynaklarında belirtilen 5000 kadar asker ile İslam ordusunu püskürtmeleri pek de akla uygun gelmemektedir. Ancak Abhaz ve Gürcülerin toplam 300 bini geçecek kadar asker sayısı da biraz ütöpik gözükmektedir. Savaş öncesi Abaşa diye adlandırılan çay kenarında Arap karargâhı kurulmuştu. “İşte bu sırada semâvi alâmetler, gökgürültüleri, şimşekler, yakıcı bir güney rüzgârı, korkunç sağanaklar ve kanlı bir dizanteri salgını vuku buldu... ve deniz çorak bir düzlük hâline geldi.”²⁰⁶

²⁰⁰ *Gürcistan Tarihi*, 204.

²⁰¹ *Gürcistan Tarihi*, 204-205.

²⁰² *Gürcistan Tarihi*, 205.

²⁰³ Gürcü.

²⁰⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 66.

²⁰⁵ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 29.

²⁰⁶ *Gürcistan Tarihi*, 205.

Ve şafak sökerken Tanrı Sarasenlere güneyin yakıcı sıcağını yolladı ve kanlı koleraya yakalandılar. Aynı gece, Arçil'e Tanrının meleği geldi ve şöyle konuştu: 'Gidin ve onlarla savaşın, çünkü ben onlara insanları ve hayvanları yok eden ağır bir hastalık yolladım. Yola çıktığınız zaman kamplarından inilti ve hıçkırık sesleri duyacaksınız. Siz cesur olun ve Tanrıya güvenerek gücünüzü toplayın.'²⁰⁷

Diğer kaynaklarımızda ise bu salgın hastalığın veba-kolera-dizanteri²⁰⁸ olduğu belirtilmektedir. Görülen bu rüya ve doğal afetlerden cesaret alan iki kardeş, Abhaz kuvvetlerinin de yardımıyla savaşa başlamıştır.²⁰⁹

Dört yüz binden az olmayan Arap Ordusu ortalığı kan gölüne çevirdi. Ama kale bekçileri onları kale duvarlarına bile yaklaştırmadan Abhazya'dan kovaladılar. Abhaz Ordusu bununla da kalmayıp, Gürcü ve Laz askerlerini de yanlarına alarak Araplar'ı tüm Kafkas topraklarından sürmeyi başardı.²¹⁰

Bu savaş sırasında kolera hastalığından 35.000, çarpışma sırasında da 3000 Müslüman ölmüştü. Hristiyanların kaybı ise altmış kişiydi. Arap askerlerinin atları da bu savaşta yuvarlanarak denize dökülmüşlerdi. Böylece Arap orduları geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaştan Lazika, Misiminya ve Apsilya zarar görürken Abasg Prensiği, ayakta kalmayı başarmıştı.²¹¹

Savaşla alakalı olarak Arap karargâhında Müslüman bir Arabın gördüğü ilginç bir rüyadan da ayrıca bahsedilmektedir. Gördüğü rüya sonucunda bu kişi: "Allah, İbrahim'e ve Hacer'e dediği gibi, onuncu hükümdarımızın ölümüne kadar bize zafer bağışlamıştır. Ku'ran'da size emrettiğim şekilde, Allah'ın kiliselerine kıymamalisınız"²¹² diyerek çevresindeki Arap askerlerini uyarmıştır. Bu anlatıyı duyan İslam ordusu, geri çekilerek Tzihes-Goc'a dönmüş ve orada bulunan iki çay arasına karargâhlarını kurarak iki ay konaklamışlardı. Arap ordularının peşini musibetler bırakmaz olmuş, bu defa da şiddetli yağmurlar sebebiyle kabaran çay, karargâha ulaşmış ve 23.000 Müslüman asker ile 35.000 at bu selde sürüklenmişti. Bu olayları gören Arap emiri, yaşananlardan ötürü kendilerine iki çay arasındaki bu bölgeye

²⁰⁷ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 67.

²⁰⁸ VII. yüzyılda Muâviye b. Ebû Süfyân, İstanbul üzerine sefer düzenlediğinde; oğlu Yezîd b. Muâviye sefere katılmayı reddetmiş ve sefere atıfta bulunarak içeriğinde sıtma ve çiçek hastalıklarının yer aldığı bir şiir yazmıştır. Bu şiir üzerine öfkelenen Muâviye b. Ebû Süfyân ise derhal oğlu Yezîd'in sefere çıkan askerlerin peşinden onlara yetişmesi için emir vermiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 3: 465.

²⁰⁹ *Gürcistan Tarihi*, 205; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 67.

²¹⁰ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 29.

²¹¹ *Gürcistan Tarihi*, 205; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 67.

²¹² *Gürcistan Tarihi*, 205.

yerleşme fikrini veren yardımcılarını suçlamış ve Tzhum şehri yakınlarında bulunan Pitiota'ya karargâhını çekmek zorunda kalmıştır.²¹³

Müslüman Arapların yaptıkları saldırılar sonucunda Mir ve Arçil ile Abhazyaya eristavı Abibin, Bizans İmparatoru'na elçi gönderecek ve İmparator da Mir ve Arçil'e şu cevabı verecektir:

Haça yaptığınız hizmetten dolayı bizim gibi siz de hâlen tazyik altında bulunuyorsanız da, Allah'ın bize vaat ettiği gibi vaziyetimiz değişince siz de bizimle beraber şan ve şöhrete nail olacaksınız. Bundan dolayı, onların hâkimiyetinin üçyüz senesi geçinceye kadar kalelerinizde kalın. Onların hükümdarlığı hakikaten de üçüncü asrın ortasında bölünecek, üçüncü yılın sonunda imparatorluğumuz tekrar kuvvetlenecek ve biz Arapları imha edeceğiz. Onların eriştikleri bütün yükselmeler alçalacak, bizimle beraber Allah'ı yüceltenler ise yükseleceklerdir.²¹⁴

Abhazyaya eristavı Leon'a ise:

Kıralları bize hizmet ve davamızı müdafaa ettikleri hâlde, biz Gürcistan'ın tahribine sebep olduk. Onlar şimdiye kadar üçüncü defadır ki bize hizmet etmiş ve imparatorluk tahtımızı desteklemişlerdir. Gerçekten, onlar, ilk defa bizim vasıtamızla vaftizi kabul etmişler; sonra, büyük Pontus şehrini harap olmaktan kurtarmışlardır ve kendi tavassutları sayesinde İranlılarla aramızda barış kurulmuştur. Bu işde Büyük Gorgasal tavassut etmiş ve o, aynı zamanda, Filistin'i ve Cezire'nin üçte ikisini kendi kılıç kuvvetiyle imparatorluğa iade ettirmiştir. Şimdi de, şayet Allah onları korkunç bir düşmanın yolu üzerinde engel olarak koymamış olsaydı, düşman İstanbul'a kadar gelmiş olacaktı. Onlar Allah'ın yükseltmiş olduğu yegâne Nemrûd oğullarıdır ki kiral ve ileri gelenlerinin adlarını aile ve mülkleriyle yazılı fermanlarda görüldüğü gibi, içlerinden daima, âlim, akıllı ve muharip insanlar çıkmıştır. Biz, Aphazyaya eristavlığını sana, oğullarına ve senin soyundan ineceklere teslim etmişsek de, sen Gürcistan kiralı ve halkına riayetkâr ol ve ileride onlar gerek senin yanında buldukları vakit ve gittiklerinden sonra da kendilerine her hangi bir haksızlık ve Egris'deki mülklerine tecavüz etmekten sakın.²¹⁵

Böylece Bizans İmparatoru bir özeleştiriyi yapmış; İslam ordularının Abhazyaya ve Gürcistan'a gerçekleştirmiş oldukları saldırılar karşısında, bir şey yapamadıklarını açıkça beyan etmiştir. Ayrıca Abhazyaya Eristavı Leon'u da Gürcistan'a saldırmaması konusunda uyarmıştır. Anakopia Zaferi'nden sonra Abhazlar, bölgede parlayan bir yıldız gibi yükselişe geçmiştir.²¹⁶

Abazg'lar, Arapları yenilgiye uğrattılar ve Araplar'ın Anakopiya'da aldıkları yenilgi büyük yankı uyandırdı. Bu durum, Doğu Karadeniz bölgesi ile tüm Kafkasya'nın ve Batı Avrupa'nın tarihinde de önemli bir rol oynadı. Abazgia yöneticisi I. Leon böylece, Bizans İmparatoru nezdinde ve bölgede önemli bir güç

²¹³ *Gürcistan Tarihi*, 206.

²¹⁴ *Gürcistan Tarihi*, 206-207.

²¹⁵ *Gürcistan Tarihi*, 206-207.

²¹⁶ Açuğba, *Kronolojik Abhazyaya Tarihi*, 19.

elde ederek, Abazgia, Apsilia, Misimiyanya ve Lazika'yı da kapsayan geniş bir bölgenin hükümdarı haline geldi.²¹⁷

Kral Leon, 737 yılında yaşanan Anakopia Savaşı'nda, Arap akınlarını engellemiş, Bizans'ın Hristiyanlaştırma politikasını desteklemiş ve bölgede artık tam manasıyla Abhazya'nın, eristavlıktan bir krallık haline dönüşmesinde son adımlar atılmıştır. 780'li yıllarda Bizans İmparatorluğu, Abhazların bağımsızlığını tanımış ve böylece de Abhaz Krallığı kurulmuştur. 786 yılına geldiğinde ise Arapların Abhazya'ya yapmış oldukları akınlar, hiçbir olumlu netice doğurmamış ve Abhazya'da Hristiyanlık egemenliğini korumaya devam etmiştir.²¹⁸

Hazar Türklerinin bir müttefiki olan Abhazlar, bölgeye yapılan Arap akınlarının Bizans, Gürcü ve Lazikaları yıpratmasıyla bu durumdan faydalanarak bölgede söz sahibi olmuşlardı. Öyle ki; "799 daki son büyük akınlarda Tiflis ile Berda'a'yı ele geçirmiş; İranlı Husrevliler soyundan gelen İber/Kartli²¹⁹ kırıllarının kökünü kesmiş ve Apkaz ile Çoruh buyundaki yerli beğlerin yüzeçikmalarını sağlamışlardı."²²⁰ Abhaz Eristavı II. Leon Anç-Abadze'nin (744-799) annesinin, Hazar Kağanı'nın kızlarından biri olması hasebiyle Abhazlar ve Hazarlar arasında bir akrabalık bağı oluşmuştu. Hazarlar bu akrabalık nedeniyle II. Leon'u desteklemiş ve II. Leon, Abhazya ve Eğris'i Lit Dağı'na kadar ele geçirerek bütün Abhazya'nın tek hakimi olmuştu. Böylece de Leon, Abhazya Kralı unvanını almıştır.²²¹ Neticede II. Leon, 787 yılında Hazarların da desteğiyle ülkesindeki Arap hakimiyetini sonlandırmıştı.²²²

M.S. 8.yy sonunda Transkafkasya halklarının tarihinde önemli rol oynayan bir erken feodal devlet olan Abhaz Krallığı ortaya çıktı. 'Abhaz Krallığı' ifadesi sadece Gürcü kaynaklarına has bir ifade olup, Bizanslılar tarafından 10.yy'a kadar Abasgia bir uydu Prenslik olarak değerlendiriliyordu.²²³

Bu genişleme ile Megrel, İmeret ve Kartli bölgeleri de Abhazya'ya dahil olmuş ve özellikle 850-950 yılları arasında Abhazların en parlak çağı diyebileceğimiz; Abhaz Krallığı, Şirvan²²⁴ ve Çoruh boyuna kadar yayılan bir bölgeyi hakimiyeti altına

²¹⁷ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 19.

²¹⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 68.

²¹⁹ Doğu ve Güney Gürcistan bölgelerini içerisine alan bir krallık. İberya Krallığı/Kartli Krallığı.

²²⁰ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 3.

²²¹ *Gürcistan Tarihi*, 221.

²²² Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 207.

²²³ Lakoba vd., *Abhaz Tarihi*, 69.

²²⁴ Şirvan, Azerbaycan'da tarihi bir bölgedir. Mustafa Aydın, "Şirvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 204.

almıştı.²²⁵ Arçil'in yeğeni Guranduht'u, II. Leon ile evlendirmesi ve Bizans İmparatoru'nun Kral Mirian'a hediye ettiği Tacı da II. Leon'a vermesi sonucu Abhaz Krallığı resmîyet kazanmıştı.²²⁶ Netice itibariyle Anakopia zaferi sonrası Abhazlar, bir krallık haline dönüşmüştü. Ancak Abhazlar, Bizans'a olan kara ve deniz sınırları dolayısıyla onlarla olan bağıını hiçbir zaman tamamen koparmamışlardır. Genellikle Bizans yanlısı siyaset gütmüşlerdir. II. Leon'dan başlayarak X. yüzyıl sonlarına kadar bir Abhaz Krallığı dönemi yaşanmış ve III. Bagrat ile de XIII. yüzyılın ortalarına kadar Gürcüler ile birleşik bir Abhaz Krallığı dönemi devam edegelmiştir.

IX. yüzyılda Abhaz Kralları olan; II. Leon, II. Feodosi²²⁷, II. Demetre ve I. Giorgi kendi dönemlerinde, Tiflis'te bulunan emirlik ile mücadele etmişlerdir. II. Feodosi (806-825) komutasındaki Abhaz birlikleri ile Müslüman Araplar arasında savaş olmuş ve bu savaşı Abhazlar kazanmışlardır. "M. 851 yılında Bağdat halifesi 'Buğa/Bougoe' adındaki bir komutanı, önemli bir askeri güç ile Kafkasya'ya gönderdi."²²⁸ 852 yılında Boğa el-Kebîr, Halife Mütevekkil (ö.861)²²⁹ tarafından Ermeniyeye bir ayaklanmayı bastırmak için göndermişti.²³⁰ 853 yılında da Boğa el-Kebîr, Zeyrek et-Türkî komutasındaki askerlerle Tiflis'i kuşatmıştır. Tiflis halkı ile işbirliği içinde olan diğer şehirlere de ayrıca Boğa el-Kebîr saldırmıştı.²³¹ 853 yılında gerçekleşen Kuetshoba muharebesinde ise II. Demetre (825-861) Tiflis Emiri İshak ile yapılan savaşta Arap komutan Boğa el-Kebîr'e mağlup olmuş ve barış karşılığında belirli bir süre bu emirliğe haraç ödemiştir.²³² Savaş sonunda Boğa el-Kebîr, Tiflis valisi İshak b. İsmail'in boynunu vurdurarak sehpaye asılmasını emretti ve çoğu yeri ateşe vererek şehri harap etti.²³³

IX. yüzyılda Araplar, tekrar Abhazyaya fetih hareketleri düzenlemiştir. Abbasi Halifesi Mütevekkil'in, gönderdiği fetih ordusu bu bölgelerde birçok başarı elde etmiştir. Nitekim yapılan bu seferler sonucunda Abhazlar, Araplara haraç ödemek zorunda kalmışlardır.²³⁴ Orta Çağ başlarında İslamiyet'in, Abhaz topraklarına yayılmaya

²²⁵ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 3.

²²⁶ *Gürcistan Tarihi*, 211.

²²⁷ Stanislav Lakoba'nın *Abhazyaya Tarihi* isimli eserinde I. Feodosi olarak geçmektedir.

²²⁸ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 355.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 7: 85; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 11: 17.

²³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 7: 56.

²³¹ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 528.

²³² Lakoba vd., *Abhazyaya Tarihi*, 72; Açıguba, *Kronolojik Abhazyaya Tarihi*, 21; Barthold, "Abazalar", c. 1:6.

²³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 7: 63; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 530-531.

²³⁴ Tatyrbay, *Abhazyaya'da İslam*; Kvaratskhelia, *İslam ve Abhazyaya*, 45.

başlamış olması, o dönemde İslamiyet'in, Abhazlar arasında genel kabul gören bir din statüsü kazandığı anlamına gelmemektedir. Kaldı ki, o dönemlerde Abbasilerin Abhazlara yapmış olduğu İslam daveti bile, Abhazların ancak ileriki yüzyıllarda Müslüman olmalarına zemin hazırlayacak bir çağrıdan başka bir şeyi ifade etmiyordu.

Aynı yıllarda II. Feodosi yanında bir kısım Bizans kuvveti ile birlikte Boğa el-Kebîr üzerine yürümüştü. “Buğa da ona karşı Zirak ve Kurupolat Bagrat’ı (Gürcü hanedanındandır) gönderdi. (Görülüyor ki, Gürcü Hanedanı, Gürcistan’ı kurtarmaya gelen Abhazlılara karşı hareket etmiştir).”²³⁵ Abhazlar üzerine yapılan bu sefer dönüşünde Zirak ve Bagrat, Cevaris-Everdi yakınlarında Asetinler²³⁶ ile karşılaşarak çok sayıda kayıp vermişlerdi. Bu olayı haber alan Boğa el-Kebîr, Asetinler üzerine saldırıya geçmiştir. Ancak önlerine çıkan dağlıların direnişiyle karşılaşınca geri çekilmek zorunda kalmıştır.²³⁷ Hristiyan Abhazlar ve Müslüman Araplar ile yapılan II. Feodosi ve II. Demetre dönemi savaşları, kaynaklarda ayrıntılı bir biçimde yer almamaktadır. Kaynaklarda ismi geçen *Buğa/Buga-Turka* veya *Bougoe* isimli Arap komutanın ise Abbasi halifeleri Mutasım (ö.842)²³⁸ ve Mütevekkil (ö.861)²³⁹ döneminin ünlü Türk komutanı Ebû Musâ Boğa el-Kebîr olduğu kesindir.²⁴⁰

Abhaz Kralı II. Leon ve üç çocuğunu kapsayan IX. yüzyıl döneminde kilise yönetimi, Konstantinopolis Patrikhanesi'ne kayıtlı Sebastopolis başpiskoposu vasıtasıyla yürütülüyordu. Bu dönemin en meşhur tapınaklarından biri ise piskoposluk kürsüsünde bulunduğu Dranda Katedrali'dir.²⁴¹

X. yüzyılın son dönemlerinde Abhaz-Bizans ilişkileri dostane bir politikaya evrilmişti. Öyle ki Abhaz Kralı olan III. Feodosi, bizzat Konstantinopolis'te eğitim almıştı. Mokva Katedrali'nin inşası sırasında Bizans'tan getirilen ustalar ve mermer sütunlar ile süslemede kullanılan eşyalar da bu yakınlaşmanın en önemli göstergeleri

²³⁵ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 355.

²³⁶ Osetler.

²³⁷ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 355.

²³⁸ Hayyât, *et-Târîh*, 405; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 462; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Buldân)*, çev: M. Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2021), 53; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 6: 458; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 172; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hülefa*, 2: 206.

²³⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 345; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, 175.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 7: 19; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 530.

²⁴¹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 73.

arasında yer almaktadır.²⁴² Ayrıca bu yüzyılda Abhazya’da sayı olarak ondan fazla kilise inşa edilmişti.²⁴³

X. yüzyılda Abhazya, küçük bir yerleşim yeri olarak tasvir edilmiş ve o dönemde Abhaz Krallığı, Araplarca *Abhazşahlar* olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca bereketli topraklarından bahsedilen Abhazya ve civar şehirlerdeki fiyatların ucuzluğu da dikkat çekmektedir. Öyle ki bir koyun 2 dirhem, iki ya da üç kilo bal ise 1 dirhemdir.²⁴⁴ X. yüzyılın sonlarına doğru Abhazya’da İslamiyet yayılmamış; aksine Bizans siyaseti Abhazya’nın bir Hristiyanlık merkezi haline dönüştürülmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Kısacası Abhazlar, tarih boyunca Hristiyan Bizans’ın, Arap Müslümanlara karşı vazgeçilmez bir müttefiki olmuştur.

Ançabadzeli sülalesinin son Kralı III. Teodos, 985 yılında halefi olarak bir erkek varis bırakmadan vefat etmişti. III. Teodos’un kız kardeşi Guran-Dukht ile evlenen anne tarafından da Ançabadzeli ile akrabalığı bulunan Artvin-Ardahan Bagratlıları’ndan olan Kartli Kralı III. Bagrat, içerisine Abhazya’yı da alarak, Gürcü ve Abhazları bir çatı altında toplamış; böylece Abhaz-Kartvel Kralı olmuştur. Bu olay Abhaz ve Gürcüleri birleştirmişti. Tiflis’ten Soçi’ye kadar uzanan bir bölgeyi eline geçiren III. Bagrat, unvanlarının başına ise *Abhazlar Kralı* sıfatını da dahil etmiştir.²⁴⁵

Abhaz-Kartvel Krallığı’nın ilk kralı, III. Bagrat olmuştur. III. Bagrat (978-1014) Tao’da ölmüş ve naaşı vasiyeti gereği Mokva’daki Bedia Katedraline 1014 yılında defnedilmiştir. İslamiyeti kabul etmeyen III. Bagrat’ın bastırılmış olduğu madeni paraların ön yüzünde “İslami içerikli ve üç satırlık yuvarlak Arapça yazılar, arka yüzünde ise ‘Muhammed, Allah’ın elçisidir’ şeklinde üç satırlık Arapça ve ‘Hristos, Abhaz kralı Bagrat’ı yücelt’ şeklinde yuvarlak Gürcüce yazılar mevcuttur.”²⁴⁶

Madeni paraların bir yüzünde İslamı, diğer yüzünde ise Hristiyanlığı temsil eden yazıların bulunmasından iz sürerek Abhazya’da, İslamiyet’in yayılmasıyla alakalı net cümleler kurabilmemiz mümkün değildir. Yaptığımız değerlendirmeler neticesinde İslami figürlerin, bastırılan bu paralarda yer almasının asıl amacı bu paraların Arap ülkelerinde de dolaşımını sağlayarak belli bir ekonomik güç elde etmek ve uluslararası bir değer kazanmasını sağlamaktır. Nitekim alınan bu karar, Abhaz-Kartvel Krallığı’nın,

²⁴² Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 79.

²⁴³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 81.

²⁴⁴ İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 178-180.

²⁴⁵ Kırgızoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, 3.

²⁴⁶ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 84; Bk. Ek-16. Resim; Bk. Ek-16. (Devam) Resim.

İslamiyet'e karşı giriştikleri mücadeleye de bir nebze olsun iyimser bir hava katmış ve böylece de Müslüman tüccarların güveni kazanılarak, iç pazarlarına dahil etme amacı güdülmüştür.

2.2 BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİ

İslamiyet'in diğer bir büyük temsilcisi olan Büyük Selçuklu Devleti de Araplar gibi Kafkasya'ya zaman zaman akınlar düzenlemiştir. Ancak Büyük Selçuklu Devleti, İslamiyet'i yaymak için düzenlediği bu fütuhatları Kafkasya'nın tamamında uygulayamamıştır. Büyük Selçuklular genellikle Kafkasya'nın yumuşak karnı diye de ifade edilen Güney Kafkasya'daki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkelerde fetih politikalarını uygulama fırsatı bulabilmişlerdir. Nitekim Selçukluların en fazla ulaşabildikleri noktalar Kafkasya'nın güney bölgelerinden ibarettir.²⁴⁷

Selçukluların Abhazya'ya girmelerinden önce, bölgedeki stratejik çıkarlar, sürekli Bizans'ın lehine idi. Nitekim daha önceleri Emevilerin atadığı Ermeniye Beylerbeyi'nce yönetilen Erzurum'dan Tiflis'in güneyine kadar olan bölge, sonrasında Bizans İmparatorluğu'nun yönetimine geçmişti. Bizans ise bu bölgeleri doğrudan idare yerine Abhaz-Kartvel Krallığı aracılığı ile yönetiyordu.²⁴⁸

Büyük Selçuklu Devleti'ni kuracak olan Türkmenlerin, Abhazlar ile olan ilk teması Çağrı Bey (ö.1059)²⁴⁹ döneminde olmuştur. Çağrı Bey ilk olarak 3000 kişilik bir kuvvetle 1016 yılında Horasan'a doğru batı seferine çıktı. Horasan'da birçok Türkmen, Çağrı Bey'in birliklerine katılmıştı.²⁵⁰ Çağrı Bey komutasındaki Türkmenler, Rey şehrinden geçerek Ermeniye'ye doğru hareket etti. Sonrasında ise Abhaz-Kartvel Krallığı'na saldırdılar. Bu saldırılardan Çağrı Bey ve Oğuz Türkleri galip çıkmıştı.²⁵¹ Çağrı Bey'in 1015-1021 yılları arasında Anadolu ve Kafkasya'ya karşı düzenlediği akınlar aslında bir keşif niteliğinde idi. Çağrı Bey'den daha önceleri ise *Horasan*

²⁴⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 41.

²⁴⁸ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 82.

²⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffar Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev: A. Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 59; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî* çev: E. Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 76.

²⁵⁰ Muhammed Mîrhând b. Burhânü'd-dîn Hâvendşâh b. Kemâlû'd-dîn Mahmûd-i Herevî, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)* çev: E. Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 29.

²⁵¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 1: 104-111.

Gönüllüleri olarak adlandırılan 5.000 ile 20.000 arası birliklerle, Kafkaslardan Anadolu'ya uzanan sınır boylarında, Bizans'a karşı cihad yapılmakta olduğu bilinmektedir.²⁵² Ancak Tuğrul Bey'in (ö.1063)²⁵³ özellikle 1018 yıllarında düzenlemiş olduğu akınlarda Kafkasya'nın kuzeybatı bölgelerine herhangi bir temaslarının olup olmadığı konusunda elimizde yeterli bir kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle biz ilk temasa zemin oluşturabilecek akınları Çağrı Bey dönemiyle başlatmanın daha akla uygun olacağı kanaatindeyiz.

Çağrı Bey ve maiyetindeki Türkmen akıncıları, ilk önce Vaspuragan Krallığını²⁵⁴ yaptıkları akınlarla harap etmişlerdi. Vaspuragan Krallığı üzerine yapılan bu akınlardan büyük ganimetler ile ayrılan Türkmenler, sonrasında Gürcü Krallığı, Ani Krallığı ve Nik İdari Bölgesi'ne girmişlerdi.²⁵⁵ Çağrı Bey'in Kafkaslara yaptığı bu sefer, Gürcü ve Ermeni devletlerinin siyasi gücünü büyük oranda zedelemişti. Müslüman akınlarıyla sarsılmış Ermeni-Gürcü otoriteleri altındaki bu bölgelerden ise menfaatleri gereği Bizans faydalanmaya çalışıyordu.

1037-1038 yıllarında Abhazlar, Tiflis şehrini kuşattı. Tiflis halkı bu kuşatmaya direnince Abhazlar, muhasarayı sürdürerek halkı zor durumda bırakmıştı. Tiflis halkı bu çaresizlik karşısında Azerbaycan Müslümanlarına haber göndererek yardım talebinde bulunmuşlardı. Oğuzların, Azerbaycan'a girdiği haberini duyan Abhazlar, bu muhasarayı kaldırmak zorunda kalmışlardır. Azerbaycan hakimi Vehsûzân, Oğuzların güçlü ordusu karşısında onlara karşı koyamamış, izlemiş olduğu ılımlı siyaset neticesinde de aralarında akrabalık bağı kurmuşlardır.²⁵⁶

Tarihi kaynaklar eşliğinde yapmış olduğumuz tetkikler sonucu Türkmenlerin Büyük Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra Abhazlar ile ilk defa iki silahlı güç olarak karşı karşıya gelmeleri, kanaatimizce 1048 yılı Pasinler Savaşı'nda olmuştur. 1016 yılında Çağrı Bey'in Abhazlar ile olan çatışması ise Selçukluların devlet olmadan önceki ilk karşılaşmaları diyebiliriz. Konuyu dağıtmadan ve sınırları dışına çıkmadan bu

²⁵² Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 93.

²⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, 16: 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fî't-Târih*, 10: 41; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 201; Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel* (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2017), 1: 66; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 213; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, 3: 132.

²⁵⁴ Van Gölü ve çevresinde kurulmuş bir orta çağ krallığı. Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev: H. Der Andreasyan (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2017), 24.

²⁵⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 100.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fî't-Târih*, 9: 349.

savaşın arka planına kısaca değinmemiz, konuyu daha iyi kavrayabilmemiz açısından önem arz etmektedir. Vaspuragan Krallığı üzerine yapılan akınlardan sonra, Prens Hasan²⁵⁷ Erzurum ve Pasinler'i ele geçirdikten sonra güneye doğru ilerlemişti.²⁵⁸ Bizans'ın eline geçmiş olan Vaspuragan Krallığı'nın Bizans valisi Araon, bu akın karşısında cesareti kırılmış bir şekilde ivedilikle İberya/Gürcistan valisi Katakalon'dan yardım istemişti. Gürcü ve Bizans valileri yapılacak olan bu savaş için bir plan hazırlamışlardı. Türkler ile Gürcü ve Bizans orduları Zap suyu kıyısında karşılaştılar. Savaş başladıktan bir süre sonra kurdukları planı uygulamaya başlayan Gürcü ve Bizans askerleri, üzerlerindeki bütün ağırlıklar ve teçhizatlarını bırakarak yenilmiş gibi geri çekilmeye başladılar. Bu durum karşısında Büyük Selçuklu askerleri, hemen hücum ederek onların bıraktıkları malzemeleri almaya başladılar. Tuzağa çektikleri Büyük Selçuklu askerlerini uzaktan seyreden Gürcü-Bizans kuvvetleri ise ganimetle uğraşan Selçuklu askerlerine ani bir saldırıda bulunmuşlardı. Hücum sonucu Prens Hasan ve komuta kademesindeki yakın arkadaşları, düşman kuvvetlerine karşı savaşmalarına rağmen bu saldırıda öldürülmüşlerdi. Bu saldırıdan kurtulabilenler ise Ermeniyeye bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardı.²⁵⁹

1048 yılında Maverünnehir'de bulunan çok sayıda Oğuz Türkmeni, Tuğrul Bey'in yanına gelmişti. Selçuklular bu Türkmenlerin ileri gelenlerini yakından tanıyorlardı. Oğuzların, saldırgan ve yağmacılıkla hayatlarını sürdüren ve şehir hayatına adapte olamamış bir topluluk olduğunu bilen Tuğrul Bey, bunların tehlikesinden kendi halkını korumak ve savaşçı özelliklerinden istifade etmek için Oğuz Türkmenlerini Rumlar üzerine gazaya teşvik ediyordu.²⁶⁰ Oğuzlar ise elde edecekleri ganimetleri de göz önünde bulundurarak bu teklifi kabul etmişlerdi.²⁶¹

Orta Asya steplerinde bulunan ve kendilerine yurt arayan göçebe Oğuzlar, Orta Asya ile Anadolu arasında sıkışmış olan Büyük Selçukluları, zoraki olarak batıya doğru fethetmeye yönlendirmişlerdi. Tuğrul Bey, göçebe Oğuzlar'ın batıya doğru yurt arayışları nedeniyle ve Prens Hasan'ın da öldürüldüğü başarısız Selçuklu akınının intikamını almak üzere Bizans'ın elinde bulunan Kafkasya bölgesine yeniden bir ordu göndermiştir. 10.000 kişilik Türk ordusunu karşılarında gören Vaspuragan ve

²⁵⁷ *Prens Hasan: Tuğrul Bey'in amcasının oğludur.*

²⁵⁸ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 133.

²⁵⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 133.

²⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Ümem'de Selçuklular*, 15: 11.

²⁶¹ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 179.

Gürcistan'ın Bizans valileri Kekomanos ve Araon, İmparator IX. Konstantin'den acil yardım istemişlerdi.²⁶²

Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ı, Oğuz Türkmenlerinin başına komutan tayin etmiş ve Selçuklu askerleri ile de takviye edeceğini söylemişti. Oğuz ve Selçuklu kuvvetleri Azerbaycan üzerinden Ermeniye'ye geçerek oradan da Malazgirt'e ulaştılar. Ancak Oğuz Türkmenleri güzergâhları üzerinde bulunan kasabaları da yağmalamaktan geri durmamışlardı.²⁶³

İmparator, Bizans hakimiyetini kabul eden Liparit'e²⁶⁴ haber göndererek Gürcü ve Abhaz birliklerinin, yardım talebinde bulunan generallerinin imdadına yetişmesini istedi. Liparit ise askerleriyle beraber yanına kattığı Ermenilerde dahil olmak üzere 30.000 civarında bir birlikle Pasin Ovası'nda kurulmuş olan Bizans karargâhına vardı. Büyük Selçuklu ordusu, iki büyük gruba ayrılmıştı. Birini İbrahim Yinal diğerini Kutalmış komuta etmekteydi. Bizans ordusunun sağ kolunda Katakalon, sol kolunda Araon ve merkezinde de Liparit yer almaktaydı.²⁶⁵ Arap kaynaklarında Pasinler Savaşı'dan bahsedilirken, İbrahim Yinal'ın Rum ve Anadolu beldelerine yaptığı gaza adıyla bu konular ele alınmaktadır.²⁶⁶

Katakalon, gece yarısı ani bir baskınla Türkler üzerine saldırmayı planlamışsa da Liparit, bu saldırıyı cumartesi gününün Gürcü inançlarınca uğursuz bir gün sayıldığından dolayı ertelemek zorunda kalmıştı.²⁶⁷ Tam manasıyla başlamamış olan savaşın kaderi aynı gece Liparit'in yeğeni Çorduanel'in,²⁶⁸ düşmanı takip ettiği sırada, Selçuklu okçuları tarafından atılan bir okun, ağzından girip ensesinden çıkarak öldürülmesiyle değişmiş ve Liparit de artık bu savaşa dahil olmuştu. Liparit, Çorduanel'in öldürüldüğü haberini alınca, bütün gücüyle savaşın içine atılmıştı.²⁶⁹ Selçuklu ordusu, sayıları 50.000'e varan Rum ve Abhazlardan oluşan birlikler karşısında zafer kazanmışlardı.²⁷⁰

²⁶² Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 135.

²⁶³ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 179.

²⁶⁴ Gürcistan Prensi. Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 32.

²⁶⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 135.

²⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 153; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 58.

²⁶⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev: H. Der Andreaşyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 89.

²⁶⁸ Türk kaynaklarında Prens Liparit'in yeğeni. Ermeni kaynaklarında hemşirezadesi yani kız kardeşinin çocuğu olarak geçmektedir.

²⁶⁹ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 90.

²⁷⁰ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 58.

Bu savaştan da anlaşılacağı üzere Abhazlar XI. yüzyılda da Bizans tesirinde kalan ve İslamiyet'i henüz benimsememiş bir millet olarak ön plana çıkmaktadır. Pasinler Savaşı'ndan çıkan en önemli sonuç ise Türkmenlerin Bizans'a tabi olan Gürcistan ve Abhazya dahil olmak üzere Kafkasya'nın diğer vilayetlerinde, hiçbir dirençle karşılaşmadan serbestçe dolaşabilecek olmalarıdır. Bizans İmparatorluğu açısından duruma son bir göz atacak olursak; bu savaş sonucunda köklü Bizans Devleti'nin doğal sınırları olan Kafkasya'nın, kendileri için güvenli bir bölge olmaktan çıktığını açıkça görebilmekteyiz. Ancak durum Abhazya içinde aynı mıdır sorusuna gelecek olursak; bu konuda net bir cevap verebilmemiz mümkün değildir. Fakat Türkmenlerin Abhazya'da rahatça dolaşabileceği varsayımı, Bizans'ın Abhazya kıyılarını elden çıkartması anlamına gelmektedir. Bizans'ın Sebastopolis gibi bir ticaret limanını bırakmayı asla istemeyecek olması ve Karadeniz'de hakimiyetini sürdürme geleneği, bu varsayımı net bir şekilde çürütmektedir.

Pasinler savaşından, Abhazlar ile ilgili çıkarılacak bir diğer önemli husus da savaştan sonraki akıbetleridir. İbrahim Yinal, "Bizanslılardan 100 binden fazla tutsak ve koyun ele geçirdi; aldığı tutsaklardan da dört bin zırh aldı; daha sonra o, kendisine getirilen 10 bin sığır ile ülkesine geri döndü."²⁷¹ Gürcü kaynakları bu rakamı 10.000 esir ve 15.000 araba yükü ganimet olarak yazmışlardır. Yinal, Liparit'i ve aldığı ganimetlerin bir kısmını ise Tuğrul Bey'e sunmak üzere Rey'e gönderdi.²⁷² İbnü'l-Kesîr'e göre Yinal, bu savaştan 100.000 baş davar ile 19.000 zırh ve 10.000 araba yükü ganimet elde etmiştir.²⁷³ Esir olarak Horasan'a Sultan Tuğrul'un yanına götürülen Liparit,²⁷⁴ orada iki sene kalmıştı. Liparit, özgürlüğüne kavuşturulabilmesi için iri yapılı bir siyahî Müslüman ile sultanın huzurunda karşılaştırıldılar. Bu karşılaşma sonucunda Liparit galip gelmiş ve sultan onu serbest bırakarak²⁷⁵ elçisi Şerif Nâsır b. İsmail ile birlikte Konstantiniye'ye²⁷⁶ göndermiştir. Bu duruma çok sevinen Bizans İmparatoru, elçiyi pek çok hediye ile birlikte Tuğrul Bey'in yanına yollamıştır.²⁷⁷

²⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, 15: 11.

²⁷² *Gürcistan Tarihi*, 283; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 34.

²⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 153.

²⁷⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nîzar, *Azîmî Tarihi*, çev: A. Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 10.

²⁷⁵ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 90; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 34.

²⁷⁶ İstanbul. Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 138.

²⁷⁷ *Azîmî, Azîmî Tarihi*, 11.

441 (1049) yılında imparator Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) Abhazyaya kralını fidye almadan serbest bırakan Tuğrul Bey'in bu iyiliğine karşılık İstanbul'daki cami'yi yeniden yaptırdığı ve Cuma namazında hutbeyi Abbâsi halifesi Kâim Biemrillah (422-467/1031-1075) ile Tuğrul Bey adına okuttuğu rivayet edilmektedir.²⁷⁸

Diğer müelliflere göre Yinal, Oğuzlara hitaben gazaya çıktıklarında peşlerinden yardıma geleceğini söylemişti. Nitekim Oğuzlar, Malazgirt ve Erzurum'a kadar ilerlediklerinde²⁷⁹ Yinal da onlara yetişmişti. "Rum devleti ile Abhaz (Apaza) prensliği Selçukilerin dehşetli saldırıları karşısında birleştiler ve müşterek bir müdafaa hattı kurmağa çalıştılar."²⁸⁰ Savaş sonucunda Müslümanlar galip gelerek birçok Patriği esir almışlardı.²⁸¹ Abhazyaya saldıran Oğuz Türkmenleri Abhaz Kralı Karit'i²⁸² de esir alarak yanlarında götürdüler. Bizans İmparatoru, Nasrû'd-Devle İbn-i Mervân aracılığı ile Abhaz Kralını serbest bırakmaları için Tuğrul Bey'e ricada bulunmuştur.²⁸³ Kurtuluş akçası olarak 300.000 dinar ve 100.000 dinar tutarında hediye verdiyse de Yinal bunu kabul etmemişti. Yinal İstanbul'a on beş günlük mesafe kalana dek o civarda bulunan bütün şehir ve kasabaları yağmaladı. 100.000'den fazla kişiyi ise esir etti.²⁸⁴ Daha sonra Tuğrul Bey, Abhaz Kralını fidye almadan serbest bırakmıştı. Savaş sonucunda mağlup olan Bizans İmparatoru, Tuğrul Bey'e birçok hediye göndererek elçileri aracılığı ile barış teklifinde bulunmuştur. Tuğrul Bey, Bizans'tan aldıkları toprakların geri verilmeyeceği, Selçukluların Bizans topraklarına bir daha girmeyecekleri ve Konstantiniye'de bir cami inşa edilerek Müslümanların orada namaz kılmaları ve kendi adına o camide hutbe okunması şartlarıyla barış anlaşmasını kabul etmiştir.²⁸⁵ Bizans İmparatoru ise Mesleme mescidini tamir ettirerek Tuğrul Bey adına hutbe okuttu.²⁸⁶

Bizans kuvvetlerine yardım için gelen Gürcü Prensi Liparit'in, içlerinde Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetlerinden oluşan 30.000 kişilik ordusu, müttefikleri Bizans ile

²⁷⁸ Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İSTEM*, sy. 15 (2010): 111-142, 94. dipnot açıklaması, erişim 15 Kasım 2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260832>

²⁷⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 58.

²⁸⁰ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 180.

²⁸¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 58.

²⁸² Müellif eserinde Abhaz Kralının adının *Karit* olduğunu belirtmiştir. Ancak o dönem ki Abhaz Kralı, IV. Bagrat'tır. Pasinler Savaşı'nda esir alınan ise Gürcü Prensi Liparit'tir. Muhtemelen müellif, Bagrat veya Liparit'i ima etmiş olmalıdır. O dönem Abhaz ve Gürcüler müttefik olduklarından dolayı müellifin Liparit'i kast ederek Karit yazmış olduğunu varsaysak bile Abhaz Kralı olarak yine de yanlış yazmıştır. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 59.

²⁸³ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 180-181.

²⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 9: 415; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 58.

²⁸⁵ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 180.

²⁸⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 59.

beraber mağlup olmuşlardı. Bu karma ordudan 10.000 kişi ise esir olarak götürülmüştü.²⁸⁷ Son tahlilde ihtimalleri değerlendirecek olursak; Azerbaycan'a esir olarak götürülen 10.000 kişi içerisinde çok az sayıda da olsa Abhazların yer alması makul görünmektedir. Şayet Azerbaycan'a Büyük Çerkes Sürgünü'nden önce yerleşmiş olan Abhazlar varsa bu olay, onları atalarının buraya Abhazya'dan ne zaman ve nasıl geldikleri konusunu açıklığa kavuşturabilecek bir delil niteliği taşımaktadır.

2.2.1 Sultan Alparslan b. Çağrı Dönemi (1064-1072)

Anadolu'nun Doğu Kilidi olarak anılan Kafkasya'ya bir diğer sefer, 1064 yılında Sultan Alparslan (ö.1072)²⁸⁸ tarafından yapılmıştır.²⁸⁹ Alparslan, "Derbend-i Hazar'a ve Mülk-i Abhâz'a (Gürcü Ülkesi'ne) ordu (leşker) gönderdi."²⁹⁰ Türkler, Tuğrul Bey'in fetih politikası haline getirdiği Kafkasya'yı artık tamamen Bizans'tan alarak Türk yurdu haline getirmeyi hedeflemişlerdi. Ama asıl hedefleri tabii ki de Bizans topraklarının fethinde kullanacakları bir üs olan Anadolu idi. Sultan Alparslan'ı, Kafkasya fethine yönelten diğer bir önemli husus da Emir Tuğtegin'in etkisidir. Tuğtegin, emrinde birçok Türkmen bulunduran seçkin bir komutandı.²⁹¹ Sultan Alparslan'ın emrine giren Tuğtegin, bu bölgeleri çok iyi bilmesinden dolayı sultana sefer sırasında kılavuzluk yapacaktır.²⁹² Ayrıca düzenlenecek olan bu seferde Emir Danişmend Taylû da Alparslan'a katılarak yol göstermiştir.²⁹³

Bu maksatla payitahtı Rey şehrinden hareket eden (22 Şubat 1064) Alp Arslan, Urmiye'nin kuzeyinde Merend'e geldiği zaman, Rûm'da sık sık gaza yapmış olan Türkmen Beyleri'nden Tuğ Tekin, kalabalık aşiretiyle Sultan'a katıldı. Bu ülkeyi iyi bilen Tuğ Tekin, Sultan'ı fetihlere teşvik ediyor, gaza sahalarına giden doğru yolları göstermeyi üzerine alıyordu.²⁹⁴

²⁸⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 135-136.

²⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, 16: 110; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 79; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 38; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 12: 226-227; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 80.

²⁸⁹ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 37; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 74.

²⁹⁰ Reşidüddîn Fazlullah b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî, *Selçuklu Devleti (Cami'ü't-Tevârih)*, çev: E. Göksu ve H. Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 110.

²⁹¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 74.

²⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fî't-Târih*, 10: 49.

²⁹³ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 125-126.

²⁹⁴ Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamani* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 25.

Tuğtegin'in, Gürcü beldelerinde yaşanan olumsuz haberleri sultana bildirmesi üzerine²⁹⁵ Sultan Alparslan, bu bölgelerin fethinin Anadolu fethi için bir engel oluşturmaması açısından öncelikle halledilmesi gereken bir konu olduğu sonucuna vararak Gürcistan'a sefer kararı almıştı.²⁹⁶ Nitekim Pasinler Savaşı'nda, Bizans'a destek olarak bu coğrafyadan 30.000 kişilik bir kuvvet gelmişti ve sultan, bu kez yine aynı hataya düşmek istemiyordu. Bu kararın sonraki fetihler açısından da Bizans'ı zayıf ve yardımsız bırakmak adına mühim bir hamle olacağını düşünüyordu. Ancak yapılan bu fetihlerde tam olarak Abhazya'dan bahsedilmemektedir. O dönem Abhaz ve Gürcü Krallıklarının bir çatı altında toplanmasından hareketle konumuzu Abhaz-Kartvel Kralı IV. Bagrat üzerinden devam ettireceğiz.

Sultan Alparslan, oğlu Melikşah (ö.1092)²⁹⁷ ve meşhur Selçuklu veziri Nizamülmülk'ü (ö.1092)²⁹⁸ büyük bir ordu ile Abhazlar üzerine göndermişti.²⁹⁹ Ayrıca Emir Artuk b. Eksük de Azerbaycan'da Alparslan'ın ordusuna katılmıştı.³⁰⁰ Selçuklular o bölgede birçok kaleyi zor da olsa fethettiler. Hatta Melikşah, bir kalenin fethi sırasında kaleye iple tırmanmaya çalışırken suya düşerek boğulma tehlikesi geçirmişti. Mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu anlayan IV. Bagrat, sultana çok çeşitli hediyeler ve elçiler göndererek aman dilemiştir.³⁰¹ Sultan Alparslan ise krala kendisiyle bir ittifak oluşturmak için bir heyet göndermiştir. "Ayrıca bir mektup yazıp, 'Sana mektubum vâsıl olunca, ya İslâma gelip, hak yolunu bulursun, ya da cizye kabûl edip, kılıçtan kurtulursun. Başka şekilde senin ile savaştan vazgeçmeğe imkân yoktur.' dedi."³⁰² IV. Bagrat da Müslümanlara itaat ettiğini ve her yıl cizye vermeyi kabul ettiğini sultana bildirdi.³⁰³ Ayrıca IV. Bagrat, kendi kızını da Sultan Alparslan ile evlendirmek istedi.³⁰⁴

²⁹⁵ Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* çev: N. Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 24.

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 50; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 37; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, 25-26.

²⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, 16: 153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 181; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 46; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 277; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 128.

²⁹⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 176; Reşîdüddîn, *Cami'ü't-Tevârih*, 135; Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 49; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 277; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 95.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 50; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 74; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 228.

³⁰⁰ Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 138.

³⁰¹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 25.

³⁰² Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme* (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977), 1: 64-65.

³⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 52; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 75; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, 3: 137.

Bu haberi alan sultan, Ahalkelek'i de sınırları içerisine katarak IV. Bagrat ile bir barış yaptı.³⁰⁵ Alparslan'a esir düşen IV. Bagrat'ın komutanlarından bazıları ise Müslüman olmuştu. Bunlardan biri de Bîşkîn'di. Sultan, onun kulağına at nalı büyüklüğünde köleliği simgeleyen bir küpe takmıştı.³⁰⁶ Netice itibariyle cizye vermeyi kabul eden kral, böylece yeniden Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi olmuştu.³⁰⁷

Sultan Alparslan'ın, Abhaz Meliki Bagrat'ın yeğeni ile evlilik yaptığı bilinmektedir.³⁰⁸ Araştırmalarımız neticesinde Abhaz Meliki Bagrat'ın, IV. Bagrat'tan başkası olamayacağını net bir şekilde belirtebiliriz. “Bu olayları müteakip, yeniden saldıran Türk akıncıları Bagrat'ı Doğu Transkafkasya'dan sürüp çıkarmış ve Bagrat Selçuk Sultanına, ablasının kızını (yeğenini) eş olarak vermek zorunda kalmıştır.”³⁰⁹ Ayrıca IV. Bagrat, kızı Marta'yı da 1065 yılında Bizans'tan destek alabilme umudu ile V. Konstantin Dukas'ın oğlu Mihail ile evlendirerek iki taraflı bir siyaset gütmüştür. Sultan Alparslan, “Abhaz meliki Bagrat'ın kızkardeşinin kızıyla evlenmiş... Fakat daha sonra sultan, onu boşayınca bu kez Fadlun, onunla evlenmiş ve onu Genze'ye³¹⁰ getirmişti”³¹¹ Bir diğer müellifimizin görüşüne göre IV. Bagrat, sultandan sulh talep etmiş ayrıca her yıl vergi vermeyi de kabul ederek kendi kızını onunla evlendirmek istemiştir. Ancak Alparslan IV. Bagrat'ın kızını istemeyerek onu Nizâmülmülk'e vermiştir.³¹²

Bu tür evlilikler, ülkeler arası diplomatik ilişkilerde daha iyi bir diyalog kurmak açısından ortaya atılmış stratejik ve siyasi hamlelerdir. Nitekim bu ve bunun gibi evliliklere tarihin her döneminde şüphesiz rastlamaktayız. Netice itibariyle Alparslan'ın düzenlemiş olduğu Kafkasya seferinde 30.000 kişi öldürülmüş, 50.000'den fazla kişi de esir alınmıştır.³¹³

³⁰⁴ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 228.

³⁰⁵ Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, 27.

³⁰⁶ Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 34.

³⁰⁷ Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, 31.

³⁰⁸ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 37.

³⁰⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 86.

³¹⁰ Genze, kelimesinin doğru yazılışı Gence'dir. Fadlun ise Gence hükümdarı Fazlun'dur. Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 40.

³¹¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, 153-154.

³¹² Reşîdüddîn, *Cami'ü't-Tevârih*, 110.

³¹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, 135; İbnü'l Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev: A. Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982), 23; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 204.

Türk, Gürcü ve Abhaz kaynaklarında, aynı kişi kastedilerek; *Abhaz-Kartvel Kralı*, *Gürcü Kralı* ve *Abhaz Meliki* unvanları kullanılmıştır. *Melike-i Abhaz*, *Abhaz Meliki* ve *Abhaz Melikesi* gibi unvanları İslami kaynaklar Abhaz-Kartvel Kralı ve Kraliçeleri için kullanmaktadır.³¹⁴ Zira Orta Çağ'da, Kafkasya'nın kuzeybatı kesimleri siyasi olarak bir hayli karışıktı. Neredeyse krallar ve hanedanlar sürekli birbirlerinin ülkelerine egemen oluyordu. Aynı durum Gürcü ve Abhazlar için de söz konusuydu. Tarih boyunca yan yana yaşayan bu iki millet, bazen ayrı krallıklar bazen de aynı krallık adı altında hüküm sürmekteydiler. Daha doğrusu aynı ülkelerde hanedanlar el değiştirmekteydi. Bunun bir sonucu olarak, Abhaz ve Gürcüleri ifade etmek için değişik unvanlar kullanılmaktaydı.

1068 yılına gelindiğinde Sultan Alparslan, ikinci Kafkasya seferine hazırlanmaktaydı.³¹⁵ Alparslan, IV. Bagrat üzerine sefer yaparak bu ülkeye sahip olmayı önceden planlamıştı.³¹⁶ Sultanı bu sefere zorunlu kılan asıl neden ise Alanlar'ın, Selçuklu bölgelerini istila etmesiydi. Birinci Kafkasya Seferi'nde ele geçirilen Şeddadoğulları Devleti, Alanların kuzeyden yaptığı taarruzlar karşısında çaresiz kalmıştı. Müslüman olan Şeddadoğulları Devleti'ne, Alanlar, Selçukluların kâfir olarak nitelendirdikleri Abhaz Kralı Bagrat ile birleşerek³¹⁷ saldırmıştı. Buna karşılık olarak da Sultan Alparslan, Savtekin'i, Gürcü ve Abhazlar üzerine göndermişti. Romanos Diogenes'in deniz ve kara yolu ile yardım ettiği IV. Bagrat, 1064 yılından beridir haraç ödeyerek hakimiyeti altında buldukları Selçuklulara artık biat etmemekteydi.³¹⁸

Abhaz-Kartvel Krallığı, 1068 yılı ilkbahar ayında Şeddadoğulları Devleti'ne saldırarak Tiflis'i geri almıştı. Alparslan'ın, Transkafkasya'nın merkezini ve doğusunu alması³¹⁹ neticesinde Abhaz Kralı IV. Bagrat, kayınbiraderi olan Oset Kralı Dorgolel'in de desteğiyle Selçuklulara karşı saldırıya geçmiştir. Ancak Savtekin komutasında bölgeye gönderilen Selçuklu ordusu,³²⁰ Abhazları büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Savaşın galibi Sultan Alparslan için İbnü'l Adîm ise tarihe şu cümlesini not düşecekti;

³¹⁴ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 3; Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 244; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev: M. Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 28; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, 97.

³¹⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 30.

³¹⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1: 76.

³¹⁷ Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, 37.

³¹⁸ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 174.

³¹⁹ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 27.

³²⁰ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 25.

“O, Hazar ve Abhazlar üzerine gazaya çıkarak, hiçbir sultanın elde edemediği başarılar kazandı.”³²¹ Ayrıca bu savaşta aralarında vezir Nizamü'l-Mülk'ün de bulunduğu Selçuklu kuvvetleri, içerisinde altından yapılmış İsa ve Meryem heykelleri ile gümüşten imal edilmiş havarilerin de bulunduğu Abhaz sınırındaki çok sıkı korunan bir kaleyi de fethetmişlerdi.³²²

Abhâz vilayetinde Tiflîs'e yakın Salîb adında bir hisâr daha vardı... Yine o hisârda çok kiliseler vardı, İsâ Peygamber ve Meryem'in altından resimleri ve Havâriyyûn'un gümüşden şekillerini tasvîr edip, her bir kiliseye koymuşlardı. İsâ Aleyhisselâm'ın üzerine nazil olan sofranın gümüşden resmini yaparak, her bir kilisede bunları zikr olunan şekil üzerine bulunduruyorlardı. Sonra Allah'ın Müslümânlar'a lütf ve bağışlaması, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün gayreti ile, kısa bir savaştan sonra, o kale feth olundu.³²³

Feth olunan bu kalenin adı Kal'atü's-Salib'ti.³²⁴ Savaş, Abhazların aleyhine devam etmekteydi. IV. Bagrat, Liparit'in oğlu İoane'yi barış dileklerinde bulunmak için elçi olarak yolladı. Sultan ise bu dileği haraç şartına bağlayarak onu Abhazy'a geri göndermişti.³²⁵ “Abhâz Sultânı Bagrat bu hâli görüp, Alp Arslan'a büyük hediyeler ile elçi ve mektub gönderip, âmân diledi ve cizye kabûl edip, Sultân'ın emrine râzı oldu.”³²⁶ Sultan da bu talebe olumlu yanıt vererek IV. Bagrat'ı affetmişti. Abhazların Selçuklulara vereceği cizyenin miktarı belirlendikten sonra da savaş sona erdi.³²⁷

Yapılan bu savaştan bir süre sonra IV. Bagrat, sultana elçi gönderip af dilediğine pişman olmuştu³²⁸ çünkü Türklere mukavemet göstermek için Bizans'tan bizzat destek görmektedir. IV. Bagrat bu sebepten ötürü yeniden Selçuklulara karşı düşmanlığa başladı. “İşte tam bu sırada Gürcü zâdegânlarının³²⁹ büyük bir kısmı Müslümanlığı kabul ederek Türk umerası yanında yer aldılar.”³³⁰ Bu durum ise Kral IV. Bagrat'ı bir çıkmaza sokmuştu.

Gürcü aristokratlarının Müslüman olması konusu tezimizin ana unsurlarından biridir. Öyle ki o dönem Abhaz Meliki IV. Bagrat denildiğinde nasıl ki bu unvan

³²¹ İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, 11.

³²² Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, 39.

³²³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1: 79.

³²⁴ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 31; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 8 (1967): 124-125.

³²⁵ *Gürcistan Tarihi*, 291.

³²⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1: 79.

³²⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1: 79.

³²⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 32.

³²⁹ Aristokrat.

³³⁰ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 175.

Gürcüleri kapsıyorsa, Abhaz ve Gürcülerin aynı krallık altında yaşamasına binaen Gürcüler kelimesi de Abhazları kapsayan bir ifadedir. Ancak Abhaz yöneticilerinin ise Müslüman olup olmadığı belirsizliğini korumakta olup bu konuda kesin bir sonuca varamamaktayız.

Sultan Alparslan, IV. Bagrat'ın kendisine tekrar isyan etmesine çok kızmıştı. Yeniden sefer için bahar ayını beklemekteydi. Alparslan'ın asıl amacı ise Abhazların, geçmişte Pasinler Savaşı'nda olduğu gibi Bizans'ın yardımına gelmesinin önünü stratejik hamleler ile keserek Bizans'ı yardımsız bırakmaktı. Böylece Bizans'a büyük bir darbe indirebilirdi. IV. Bagrat da Selçuklulara isyan ettiğine pişman olmuş ve Alparslan'ın yeniden üzerlerine geleceği kaygısı ile sultana yeniden bir mektup ve hediyeler göndermiştir. Ancak sultan bu kez aman dileğini kabul etmemiş ve IV. Bagrat'ın üzerine yürüyerek her tarafı zapt ve harap etmiştir.³³¹ Bu sefer sonrasında Alparslan, bu diyarda beş ay kalmıştı.³³² Ancak, Semerkant hükümdarı Batı Karahanlı Ebu İshak İbrahim'in ölmesiyle ülkesinde iç karışıklıklar yaşanmış, İran'ın bazı bölgelerinde sıkıntılar çıkmıştır. Sultan, valinin olmadığı bir ülkede otorite boşluktadır³³³ diyerek beş ay süren fetih harekâtını yarıda kesip geri dönmüştür. Böylece Sultan Alparslan'ın düzenlemiş olduğu Kafkasya Seferi de son bulmuştu.

Dağıstan-Derbendi halkı ile Şirvanşah Salar arasında Dağıstanlı yöneticilerin yakalanıp hapsedilmesi yüzünden savaş çıkmış ve bu durumu fırsata çeviren IV. Bagrat, Kartel'e sefer düzenlemiştir. 1071 yılına kadar da IV. Bagrat ile Şeddatlı Emiri aralarında süregelen savaşlar yaşanmıştır.³³⁴

1071 yılı Malazgirt savaşına hazırlanan Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes³³⁵ Rum, Frank, Rus, Malday, Makedon, Macar, Norman, Bulgar, Kıpçak, Abhaz, Peçenek, Gürcü, Ermeni ve o yöredeki diğer kavimlerden oluşan 200.000³³⁶ kişiyi bulan ordusuyla³³⁷ ilerlerken, arkasını sağlama almak için Theodosiopolis'de³³⁸

³³¹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 32.

³³² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 32; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1: 79-80.

³³³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1: 80.

³³⁴ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 177.

³³⁵ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 37.

³³⁶ İbnü'l-Esîr, bu sayının 200.000'den fazla olduğunu belirtmektedir. *Zübdetü'l-Tevârih ve Ravzatu's-Safâ*'da ise bu sayı 300.000 olarak ifade edilmektedir. Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 238.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 71; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 77; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 238; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, 3: 140.

³³⁸ Günümüz Erzurum ili. Küçük, Erzurum, c. 11, 321.

IV. Bagrat'ın emrine, 20.000 zırlı asker göndermişti.³³⁹ Sultan Alparslan'ın asker sayısı ise 12.000 idi.³⁴⁰ Bizans'ın 35.000 Frank, 35.200 patrik ve bu patriklerden her birinin maiyetinde 500 ile 2000 arası süvari, 15.000 kadar da Oğuz askeri bulunmaktaydı.³⁴¹

İbn Kesîr eserinde Diogenes'in (ö.1072)³⁴² asker sayısının çok daha fazla olduğunu söyleyerek 35.000 komutan ve her komutanın maiyetinde 200.000 süvarinin bulunduğunu ütöpik rakamlarla belirtmiştir. Ayrıca 35.000 Frank askeri ve 15.000 şövalyenin de bu savaş için hazır bulduklarını yazmıştır.³⁴³ Başka kaynaklarda Bizans'ın asker sayısını 300.000³⁴⁴ ve 600.000³⁴⁵ olarak belirtmiştir. Olayın diğer varyantında mülteci Selçuklu şehzadesi Kurtçu'yu, İstanbul'a geri gönderen Romanos Diogenes, ordusundan ayırdığı 12.000 kişilik kuvveti erzak tedariki için Abhazlar ülkesine göndermiş olduğu³⁴⁶ belirtilerek asker sayısındaki tezatlığı ön plana çıkarmaktadır.

Malazgirt Savaşı öncesi Romanos Diogenes'in asıl amacı çok farklıydı. Yolda Bizans ordusuna katılan Ermenistan ve el-Cezire birliklerini komuta eden Basilakes Magistros ile Bizans ordusu Kafkasya'ya girecek, Abhaz-Kartvel Krallığı'na yardım ederek; Azerbaycan'da ilerlemekte olan Selçuklu askerlerini bozguna uğratacaklardı. Ancak Selçuklu kuvvetleri, hızlı davranarak imparatorluk birliklerinin öncü kuvvetlerini Ahlat'ta karşıladı.³⁴⁷ Terken Hatun, yanındaki 15.000 süvari ile Ahlat'a yöneldi.³⁴⁸ Diogenes'in ordusunun ön saflarında yer alan 15.000 Rus askeri ile Alparslan'ın öncü birlikleri arasında yaşanan bu savaş Selçuklular kazanmıştı.³⁴⁹ Bir diğer müellifimize göre ise Selçukluların karşısındaki keşif birliğinin sayısı 10.000'dir.³⁵⁰

Padişah, savaşta ve diğer zamanlarda hatta kızdığı vakitlerde dahi, daima islâmî usulü gözönünde tutardı. Fakat bu defa o kadar hiddetlenmişti ki, İslâmî usulü unuttu. Zira İslâm'a dinine göre bir kişi öldürüldükten sonra dahi o kimsenin

³³⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 177.

³⁴⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 12; Kazvînî, *Târîh-i Güzâde*, 35.

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, 16: 100.

³⁴² Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 37.

³⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 218.

³⁴⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 91.

³⁴⁵ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2017), 44.

³⁴⁶ Bu konuda bk. Köymen, *Alparslan ve Zamani*, 49-50.

³⁴⁷ Mevdüdü, *Selçuklular Tarihi*, 1: 240.

³⁴⁸ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 111.

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fî't-Târih*, 10: 71-73; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 78; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, 3: 140.

³⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, 169.

herhangi bir uzvu kesilemez. Buna rağmen, Sultan, generalin burnunu kestirdi. Kesilmiş burnu, alınan esirleri ve ganimetleri fetih müjdesi olarak, Nizam ül-Mülk'e gönderdi.³⁵¹

26 Ağustos 1071 Cuma günü gerçekleşen Malazgirt Savaşı'nda³⁵² Bizans'ın ünlü komutanı Vasilasyus ve birlikleri dağılarak geri çekilmiştir. Diogenes ise esir düşerek,³⁵³ bu savaşı kaybetmişti.³⁵⁴ Savaşın sonucunun Türkler lehine olduğunu haber alan IV. Bagrat artık Bizans'tan umudunu kesmiş ve derhal sultana çok değerli hediyeler ve birikmiş haracı ile birlikte bir de elçilik heyeti göndererek; tekrardan af dileğinde bulunmuştu. Sultan ise bu af dileğini yeniden kabul ederek IV. Bagrat ve ülkesini bağışlamıştı.³⁵⁵ Ayrıca da sultan, Diogenes ile elli yıllık bir barış yaparak yıllık bir buçuk milyon dinar vergi ödemesi karşılığında onu serbest bıraktı. Sonrasında da yolculukta kullanması için Diogenes'e 10.000 altın verdi.³⁵⁶

Alparslan, Gürcistan ve Abhazya'da fethedilen yerlerin bir kısmını Şeddadilerden Gence Emiri Fazlun'a, diğer kısmını ise Tiflis emirine vererek, Abhaz-Kartvel Krallığı Valiliği'ni de Emir Savtekin'e bırakmış ve İran'a geri dönmüştür. Sonuç olarak yıkılan Abhaz-Kartvel Krallığı da artık tamamen Büyük Selçuklu Devleti egemenliği altına girmiştir.³⁵⁷ Ayrıca bu savaş sonrasında Emir Mengüçük Gazi, bazen kendi askerleriyle bazen de Danişmendliler ile ittifak kurarak Abhazlar üzerine gazalar düzenlemiştir.³⁵⁸

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alparslan'ın, 1072 yılında yapmış olduğu kuşatmada Berzem Kalesi alınmış³⁵⁹ ve kale komutanı Yusuf el-Harezmi³⁶⁰/Yusuf-ı Nirzümi³⁶¹ huzura kabul edildiğinde hiç beklenmedik bir anda sultanı hançerleyerek³⁶²

³⁵¹ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 240.

³⁵² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 34-35; Reşîdüddîn, *Cami'ü't-Tevârih*, 114-115; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 12.

³⁵³ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 23; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 12; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 44; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 79.

³⁵⁴ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 22, 38; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 78.

³⁵⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 177.

³⁵⁶ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 38; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 97; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 44; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, 3: 141-142.

³⁵⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 182.

³⁵⁸ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 178.

³⁵⁹ Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, 37; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, 1: 253.

³⁶⁰ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 144-146; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 80.

³⁶¹ Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 45.

³⁶² Reşîdüddîn, *Cami'ü't-Tevârih*, 120.

öldürmüştü.³⁶³ Sultanın vefatı³⁶⁴ üzerine Selçuklu tahtına geçen oğlu Melikşah,³⁶⁵ kendi döneminde de babası gibi Kafkasya'ya birkaç kez akın düzenlenmiştir.

2.2.2 Sultan Melikşah b. Alparslan Dönemi (1072-1092)

1072-1089 tarihleri arasında Abhazya'da birçok karışıklık meydana gelmiş; Kakhet ve Svan feodalleri ayaklanmış, bu olayları takiben de Sultan Melikşah, Kafkasya'ya girmişti.³⁶⁶ Yeni Abhaz Kralı II. Giorgi'nin (1072-1089) diğer bir hanedanla aralarında yaşamış olduğu çekişmeler, Melikşah'ın Kafkaslar üzerine sefer düzenlemesindeki bir başka önemli husustu. On altı yaşında Abhaz kralı olarak Kutayıs'ta tahta geçen II. Giorgi, Kartvel'in ikinci büyük hanedanı olan Orbelyanlar'a, kendi krallığını kabul ettiremedi. Genç kral, 1071 yılında Taşir Kralı Kürike'den Os'ların da yardımı ile alınmış olan Samşolde'yi, Orbellerin atalarının eski yurdu olduğu iddiasıyla Yuane'ye vermişti. Tiflis'in güneydoğusunda yer alan Rustav ve Loçoban bölgelerini ise Liparit'e vermişti. Kendisine sunulan toprakların azlığını sebep gösteren Yuane bu kez II. Giorgi'ye karşı ayaklanmıştı. Ayaklanma haberini alan II. Giorgi, 1073 tarihinde Sami-Çikhe beyleri ve Kakhet Kralı Agsartan ile birleşerek Samşolde'yi kuşatmıştı. Bu kuşatma karşısında zor durumda kalan Yuane de güneye Somkhet Dağları'na çekilmişti.³⁶⁷

Yaşanan bu olayların akabinde II. Giorgi, Liparit'e bahşetmiş olduğu Loçoban'ı geri aldı. Daha önce Orbelyanlara verdiği Samşolde'yi ise geçmişte büyük hizmetleri ve bölgede sahip oldukları nüfuz sebebi ile Klde Kovni³⁶⁸ hisarı ile birlikte tekrardan Yuane'ye geri vererek çekilmişti. Bir süre sonra Yuane, yeniden ayaklanmış ve II. Giorgi'ye ait Gak Kalesi'ni zapt ederek Emir Fazlun'a satmıştı. Oğlu Liparit'i de yanına alarak Melikşah'a sığınan ve hizmetine giren Obelyanlı Yuane'nin, asıl amacı ise Abhazlara karşı Selçukluları kışkırtmaktı. Böylece Yuane, o bölgelerin Selçuklularca

³⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 78; Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 37; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 226-227; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 45.

³⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, 16: 110; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, 182-184; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 13; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 80-82; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, 3: 143.

³⁶⁵ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 23; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 12; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 82.

³⁶⁶ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 28.

³⁶⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 183.

³⁶⁸ IX. yüzyılda Yuane'nin ataları tarafından yaptırılmış olan hisar. Bk. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 183.

fethedilerek kendisine verilmesini planlıyordu. Nitekim bu olayları müteakiben de Melikşah, 1075 yılında Abhazya'ya girmişti.³⁶⁹

Sultan Melikşah, yanında Liparit ile gittiği Taşir (Borçalı) ülkesine girmiş ve Samşolde'yi kuşatarak Liparit'e geri vermişti. Daha sonrasında II. Giorgi'ye ait olan bölgeleri ve kaleleri zaptedip yağmalamıştır. Yanına pek çok tutsak alarak Arran'a dönen Melikşah, 1076 İlbaharında başkent İsfahan'a gitti. Melikşah'ın tabiiyetinden vazgeçerek Bizans ile müttefikliğini sürdüren II. Giorgi ise bu kez Kars'ı işgal etmişti. Ancak Ahmed isimli bir Türk komutan tarafından Kars geri alındı. Ahmed isimli Türk komutanın ise ileride Danişmend Beyliği'nin kurucusu olacak olan Danişmend Gazi Ahmed olduğu iddia edilmekte olup *Buharalı Danişmend*, olarak da kaynaklarda ayrıca ismi geçmektedir.³⁷⁰

Sultan Melikşah, 1076 yılında Samşolde'yi kuşatarak Liparit'in oğlu İone'yi esir etmiş, Somhet'i ise tahribata uğratarak geri dönmüştü.³⁷¹ Melikşah, Emir Savtekin'i Gence'de 48.000 kişilik bir ordu ile bırakıp gittikten kısa bir süre sonra Savtekin, II. Giorgi üzerine yürüyerek Samşolde Ovası'na girmişti. Kral da etrafında bulunan bütün güçleri toplayarak Aqsartan ile birlikte Tiflis'in güneyinde bulunan Farçhkız Kalesi civarında, Selçuklu ordusuyla karşılaşmıştır. Yapılan savaştan bu kez II. Giorgi, galip çıkmış ve *Krallar Kralı* unvanını almıştı. II. Giorgi, Bizans'ın eline geçmiş olan Anapa, Klarceh, Şavşat ve Cavakhel ile Ardahan Sancağı'na bağlı kalelerin çoğunu geri almıştı.³⁷² Devamında ise Türklerin elinde bulunan Kars, Vanand, Kanifor ve Asyan kalelerini de alarak buraya yerleşmiş Türkmenleri, bu bölgelerden çıkarmıştır.³⁷³ Bu durumu öğrenen Melikşah, 1078-1079 yılında Gürcistan'a yeniden girdi. Samşolde'yi alarak Yuaneyi de esir eden Melikşah, Savtekin'e destek kuvvetler bırakarak bölgeden ayrıldı. Ancak Savtekin, II. Giorgi üzerine yürümüş ise de yenilgiye uğrayarak dağılmıştı. Melikşah artık bu duruma bir son vermek için kaynaklarda *güçlü ve korkunç savaşçı* olarak adlandırılan Emir Ahmed (Danişmendli Gazi Taylu)³⁷⁴ komutasında bir kuvveti Arran'a gönderdi.³⁷⁵ 1080 yılında Selçuklu birlikleri, Megreliya, Acara ve

³⁶⁹ Hüseyinî, *Ahbârü 'd-Devleti 's-Selçukiyye*, 43.

³⁷⁰ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 183-185.

³⁷¹ *Gürcistan Tarihi*, 306.

³⁷² Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 187.

³⁷³ *Gürcistan Tarihi*, 304.

³⁷⁴ Münecimbaşı, *Câmiu 'd-Düvel*, 2: 126.

³⁷⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 188.

Kutaisi'yi ele geçirdiler.³⁷⁶ II. Giorgi'yi Kouel'de ağır bir yenilgiye uğratan Selçuklular ise Kars, Erzurum, Oltu gibi şehirleri alarak 1080 yılı Haziran ayı sonlarına doğru bölgeden ayrılmışlardır.

Bu durum karşısında II. Giorgi, Acara bölgesine çekilmiş daha sonrasında da Abhazya'ya sığınmıştı.³⁷⁷ Yoluna devam eden Emir Ahmed, bu kezde yurt için Anadolu'ya doğru ilerleyen maiyetinde Türk boyları ve oymakları bulunan *Ebu Yakub* ile *İsa Börü* isimli iki emire rastladı. Emir Ahmed, Ebu Yakup ve İsa Börü'ye hitaben: "Bizans memleketine gitmeğe ne lüzum vardır? İşte ıssız ve hazine ile dolu Gürcistan buradadır"³⁷⁸ diyerek Abhaz-Kartvel topraklarını işaret etmişti. Bu teşvik üzerine yapılan akınlar neticesinde de Türkmenler bu bölgelere yerleşmeye başlamışlardır. Acara, Kartli, Samokalako, Samtze ve Klarcet'e artık Türkler yerleşmişti. Türkler bahar aylarında gelip kış ayları gelince de geri gidiyorlardı. II. Giorgi, memleketinin tümünü kaybetmektense, teslimiyet anlamına gelen kişisel eşyalarını sultana sunmak üzere,³⁷⁹ 1082 yılında danışmanlarının da telkini ve tavsiyesi üzerine İsfahan'a Melikşah'ın huzuruna gitti. Hükümler alanı ise formalite olarak sadece Kolhida ile sınırlıydı.³⁸⁰

Kaynakların haberine göre; kendi dininde kalması, tâbiyete girmesi, haraç vermesi ve icabı hallerde asker vermesi şartıyla, elindeki topraklara sahip olma dileği kabul edildi v topraklarının korunacağı vadedildi. Türkmenlere de bir ferman yazıp gönderen Melikşah, kralın topraklarına akın yapmamalarını emretti. Sultan bundan başka Katheth ve Hereth bölgelerini de ayrıca Krala ihsan etti...Kral şehirlerinden bazılarını kendisini getiren muhafızlara teslim etmek suretiyle Sultana bağlılığını ispata çalışmış ve Aphazistan'a çekilmiştir.³⁸¹

Böylece birçok başkaldırı ve saldırıda bulunan Abhaz-Kartvel Kralı II. Giorgi, ölene kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne sadık kalmıştır.

Melikşah 1086 tarihinde bazı bölgelerde çıkan muhalif hareketler ve direnmeler sebebiyle Kafkasya'ya, babası Alparslan gibi ikinci seferini yapmak zorunda kaldı. 1088 yılında Doğu Karadeniz kıyılarının fethi için hareket etti. Aynı yıl içerisinde Askanaz³⁸² milletinden oluşan büyük bir orduyla Bizans topraklarını fethetmek için

³⁷⁶ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 28.

³⁷⁷ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 211.

³⁷⁸ *Gürcistan Tarihi*, 307; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 188-189.

³⁷⁹ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 28.

³⁸⁰ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 87.

³⁸¹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 190.

³⁸² Doğrusu *Aşkenaz* olmalıdır. Aşkenazlar, Yahudi ve Roma savaşlarından sonra Romalılarca Anadolu ve İberya üzerinden Orta ve Doğu Avrupa'ya sürgün edilmiş Kenanlı Yahudilerdir.

batıya doğru yöneldi.³⁸³ Hristiyanlar tarafından sevilen Melikşah, Hazar Denizi'nden Pontus Denizi'ne³⁸⁴ kadar hükümlük süren on iki ayrı ülkeyi fethetmişti.³⁸⁵ “O, Okyanus denizinin beri tarafında bulunan bütün krallıkları kendisine tâbi kıldı ve onun hâkimiyeti haricinde bulunan hiçbir devlet kalmadı.”³⁸⁶

Melikşah, yapmış olduğu bu seferinde Karadeniz'e kadar ilerlemiş³⁸⁷ ve denize vardığında ise ilginç bir ritüel gerçekleştirmişti. Sahile inen Melikşah, atını denize doğru sürerek denize üç defa sokup çıkarttığı kılıcını, bu coğrafyaya ebediyen sahip olduğunu göstermek için denize atmıştır. Bu fetihler için ayrıca Allah'a şükrederek, iki rekât namaz kılmıştır.³⁸⁸ Sefer dönüşü yanına aldığı bir miktar deniz kumunu da “Ey babam Alpaslan ! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştan başa fethetmiştir”³⁸⁹ diyerek Alparslan'ın mezarına serpmiştir.

Mateos, bu olayın gerçekleştiği yerin Melikşah'ın Antakya'yı fethettikten sonra Antakya'nın yedi mil kuzeydoğusunda Asi Nehri ağzının yakınlarında bulunan Sevodi'de yani Akdeniz'de³⁹⁰ bulunduğunu belirtmektedir.³⁹¹ Diğer bir kaynak da bu yeri doğrular nitelikte olup Akdeniz'de yer alan Lazkiye kıyısını işaret etmektedir.³⁹² Bu açıdan Melikşah'ın bu ritüeli Karadeniz mi yoksa Akdeniz kıyılarında mı gerçekleştirdiği konusu yer bakımından birbirine çok zıt gözükmektedir.

Kafkasların ve özellikle Dağıstan bölgelerinin Türkleşme süreci, fethedilen bölgelere Türkmenlerin iskân edilmesiyle birlikte Melikşah zamanında gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklular döneminde Abhazların, bu durumdan tam olarak nasıl etkilendikleri konusunu değerlendirdiğimizde ise Abhazy'a da Türkmenlerin bir süreliğine yerleştiğini ancak Abhazy'a'nın Türkleşmediğini kesin bir dille ifade edebiliriz. Genel bir sonuca ulaşacak olursak da Abhazlar da Gürcüler ile birlikte Selçukluya tabi olarak belli bir dönem yıllık haraçlarını vermişlerdir. Ancak Abhazların Büyük Selçuklu Devleti'ne

³⁸³ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 171.

³⁸⁴ Karadeniz. Ayrıca Bahru'l-Kırım da denilmektedir. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 104; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 88; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 13.

³⁸⁵ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 45.

³⁸⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 172.

³⁸⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 194.

³⁸⁸ Reşîdüddîn, *Cami'ü't-Tevârih*, 127.

³⁸⁹ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 172; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 45.

³⁹⁰ Orta çağda Rum Denizi, Afrika Denizi, Mısır Denizi veya Bahru'r-Rum olarak da adlandırılmaktadır. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 103; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 78; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 13.

³⁹¹ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 172.

³⁹² Reşîdüddîn, *Cami'ü't-Tevârih*, 127.

bağlılığı ve onlara haraç vermesi Abhazya'nın Türk yurdu haline dönüştüğü ya da yerlilerinin Müslüman oldukları anlamına gelmemektedir.

2.2.3 Sultan Muhammed Tapar b. Melikşah Dönemi (1105-1118)

Sultan Melikşah'ın 1092 yılının Ramazan Bayramı'nda çıktığı av sonrası rahatsızlanarak ölümü³⁹³ üzerine ülkede çıkan iç isyanlar ve taht kavgaları çıkmıştı. Bu durumdan istifade eden Abhazya'nın da hamisi olan Bizans, Selçuklulardan Anadolu kıyılarını geri almaya başlamıştı. Akabinde IV. David³⁹⁴ de 1100 yılından sonra Selçuklu egemenliğinden çıkararak kaybettiği toprakların peşine düşmüştü.³⁹⁵ Ancak IV. David topraklarını geri almak için ihtiyaç duyduğu askeri güce yeteri kadar sahip değildi.

Bu yüzden David, krallığının 8. ve 10. yıllarında evlendiği, Kuzey Kafkaslara kadar yayılan Kıpçaklar Hükümdarı Otrok (Atrak)'ın güzelliği dillere destan kızı Guran-Dukht'un aracılığı ile, yaman savaşçı Şaman Kıpçak'lardan faydalanmayı, çok yerinde olarak düşünmüştür.³⁹⁶

Abhaz-Kartvel Kralı IV. David, Kafkaslardan davet ettiği 45.000 Kıpçak aileyi kendi memleketine devletin askeri gücünü artırmak için yerleştirmişti.³⁹⁷ Bu kültürel etkileşimler sonucunda Kıpçakların Hristiyanlaştığını görmekteyiz. IV. David, yanına aldığı Kıpçaklardan 40.000 kadarını kendi ordusuna kattı; 5000 Kıpçakı ise tedbir amaçlı şehir merkezinde bırakarak yola çıktı. IV. David ilerlediği topraklarda Sultan Melikşah döneminde iskân edilmiş Türkmenleri de kitleler halinde Anadolu taraflarına sürüyordu. İlerlemekte olan IV. David, Gence'ye vardı. Bu durumu haber alan Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (ö.1118)³⁹⁸ 1110 yılında IV. David üzerine yürüyerek Abhaz-Kartvel birliklerini mağlup etti. Böylece Sultan Tapar, Gence'yi geri alarak IV. David'in bu ülkeye girmesine engel oldu.³⁹⁹

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 181; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12: 277.

³⁹⁴ Bedirhan, eserinde IV. David'i II. David olarak yazmaktadır ancak doğrusu IV. David olmalıdır. Nitekim diğer Abhaz ve Gürcü kaynaklarında 1089-1125 yılları arasında hüküm süren Abhaz-Kartvel Kralı olarak yalnız IV. David'in adı yer almaktadır. Krallığın yıkılmasına yakın Moğollar tarafından yönetici tayin edilen iki ayrı David ise Kraliçe Rosudan'ın Ulu ve Narin lakaplı oğulları olup ikisi de 1245 yılında yönetici olmuşlardır.

³⁹⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 212.

³⁹⁶ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 212.

³⁹⁷ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 29; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 87.

³⁹⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 49; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 60; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 135.

³⁹⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2: 42.

2.2.4 Sultan Sencer b. Melikşah Dönemi (1118-1157)

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer döneminde de Abhazlar ile mücadeleye devam edilmişti. 1121 Haziran tarihinde, Abhaz-Kartvel Krallığı ile Türkler arasında yapılan savaş ve mücadeleler ise şu şekilde anlatılmaktadır:

Kral David, böylece, Kıpçak-Gürcü ordusunun başında Azerbaycan'a, Ercan'a, Şirvan'a ve Şarki Anadolu'ya akınlar yaptı; bu sayede Perslere (Tüklere) öldürücü darbeler indirdi. Müslüman ülke hükümdarlarına korku ve dehşet saçtı. Nitekim bu kudretli kral 1121 Haziranında, Kıpçaklarla birlikte, kabarmış Kür ırmağını geçerek Alondan aşır, Türklerle savaşarak, Arabya ve Barda'yı yıktılar; orada iki gün kalıp büyük bir servetle döndüler. Aphazistan'da kışlayan Türkmenlere taarruz ederek bu kalabalık göçebeleri imha, esir ve kaçırmaya mecbur ettiler. O, bir yandan Tiflis'i kuşattırıp iki yıl boyunca bunaltırken bir yandan da Hazar Denizinin doğusunda bulunan yerlere asker gönderiyordu.⁴⁰⁰

Kaynaklar, 1121 yılında yaşanan bu savaşla alakalı ay bazında her ne kadar farklı tarihler verseler de bu çarpışmanın 1121 yılının yaz ayında gerçekleştiği konusunda hemfikirdirler. Bu savaşta sayısının 400.000 olduğu belirtilen Türk birliklerinin karşısına; IV. David'in 40.000 seçme askeri ile çıktığı belirtilmektedir. Tarihe *Didgor Savaşı* olarak geçen bu çarpışma neticesinde Melik İlgazi'nin komutasındaki Selçuklular yenilmiş⁴⁰¹ ve askerlerden 400.000 kişi ölmüş, 30.000 kişide esir düşmüştü. Bu savaştan kurtulan Müslüman askerlerin sayısı ise 20.000'i geçmemektedir. Aynı yıl içerisinde IV. David, Tiflis'i Türklerden geri almıştı.⁴⁰²

Savaşın arka planına göz attığımızda ise Kıpçakların, Kafkaslarda kendi ırktaşlarına karşı Abhaz-Kartvel Krallığı ile bir olarak saldırması ve Türkmenleri o bölgelerden sürmesine Sultan Sencer'in (ö.1157)⁴⁰³ daha fazla sessiz kalmayacağını görmekteyiz. Bu nedenledir ki Abhaz-Kartvel Krallığı ve Kıpçakların Azerbaycan'ın güney kesimlerini ve Tiflis'i almaları, bardağı taşıran son damla olmuştu. Sultan Sencer ise taht kavgaları ve bölünmüşlük içerisinde olan devletiyle bir yandan uğraşırken diğer yandan bu saldırılara karşı Irak Selçukluları Devleti'nden askeri destek olarak Kıpçak, Abhaz ve Gürcü birliklerine sahada cevap vermeye çalışacaktı.⁴⁰⁴

Kafkaslarda üst üste aldığı yenilgiler neticesinde Büyük Selçuklu Devleti zaman zaman Abhaz-Kartvel Krallığı güçlerine karşı başarılı olmuşlarsa da artık kendi iç

⁴⁰⁰ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 220.

⁴⁰¹ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 29.

⁴⁰² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 270.

⁴⁰³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, 97; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, 78; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 197; Münecçimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 151.

⁴⁰⁴ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 53.

sorunları ve diğer devletler ile aralarında meydana gelen olumsuz gelişmelerle uğraşmalarından ötürü bu bölgelerden el çekmek zorunda kalmışlardır.⁴⁰⁵

2.3 IRAK SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİ

2.3.1 Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar Dönemi (1118-1131)

Irak Selçukluları da Büyük Selçuklular gibi Abhaz-Kartvel Krallığı ile karşı karşıya gelmişlerdir. Yukarıda bahsettiğimiz 1121 yılında yaşanan Didgor Savaşı'nın Irak Selçukluları boyutunda detayları ise şu şekildedir; Kral IV. David tarafından yapılan baskılar ve yıllık olarak ödenmesi istenen 10.000 dinar gibi çok ağır vergiler neticesinde bunalan Tiflis halkı Müslümanları, Irak Selçuklularından yardım istemek zorunda kalmışlardı. Bölge halkı, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un (ö.1131)⁴⁰⁶ kardeşi Melik Tuğrul'dan, Tiflis'e gelerek bu baskıdan kendilerini kurtarmalarını istemişti. Arran, Nahcivan ve Aras Nehri'ne kadar olan bölgelerin hakimi olan Melik Tuğrul ise bu duruma kayıtsız kalmayarak olumlu yanıt vermişti. Ancak kendi kuvvetlerinin bu sefer için yeterli olmadığı kanısına varan Melik Tuğrul, yıllardır Haçlılar ile yaptığı başarılı mücadeleler sonucu İslam dünyasında şöhret kazanmış biri olan Mardin Emiri İlgazi'den kendisine Tiflis seferi için yardım etmesini istemiştir. Emir İlgazi bu talep karşısında kendisi ile birlikte Haçlılara karşı savaşmış olan Bitlis ve Erzen bölgelerinin hakimi Togan Arslan'dan hemen hazırlık yaparak Tiflis'in doğu tarafından Abhaz-Kartvel Krallığı topraklarına girmesini istemiştir.⁴⁰⁷

Üç müttefikin asker sayısı toplamda 30.000'i buluyordu.⁴⁰⁸ Ancak İlgazi birlikleri, 18 Ağustos 1121 tarihinde IV. David, oğlu Dimitri ve Kıpçak güçleri tarafından bozguna uğratılmıştı. Beklenmedik bir anda saldırıya uğrayan İlgazi birliklerinin yenilgiye uğratılmasının arka planında ise çok önemli detaylar bulunmaktaydı. Öyle ki IV. David, 200 Kıpçak fedaisini savaş öncesi gizlice İlgazi birliklerinin içerisine sokmuştu. İlgazi birlikleri, ordu karargâhına kadar ilerleyen Kıpçak askerlerini görünce; bunların savaş öncesinde teslim olduklarını sanarak herhangi bir tepkide bulunmamışlardı. Bu sükûnet içerisinde hedefledikleri noktaya

⁴⁰⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 214-215.

⁴⁰⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 164.

⁴⁰⁷ Bk. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 222.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 450.

kadar ilerleyen Kıpçaklar, aniden İlgazi birlikleri içinde ellerindeki oklarla etraflarına saldırmaya başlamışlardı. Panik içerisine giren askerlerin düzenleri bozulmaya başlamıştı ve ne olduğunu anlamaya çalışan Türklere IV. David arkadan saldırmaya başladı. Böylelikle İlgazi birlikleri dağılmış ve savaş Türkler aleyhine sonuçlanmıştı.⁴⁰⁹

Kaçışmaya başlayan askerlerin, bütün malzemeleri ve malları yağmalanmış, 4000 kadar Türk ise tutsak edilmişti.⁴¹⁰ Ertesi yılda da Tiflis üç gün boyunca Abhaz-Kartvel Krallığı güçlerince yağma edilmişti. Bu olaylar neticesinde de bölgenin Müslüman emirliği olan Caferoğulları, egemenliğini kaybetmiştir. Bu durum karşısında Tiflis'teki Müslümanlar bu kez de Bağdat'a kadar giderek halifeden yardım istemişlerdir. Ancak Halife, Tuğrul Bey zamanında Selçuklulara geçen halifelik makamının gücünü yeniden elde etmek amacı ile meşgul olduğundan dolayı bu yardıma cevap verememişti. Halk son olarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a Abhaz-Kartvel Krallığı için şikâyetle bulunarak yardım istediler.⁴¹¹ Ayrıca 1121- 1122 yıllarında Tiflis, Kıpçaklar sayesinde ilk defa Abhaz-Kartvel Krallığı eline geçmiş ve bu bölge yeniden Hristiyan beldesi olmaya başlamıştı. "O zamanlarda (1121) Gürcistan Kralı David kuvvetlenerek Tiflis'i İrâniler (Türkler) den aldı. Bu kralı, Gançak (Gence) sultanını müthiş bir mağlubiyetle duçar etti ve Tiflis şehrinde beş yüz kişiyi kazığa çaktırdı."⁴¹²

Sultan Mahmud ise bu haberler üzerine 1124 yılında IV. David üzerine sefer düzenlemiştir.⁴¹³ Kral IV. David, 1123 yıllarında Şirvanşahlar⁴¹⁴ ülkesini istila etmiş ve Gülistan Sarayı'na girmişti. Aynı yıl içerisinde Sultan Mahmud, Şirvan'a kuvvetleriyle birlikte girerek krala hitaben: "Ormanlar kıralısın ve asla ovalara inmezsin. İşte ben Şirvan-şah'ı yakaladım ve kendisinden haraç talep ederim. Onu istiyorsan bana uygun hediyeler gönder, değilse derhal beni görmeğe gel"⁴¹⁵ diyerek bu mektubu gönderir. Şirvan Meliki Anuşirvan'ın, af dilemesine rağmen sultan, onu bu kez Abhaz-Kartvel birlikleri ile kendisine daha önceler olduğu gibi yine ihanet etmesinden ötürü

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 450; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 222-223.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 450.

⁴¹¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 160.

⁴¹² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 270; Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 61.

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 486; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 160.

⁴¹⁴ 799-1607 yılları arasında Doğu Kafkaslarda ve kısmen bugünkü Azerbaycan topraklarında hüküm sürmüş Müslüman bir hanedan. Abhaz ve Gürcülerden ayrı bir toplumdur. IV. David, Şirvanşahlarla evlilik yoluyla akrabalık kurmuş ve onları Selçuklular ile mücadelede kendi yanlarına çekmeyi başarmıştır. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 211.

⁴¹⁵ *Gürcistan Tarihi*, 324.

affetmeyerek hapsedtirmişti. Ayrıca bu ihanet karşısında öfkelenen Sultan Mahmud, adeta şehri harap etmişti. Halkın kendilerinden yardım istemesi üzerine sultan, uzun bir süre Şirvan'da kalmıştı.⁴¹⁶

Sultan Mahmud'un Şirvan'a giriş haberini alan IV. David, gece vakti bozguna uğramış ve Şaburgan'dan çekilmiştir. Bozgunun sebebi ise Şeberan istilası sırasında Kıpçakların, karşılarında bir düşman beklerken; kendi ırktaşları olan Türkleri gördüklerinde savaşmaktan vazgeçmeleri idi. Kıpçakların, IV. David'e karşı yapmış olduğu bu asilik, Abhaz-Kartvel birlikleri ve Kıpçaklar arasında anlaşmazlık ve husumete sebep olmuştu.⁴¹⁷ Bunun neticesinde de IV. David birlikleri o gece dağılmışlardı.⁴¹⁸ Sonuçta herhangi bir savaş olmadan Sultan Mahmud bölgeye kısa bir süreliğine hakim olmuştu.⁴¹⁹ Olayın diğer varyantında ise Sultan Mahmud'un, IV. David'in asker sayısının fazla olduğunu görünce dehşete kapılarak savaş alanını terk ettiği yazmaktadır.⁴²⁰

20 Ağustos 1124 günü Ani⁴²¹ Hristiyanlarının ileri gelenleri, IV. David'e Ani'yi gelip alması için çağrıda bulunmuşlardı. Kral IV. David, 60.000 civarında asker toplayarak,⁴²² üç gün süren yolculuk sonrası Ani'ye varmış ve Ani'yi hiçbir direniş gösterilmeksizin almıştı. Ani Ermenileri, gece vakti gizlice kale kapılarını açarak IV. David'in askerlerinin kaleye girmelerini sağlamışlardı. IV. David, Ani Emiri Ebu'l-Avsar'ı sekiz oğlu, hatunları ve hizmetlileri ile birlikte esir alarak, Abhazyaya göndermişti.⁴²³

Ani'de herhangi bir direniş gösterilmemesinin nedeni ise 1123 yılında Şirvan'a gelmiş olan Sultan Mahmud'un, emrine Ani Şeddadlı Emiri II. Ebu'l-Avsar'ın büyük oğlu Fadlun komutasında bütün Ani ordusunu göndermesiydi. Böylece Ani savunmasız kalacaktı. Ancak bu işgal haberini alan veliaht Fadlun, Düvin⁴²⁴ ve Kars emirinin de yardımı ile harekete geçerek Ani'yi 1125 yılında kuşatmıştır.⁴²⁵ Yaklaşık bir yıl süren

⁴¹⁶ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 225-226.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 10: 486.

⁴¹⁸ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 161.

⁴¹⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 226.

⁴²⁰ *Gürcistan Tarihi*, 324-325.

⁴²¹ Ani, Orta Çağ'da *Kınank* olarak da adlandırılmaktaydı. Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 13.

⁴²² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 275.

⁴²³ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 227.

⁴²⁴ Düvin/Duvin/Divin/Dvin, Ermenistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Eski dönemlerde Ermenilere başkentlik yapmıştır.

⁴²⁵ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 88.

bu muhasara sonucu kalede sıkışan halk, her türlü hayati gıda maddelerinin kendilerine ulaşamaması ve Kıpçakların kendilerine yardıma gelemeyişlerinin de etkisiyle oluşan ümitsizlikler sonucu, kaleyi öne sürdükleri bir şart ile vermeyi kabul ettiler.

Bunun üzerine Anı valisi Abulet, 20 Ağustos 1064'te Alp Arslan tarafından Fethiyye adıyla camie çevrilen eski katedral, 60 yıl sonra geçen yıl yeniden Gregoryan Kilisesi yapıldığından, artık bu tapınağın üzerinden Haçın indirilmemesi ve suçlu-suçsuz bütün şehir halkı için umumi bir af ilan edilmesi şartı ile, 1126 yazında Emir Fadlun'a (1126-1130) Anı ve bütün mülhaklarını teslim ederek, kendi malikanesine döndü.⁴²⁶

2.3.2 Sultan Mesud b. Muhammed Tapar Dönemi (1134-1152)

Irak Selçukluları ile Abhazlar arasında olan diğer bir temas da Sultan Mesud (ö.1152)⁴²⁷ döneminde yaşanmıştır. Azerbaycan ve Gence vilayetleri idaresini elinde bulunduran Atabey Karasungur'un, 1138 yılında kendi ordusu ile Fars ve Huzistan ülkelerinde bulunduğu sırada⁴²⁸ Abhaz-Kartvel Başkomutanı İvani b. Ebu'l-Leys, Gürcü ve Kıpçak askerleriyle birlikte Gence ve sancaklarına hücum etti.⁴²⁹ Selçuklu güçlerinin bulunmadığı Gence, Abhaz-Kartvel kuvvetlerince tahrip edilerek, 300.000 kadar da insan öldürülmüştü. Bu saldırılardan kurtulabilenler ise sadece Gence surlarına sığınanlar olmuştu. Hemedan⁴³⁰ civarlarında Gence'ye yapılan bu saldırıyı haber alan Karasungur, derhal birlikleri ile Abhaz-Kartvel kuvvetleri üzerine yürümeye başladı. Karısı ve çocuklarının da bu saldırıda öldürüldüğünü öğrenen Atabey Karasungur, Abhaz birliklerine son bir hücumda bulunarak onları dağıtmıştı. Yaşanan bu savaştan iki sene sonra ise Karasungur, ailesinin bu saldırılarda öldürülmesine daha fazla dayanamayacak ve 1140 tarihinde Erdebil'de veremden dolayı vefat edecektir.⁴³¹

Tarihte Abhaz-Kartvel güçleri ile Selçukluların çok defa aralarında savaş olmuştur. Öyle ki yaşanan bu savaşların o dönemin şairlerinin eserlerine de yansıdığını görmekteyiz. 1146 tarihinde Abhaz-Kartvel kuvvetlerince bir savaşta öldürülen Selçuklu komutanı Abdurrahman Togan Yürek'in oğlu Rükneddin Muhammed anısına

⁴²⁶ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 228-229.

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 11: 141; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 190; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29 (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 349.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 11: 69.

⁴²⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 232.

⁴³⁰ İran'ın batı kesiminde yer alan bir şehirdir. Bu konuda bk. Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 183-185.

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 11: 78.

Azerbaycan'ın meşhur şairlerinden Hakani'nin bir kaside yazdığı bilinmektedir.⁴³² Abhaz-Kartvel Kralı III. Giorgi (1156-1184) döneminde ise Ani, Düvin ve Şirvan'ın bazı yerleri Selçuklulardan geri alınmıştır.⁴³³

XII. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da Abhaz-Kartvel Krallığı'nın Selçuklular özelinde durumu şu şekildeydi;

Selçuklu İmparatorluğu'nun Kafkasya berzahına dayanan zengin ve daha Melikşah devrinde bir Türkmen diyarı haline gelmiş bulunan bu en kuzey kalabalık hudut mıntikasında, Bizans'ın tahriki ve Kıpçak Türklerinden tutulan ücretli askerlerin yardımı sayesinde hareket eden Aphaz (Gürcü) Kralları'nın mütemadi akın ve baskılarını püskürtmek için, büyük bir ordu beslemek zarureti vardı.⁴³⁴

Irak Selçuklularının Abhaz-Kartvel Krallığı ile yaptığı mücadeleler sırasında Saltukluların ilk kurucusu Emir Saltuk da 1153-1154 yıllarında Abhazlar ve Gürcüler ile savaşmıştı. Bu savaşta Emir Saltuk yenilerek Gürcülere esir düşmüş ve fidye olarak kurtuluş akçası ile birlikte daha önce ele geçirilen birkaç Gürcü esirini de serbest bıraktıran kurtulabilmişti.⁴³⁵

2.3.3 Sultan Arslanşah b. Tuğrul Dönemi (1160-1177)

Tarihte Irak Selçukluları Sultanı Arslanşah (ö.1177)⁴³⁶ ile Abhaz birlikleri arasında karşılıklı saldırılar ve savaş meydana gelmiştir.⁴³⁷ 1161-1162 yılları arasında III. Giorgi,⁴³⁸ Ani üzerine yürüyerek⁴³⁹ Hristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin 1000 kadar insanı öldürmüştü.⁴⁴⁰

Bu olay karşısında kendilerinde sorumluluk hissedenden II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ile Kars ve Sürmene beyleri de aralarında ittifak kurarak 1161 senesi Temmuz ayında harekete geçmişlerdi. Ayrıca bu ittifaka dahil olan Mardin Meyyafarikin Sultanı Necmeddin Alp de müttefiklerine katılmak için

⁴³² Bu konuda bk. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 233.

⁴³³ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 30; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 88.

⁴³⁴ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 233-234.

⁴³⁵ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 176.

⁴³⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 205.

⁴³⁷ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 244.

⁴³⁸ İslam kaynakları genelde Abhaz-Kartvel Krallarından bahsederken, *Abhaz Meliki* unvanını kullanmaktadırlar. Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 244; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 238-239.

⁴³⁹ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 71.

⁴⁴⁰ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 331.

Mardin'den yola çıkmıştı. Ancak Artuklu hükümdarı Necmeddin Alp'i beklemeden Ani'ye gelen Türkmen beyleri, şehri Ağustos ayında kuşatmışlardı.⁴⁴¹

Türkmen birlikleri ile Abhaz-Kartvel kuvvetleri arasında tam da savaşın başlayacağı esnada tarihte çok ender rastlanabilecek bir durum meydana gelmişti. İzzeddin Saltuk, daha önce Abhaz-Kartvel Krallığı tarafından tutsak edildiğinde, kral ve oğulları ile savaşmayacağına dair söz verdiği gerekçesi ile atına binerek savaş alanını terk etmişti.⁴⁴² Aksi bir iddia da bulunan Müneccimbaşı ise İzzeddin Saltuk'un 1161 yılında savaştığını ve ikinci kez esir düştüğünü belirtmektedir.⁴⁴³ İzzeddin Saltuk'un, savaş meydanını daha başlamadan terk etmesi ve Artuklu İlğazi'nin torunu Necmeddin Alp'in ittifaka katılmasını beklemeksizin yapılan bu harekât, Türklerin aleyhine olmuş ve umulmadığı kadar ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Abhaz-Kartvel birlikleri ganimetler haricinde 9000 kişiyi de esir alarak, çok sayıda Türk askerini öldürmüşlerdir.⁴⁴⁴ Bu savaşta esir düşen Emir Saltuk, kız kardeşi Şâhbânu'nun Gürcü hükümdarına ağabeyinin serbest bırakılması için ricada bulunması ve gönderilen kıymetli hediyeler sayesinde kurtulabilmişti.⁴⁴⁵

Ahlatşahlı II. Sökmen ise bu savaştan 400 atlısı ile kurtularak ülkesine dönebilmişti. II. Sökmen'in kayınbiraderi Bedreddin de ayrıca bu savaşta esir edilmişti. Yenilgi haberini Malazgirt'e vardığında alan Necmeddin Alp, Meyyafarikin'e geri dönmüştü. Esir alınan Bedreddin ise Ahlatşah'ın karısı olan, üvey kız kardeşi, Şâhbânu tarafından ödenen fidye ile kurtarılabilmişti.⁴⁴⁶ Yaşanan bu savaşta esir edilerek Şâhbânu tarafından ödenen fidye karşılığında serbest kalan kişinin Emir Saltuk mu yoksa Bedreddin mi olduğu konusunda ise farklı görüşler ortaya çıkmış olsa da bu kişinin Bedreddin olma ihtimali daha makul gözükmektedir.⁴⁴⁷

Kazandıkları bu zaferden cesaret alan III. Giorgi (1156-1184), 1162 tarihinde⁴⁴⁸ 30.000 kişilik bir ordu ile Düvin'e saldırmıştı.⁴⁴⁹ Düvin şehri, 646 tarihinden itibaren

⁴⁴¹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 235.

⁴⁴² Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 236-237.

⁴⁴³ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 176.

⁴⁴⁴ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 236.

⁴⁴⁵ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 176.

⁴⁴⁶ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 236.

⁴⁴⁷ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 329-330; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 176; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 236.

⁴⁴⁸ Mîrhând, bu tarihi 1163-1164 yılları içerisinde olduğunu belirtmektedir. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ ft Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 243.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 11: 234.

Müslümanların elinde bulunuyordu. Çok sayıda camisi ve binaları bulunan Düvin'i tahrip eden III. Giorgi, giderken yanında 60.000 kadar tutsak götürmüştü. Düvin ve köylerinde de 10.000 kişi öldürülmüştü.⁴⁵⁰ Esir alınan kadınlar ise çırılçıplak ve yalın ayak olarak götürülmüşlerdi. Bu durumu gören Gürcü kadınları: "Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bizlere yapmaya mecbur ettiniz"⁴⁵¹ diyerek bu kadınları geri giydirmişlerdir.

Kral III. Giorgi, bölgenin hakimi durumunda olan İldeniz'e bir mektup yazmıştı. "Giorgi 'Biz Gence ile Beylekân'dan her yıl şu mikdâr harâc alırdık. O harâc yıllardan beri toplanıp, hazinemize vâsıl olmaz. O harâc kaç yıllık oldu ise, hepsini gönderesin. Eğer göndermez isen, işte geliyoruz. Er isen kaçmayıp, karşı durasın' diyordu."⁴⁵² Böylece III. Giorgi, Gence ve Beylekan'dan daha önceleri haraç aldıklarını ve yıllardır bu haraçların kendilerine ödenmediği gerekçesi ile biriken haraçların ödenmesini istemekteydi. Atabey İldeniz bu mektubu okuduktan sonra III. Giorgi'ye hitaben kendisi de bir mektup göndermişti. İldeniz mektubunda meydan okuyucu bir üslupla; III. Giorgi üzerine yürümekten maksadının Tiflis'i almak olduğunu, III. Giorgi'nin bütün gücüyle kendisine karşı durmasını ve onlara neler yapabileceğini görmesi için beklemelerini bildiriyordu. Akabinde İldeniz, Sultan Arslanşah'a bu mektuplardaki detayları da bildirdikten sonra⁴⁵³ Arslanşah'ın emrinde bulunan Irak askerlerini yanına davet etti.⁴⁵⁴

O sırada Irâk askerleri çok iyi ve son derece beğenilmekte, kudret ve kuvvet üzerine idi... Arslan-şâh Gürcüler'i yok etmek için Irâk'dan öyle bir asker ile harekete geçti ki, gözler bakmaz kamaşır, yürekler korkar ve görenler korkudan ürkerdi. O askerde şunun gibi erler vardı ki, her birisi bin kişiye bedeldi. Her birisi tecrübe anasının memesinden süt emip, zamanın içinde terbiye bulmuş ve harp ocağında pişip yetişmişti. Hiçbir zamânda Irâk'da böyle seçme ve silâhlı bahadırlardan ordu toplandığı görülümüş değildi.⁴⁵⁵

Sultan Arslanşah, II. Sökmen, Merağa Emiri Arslanapa ve Fahreddin Devletşah'la birliklerini güçlendirerek; Nahcivan'dan Gence'ye doğru ilerlediler. Bu devasa ordu karşısında endişeye kapılan III. Giorgi, ben istediğim o haraçtan vazgeçtim ve ne isterseniz onu yapmaya razıyım diye bir elçi göndermiş ve barış teklifinde bulunmuştur.⁴⁵⁶ Sultan Arslanşah, bu barış teklifini önemsememiş fakat bir danışma

⁴⁵⁰ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 238.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 11: 234.

⁴⁵² Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2: 112.

⁴⁵³ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 111.

⁴⁵⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2: 112.

⁴⁵⁵ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2: 112-113.

⁴⁵⁶ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 111.

kurulu kurarak emirlerinin fikirlerini almadan hareket etmeyi de düşünmüyordu.⁴⁵⁷ Türk emirleri ise sultana hitaben, bunca hazırlıktan sonra buralara kadar gelip de gâza yapmadan geri dönmeyeceklerini söylüyorlardı. İldeniz'in savaşa isteksiz olması diğer emirlerin ise bir önceki sene uğradıkları mağlubiyetin öcünü almak istemeleri, savaş kararı konusunda nihai neticeyi ortaya koyacaktı. Böylece İldeniz emirlerinin bu isteklerine karşı koyamayarak savaş kararı vermişti.⁴⁵⁸

13 Temmuz 1163⁴⁵⁹ yılında iki ordu, Gag Ovası'nda karşılaştı.⁴⁶⁰ İldeniz sayıları 50.000'den fazla olan ordusunu⁴⁶¹ üç kısma ayırdı. İlk kısmını Abhaz ve Gürcüleri karşılamak için mevzilendirdi. Ordunun ikinci kısmı seçkin Irak askerlerinden oluşuyordu. İldeniz ise üçüncü kısımda tecrübeli askerleriyle bekliyordu.⁴⁶² İlk hamleyi Abhaz-Kartvel birlikleri yapmışsa da kısa zamanda Türkler karşısında dağılmaya başlamışlardı. Bir aydan fazla süren bu savaşta⁴⁶³ 12.000 askerini kayıp veren Abhaz-Kartvel kuvvetleri, ağır bir yenilgiye uğrayarak geride pek çok esir ve ganimet bırakmışlardı.⁴⁶⁴ Kral III. Giorgin'in ordugâhı, dağıtılarak içerisindeki bütün hazineler alınmıştı. Ayrıca bu ganimetler içerisinde, inci gibi köleler⁴⁶⁵ ve cennet kızları gibi cariyeler vardı. Kralın yemek yediği altından çanak, tepsi ve atlarına su verdikleri gümüşten imal edilmiş kovalar, akik ve mercan incileri de bu hazinenin içerisinde yer almaktaydı.⁴⁶⁶

Yaşanan bu olay sonrasında İldeniz birlikleri birkaç gün dinlenmeye çekilmişlerdi. Daha sonrasında şehir ve köyler harap edilmiş⁴⁶⁷ yaşça büyükler öldürülmüştü. Çocukları ise esir alarak kendi ülkelerine götürmüşlerdi.⁴⁶⁸ Bu savaş sonunda Ani ve Gence Türkler tarafından alınmıştı. Akabinde III. Giorgi daha önce Horasan Sultanı Sencer ile evli olan ancak çocuğu olmayan kız kardeşi Meryem'in

⁴⁵⁷ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 243.

⁴⁵⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 111-112.

⁴⁵⁹ Hüseyinî, eserinde bu savaşın 1160/1161 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir. Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 114.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, bu savaşın 1162 yılı Temmuz-Ağustos aylarında, Kâk Kalesi civarında yapıldığını belirtmektedir. Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 97; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 238.

⁴⁶¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 204.

⁴⁶² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 113.

⁴⁶³ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 204.

⁴⁶⁴ Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 97-98.

⁴⁶⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 114.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2: 115.

⁴⁶⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 114; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 243.

⁴⁶⁸ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2: 116.

aracılığı ile Türklerle barış yapmıştır. Yapılan bu barışın ardından III. Giorgi artık ordu güçlerini lağvederek kendisini sefahata av ve eğlenceye vermişti.⁴⁶⁹

Selçuklularca yapılan son Kafkasya seferinde ise konu yine Abhaz-Kartvel kuvvetlerinin Selçuklu topraklarına saldırması sonucu gelişmiştir.⁴⁷⁰ Orbelyanlı Yuane'nin daveti ve kışkırtması sonucu III. Giorgi, dağıttığı ordusunu yeniden toparlayarak askerlerinin başına geçmiş ve 1174 tarihinde Ermeni halkının da desteği ile Ani'ye saldırmıştı.⁴⁷¹ Ayrıca Emir Şahenşah'ı yakalayıp Tiflis'e götürmüşlerdi. İldeniz, bu saldırıya karşı geldiyse de başarılı olamamıştı ve yardım için çevre beylik ve devletlere haber göndererek kuvvet toplamaya başlamıştı. Sultan Arslanşah, bu durumdan haberdar edilmiş ve böylece yola koyulmuştu. Ancak üç gündür geçmeyen hastalığı nedeni ile Arslanşah,⁴⁷² geldiği Nahcivan'dan daha fazla ileriye gidemedi ve burada kaldı. Savaşa katılamayacağı haberini alan İldeniz, diğer Türkmen birlikleri ile Ahal-Kelek ve Tiryalis Ovası'na geldiler. Karşılarında kalabalık bir ordu gören III. Giorgi kuvvetleri ise daha savaşa başlamadan, dağılıp geri çekilmişlerdir.⁴⁷³ Bu savaşın vuku tarihi Selçuklu varyantında 1173 yılı olarak belirtilmiştir.⁴⁷⁴ Arslanşah'ın Abhazlar üzerine gidişi o dönemin veba hastalığı nedeniyle bir hayli zor olmuştu. Nitekim Selçuklu askerlerinin çoğu vebadan dolayı ölmüşlerdi. Bu yıl içerisinde Arslanşah ile Abhazlar arasında iki kez savaş olmuş ve ikisinde de Selçuklular galip gelmişlerdi.⁴⁷⁵

1177 yılında Abhaz-Kartvel Krallığı'na karşı, Atabey İldeniz'in ölümü sonucu yerine geçen oğlu Cihan Pehlivan⁴⁷⁶ her ne kadar akınlar düzenlese de; 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılması ve Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin zayıflaması nedeniyle Kafkaslardaki Selçuklu etkisi sona ermişti. Netice itibarıyla Azerbaycan Atabeyi Nusratüddin Ebubekir ile küçük kardeşi Arran Emiri Emiran arasında vuku bulan birçok çekişme ve savaş hasebiyle bu fırsatı kendi lehlerine çeviren Abhaz-Kartvel Krallığı, Kafkaslarda yeniden hakimiyeti ele almışlardı.⁴⁷⁷

⁴⁶⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 239.

⁴⁷⁰ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 252; Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 100.

⁴⁷¹ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 76.

⁴⁷² Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 253.

⁴⁷³ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 240.

⁴⁷⁴ Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih*, 252.

⁴⁷⁵ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 106-108.

⁴⁷⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 1: 205.

⁴⁷⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 241-242.

2.4 ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİ

Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nde de Abhaz-Kartvel Krallığı ile Kafkaslara hakim olma konusunda mücadeleden geri durulmamıştır. İlk mücadeleler 1155-1192 yılları arası saltanat süren Sultan II. Kılıçarslan (ö.1192)⁴⁷⁸ devrinde meydana gelmiştir. Bu çarpışmaların asıl nedeni ise Kral III. Giorgi'nin, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos ile Türkleri Anadolu'dan atma planları üzerine ittifak kurmasıydı. Ayrıca Şehzade Şahinbaş'ın da yanlarına sığınması bu durumu bir avantaja çevirmek için mükemmel bir fırsat oluşturmaktaydı.⁴⁷⁹

Ayrıca bu dönemde Abhaz-Kartvel tahtında da bir değişiklik meydana gelmişti:

Hiç oğlu olmayan III. Gorgi, 1178 yılında, başkumandan Kubasar'ın huzurunda, Darbaz'daki yazlık sarayına çağırttığı bütün Eriztawlara ve kumandanlara, İncil üzerine yemin verdirek, kızı Tamara'ya biat ettirip, hem tahtına ortak, hem de kendine halef olmasını, sağlama bağladı. Kartel tarihinde ilk kraliçe olan Tamara (1184-1214) güzelliği ile ünlü ve Oset (Alan) Kralı/ Khuddan'ın Kıpçaklı bir prensesten doğma kızı Burdukhan ile III. Gorgi'nin biricik evladı idi.⁴⁸⁰

Oset Prensesi Guranduht ile evli olan Kral III. Giorgi, kızları Tamara'nın taç giymesinin ardından ülkesini altı yıl boyunca birlikte yönetmişti.⁴⁸¹

2.4.1 Sultan Rükneddin Süleyman Şah Dönemi (1196-1204)

Rükneddin Süleyman Şah (ö.1204)⁴⁸² devrinde Abhaz-Kartvel Krallığı ile yapılan savaşlar Anadolu'nun istikbali açısından önem arz etmektedir. Anadolu Selçukluların hanedan üyeleri arasındaki taht kavgaları ve devletin Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu'da parçalanması; Abhaz-Kartvel Krallığı'nın önünü açarak, serbest hareket etmelerini sağlamıştı. Bu dönemde Abhaz-Kartvel birlikleri iyice güçlenmeye başlamış ve Kıpçaklar ile de sürekli ittifak halinde hareket ederek güçlerine güç katmışlardı. Öyle ki Abhazlar, bu güçlerini zaman zaman Ahlat Sökmenleri ve Saltuklulara karşı akınlar düzenleyerek denemişlerdi. 1200 yılında Ani, III. Giorgi'nin kızı Kraliçe Tamara tarafından alınmıştı. Ayrıca Kars, Erzurum İspir ve Surman

⁴⁷⁸ Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 116; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 32.

⁴⁷⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 246.

⁴⁸⁰ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 246-247.

⁴⁸¹ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 30.

⁴⁸² Rükneddin Süleyman Şah, *II. Süleyman Şah* olarak da bilinmekte olup, II. Kılıçarslan'ın oğludur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 12: 162.

şehirleri de kraliçe birlikleri tarafından sıkıştırılıyor ve alınmaya çalışılıyordu. Abhaz-Kartvel kuvvetleri, Erzurum önlerine kadar gelmiş; surlar dışında kalan kadın ve çocukları esir almışlardı. Bu durum karşısında Saltuklu hükümdarı; Nasreddin Muhammed ve iki oğlu, Kraliçe Tamara'nın kocası David kumandasındaki birlikleri geri çekilmeye mecbur etmişti. Abhaz-Kartvel güçlerinin Erzurum'a saldırmaları muhtemelen Saltuklu ve Germiyan Türklerinin, Abhaz-Kartvel topraklarına 1179-1180 yıllarında yapmış oldukları bir akına cevap vermek için yapılmıştı.⁴⁸³

Abhaz-Kartvel birlikleri, ertesi sene Düvin'e girerek şehirde yağma ve tahribatlarda bulunmuş ve çok zengin ganimetler elde ederek geri dönmüşlerdi. Ayrıca Gelakun bölgesinde bulunan Rüstem'in, kalabalık Türkmen aşireti de, çok ağır kayıplar vererek zarara uğramış ve esirlerle birlikte birçok ganimeti Abhaz-Kartvel Krallığı'na vermek zorunda kalmışlardı. Sonrasında Kars üzerine yürüyen Abhaz-Kartvel askerleri, şehri almış Türkler ise burayı boşaltarak terk etmek durumunda kalmışlardı. Böylece kraliçe, şehrin muhafazasını İoane Ahaltzihel'e teslim ederek onu *Emirler Emiri* olarak görevlendirmişti.⁴⁸⁴

140 yıldan sonra Hristiyanlığın yeniden bu şehre hakim oluşu Rükneddin Süleyman Şah'ın, Sivas'a gelerek büyük bir hazırlık yapmaya başlamasına neden olmuştu. Abhaz-Kartvel birliklerinin önüne geçerek bu hızlarının düşürülmemesi demek Anadolu'nun ve İslam dünyasının varlığını ve birliğini tehlikeye atmak demektir. Bu durumu kontrol edebilecek en güçlü kişi ise o dönemin şartları esas alındığında ön plana çıkan Rükneddin Süleyman Şah'tı.⁴⁸⁵

Abhaz-Kartvel saldırılarına son vermek ve onları cezalandırmak isteyen Rükneddin Süleyman Şah, batıdan gelen Haçlı ordularını da hesap ederek ilk önce doğudaki bu saldırılara son vermenin en mantıklı hamle olabileceği kanaatine varmıştı. Bu nedenle Rükneddin Süleyman Şah, ordusu ile Erzurum'a doğru harekete geçti.⁴⁸⁶ "Nebet-i saltanat Rüknü'd-din'e gelince asâkir-i kesîre cem ederek Gürcistan'a teveccüh ve etrafta bulunan hükümdarlarla kardeşlerine mektûb irsal ve

⁴⁸³ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 245-248.

⁴⁸⁴ *Gürcistan Tarihi*, 404.

⁴⁸⁵ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 249.

⁴⁸⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 24; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 270.

hazırlanmalarını emretti.”⁴⁸⁷ Rükneddin Süleyman Şah sonrasında civar hükümdarların ve Erzincan Meliki Behram Şah’ın da kendisi ile birlikte sefere katılmalarını istedi. Aynı zamanda Saltuklu hükümdarı Nasreddin’i de sefer için yanına çağırılmıştı. Ancak Rükneddin Süleyman Şah, Saltuk hükümdarını yapılacak olan bu sefere katılmak için bahane ürettiği ve bu konuda çekimser davranarak bocaladığı için hapsedmişti. Nasreddin’in bu davranışları ise Rükneddin Süleyman Şah’ın 1202 yılında, Saltuklu Beyliği’ni tamamen kendi hakimiyeti altına almasına sebep olmuştu.⁴⁸⁸

Rükneddin Süleyman Şah, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Abhaz-Kartvel Krallığı üzerine sefere çıktı.⁴⁸⁹ Ancak yapılacak olan bu seferin siyasi öneminden haric bir başka sebebi de vardı; Kraliçe Tamara, II. Kılıçarslan’ın on şehzadesi⁴⁹⁰ arasından evlilik yapmak için birini seçmek istiyordu.⁴⁹¹ Bu nedenden ötürü Tamara, Selçuklulara bilgi toplamak için haberciler⁴⁹² ile birlikte gizlice bir ressam göndererek şehzadelerin resimlerini yaptırmış ve hal hareketlerini gözlemlettirerek huylarını ve karakterlerini bir rapor halinde toplatmıştı.⁴⁹³ Kraliçe, kendisine sunulan bu raporları okuduktan sonra Selçuklu şehzadeleri arasında uzun boyluluğu ve yakışıklılığı ile bilinen Rükneddin Süleyman Şah’ın resmini beğenmişti:

Rüknü’-d-din bu suretle icrâ-yı hükümet ederken gönlünde sevdâ-yı cihangirî hâsıl oldu. Sebebi pâyitahtı Tiflis olan Gürcistan ve Abhaz kraliçesi Tamara Hatun, Sultan Kılıçarslan’ın on iki adet genç ve güzel şehzadesi olduğunu işitti. Vaktiyle diyâr-ı Rûma bir nakkaş göndermiş ve şehzadelerin resimlerini ayrı ayrı naksettirmiş ve bunlar içinde Melik Rüknü’-d-din Süleyman-şah’a taaşşuk eylemişti.⁴⁹⁴

Sonrasında Kraliçe Tamara, resmini beğendiği Rükneddin Süleyman Şah’ın hakkındaki raporu da değerlendirdikten sonra bir kanaate vararak;⁴⁹⁵ *dokuz katlı göğün altında benim eşim bundan başkası olamaz* der ve niyetini açıkca ortaya koyar. Sultan

⁴⁸⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmirü’l-Ala’iyye Fi’l-Umuri’l-Ala’iyye-Selçuknâme*, çev: M. Yinanç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 30.

⁴⁸⁸ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 250.

⁴⁸⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 24; Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ*, 270; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 165.

⁴⁹⁰ Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 116.

⁴⁹¹ Kazvîni’nin belirttiği şehzade sayısı, Yazıcızâde Ali ve Münecimbaşı’nın eserlerinde on iki olarak geçmektedir. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 165; Münecimbaşı, *Câmiu’d-Düvel*, 2: 31.

⁴⁹² Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 165.

⁴⁹³ İbn Bibî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi. *el-Evâmirü’l-Ala’iyye Fi’l-Umuri’l-Ala’iyye*, çev: M. Öztürk (Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1996), 1: 77-88; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 166.

⁴⁹⁴ İbn Bîbî, *el-Evâmirü’l-Ala’iyye Fi’l-Umuri’l-Ala’iyye-Selçuknâme*, 30.

⁴⁹⁵ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 166.

II. Kılıçarslan'a hediyeler ile birlikte elçi ve bir de aşağıda bahsedeceğimiz mektubunu gönderir⁴⁹⁶:

Şanı yüce ve saltanatı devamlı olan Allah, görülen ayın mutluluk saçan ışıklarını ve parlaklığını aldığı, şansın ve devletin rızasına ve isteğine boyun eğmeyi görev bildiği siz cihanın efendisinin şerefli hatırına ve parlak kalbine dünyada yaşayanların isteklerini yerine getirmek ve onların işlerini kolaylaştırmak konusunda güç ve keramet versin. Çünkü Allah, ihtiyaç sahiplerine yardım etmeye muktedirdir.

Dinin ve dünyanın direği, İslamın ve Müslümanların sultanı, inananların emiri olan siz -Allah başarınızı artırsın- dünyanın efendisine saklı ve gizli değildir ki büyüklüğü sonsuz ve nimeti genel olan Allah, bu cariyenize geniş, mamur ve güzel bir ülke, güçlü ve haşmetli bir devlet verdi. **Karun**'un bile nisabından pay alabileceği bir hazineye sahibim. Bu diyarda yaşayan itibarlı ve büyük kimseler, nimetlerimin kölesi ve fermanımın esiri oldu. Ben zayıfın ağzından çıkan söz, onların çoluk çocukları ve malları üzerinde kader gibi etkili oldu. Bütün bunlara rağmen geleceğim konusunda tereddütlere ve endişelere sahibim. Padişahlık sarayımda ülkemi yönetecek birisi eksik. Bilgiyi ve beceriyi kendinde toplayan, ahlakî kurallara uymayı kendine görev bilen, ülkemi yönetmek için danışıp konuşabileceğim, ülkemi yabancıların müdahalesinden ve düşmanların saldırılarından koruyabilecek bir eşe sahip olmaktan başka çarem ve çıkar yolum yok. Ehl-i sâlib olmama rağmen evleneceğim o kimsenin soyundan ülkemin vârisi olacak, devletimin kalıcılığını sağlayacak ve onun güçlenmesine sebep olacak, **David** hanedanının isminin devam ettirip yaşatacak bir evlat sahibi olmam mümkündür. Eğer beklenen ecel aniden gelir, ölüm kapımı çalarsa, tabiatıyla bu diyarın ve ülkenin yönetimi ona kalır. Aramızdaki din ve milliyet farklılığına rağmen bu ülkede oturanlar onu padişah olarak kabul ederler. Bana mutluluk habercisinden, büyüklük ve yücelik postasından şöyle haber geldi ki, meliklerin meliki **Rükneddin Süleymanşah**, padişahların övülen özelliklerine ve mükemmel sıfatlarına sahip olup adamlarına ve yakınlarına da aynı huyları aşlamıştır. O, her ne kadar yaş sayısının küçüğü, hayat bahçesinin yenisi ve emniyet bağının fidanıysa da keskin zekâsı, üstün aklı onun halkın istek ve arzularını yerine getirmede yeterli olacağını göstermektedir. Şiir (Arapça):

“Öyle bir yiğit ki yaşı küçük, aklı büyük. Verme konusunda cömert, bazen baldan tatlı, zehirden acı.”

Sahip olduğu bu faziletler ve özellikler, böyle güzel bir ülkenin böyle bir melike, böyle büyük bir tahtın böyle bir sultana, böyle bir **Belkıs**'ın böyle bir **Süleyman**'a lâyık olduğunu göstermektedir. Eğer siz yüce padişahın şerefli düşüncesi ve yüce rızası, bu birleşmenin yollarını açar ve bu yakınlaşmanın şartlarını hazırlarsa, nikahın gerçekleşmesi mümkün olur. O zaman o şanslı şehzadenin saltanat çetresinin (çetr-i humayun) gölgesi, meliklerin hasretini çektikleri ve sultanların gıpta ettikleri bu ülkeye düşsün. Şahların şahının kâfilesinin yolunun çıkardığı toz, bu makamın burnuna güzel kokular saçsın. **Süleyman**, uğurlu ayağıyla salma salın **David** hanedanının haremine girsin. Bu devletin tahtı, onun güzel huyu ve parlak yüzüyle

⁴⁹⁶ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, 1: 88; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 166-167.

aydınlansın ve şereflensin. Hüsrana uğrayacak ve kahrolup ezilecek olan şeytanlar ve haset ifritler, buldukları yerlerden çıkmaz olsunlar.⁴⁹⁷

Böylece Sultan II. Kılıçarslan'a haber gönderen Kraliçe, Rükneddin Süleyman Şah ile evlenmek istediğini bizzat kendi ağzından kâtibine yazdırdığı bu mektupla bildirmiştir. II. Kılıçarslan ise huzuruna oğlu Rükneddin'i çağırarak bu durumla ilgili ondan bir cevap istedi.⁴⁹⁸ Kendilerine gönderilen mektup karşısında Rükneddin Süleyman Şah, babasına cevaben şöyle dedi: "Abhaz'ın zabt ve fethi murad buyuruluyorsa bu emîr dünyadan kolay bir şeydir. Fakat padişahın beni diyâr-ı küfr ü dalâle göndermesi muvâfık mıdır? İzin verirsen gidip Abhaz diyarını feth ve o fücâreyi de kayd ü bend ederek huzûr-ı hümâyununuza getireyim."⁴⁹⁹ Bu sözlere karşı II. Kılıçarslan ise mahcubiyetinden ötürü oğlu Rükneddin Süleyman'dan özür dilemişti.⁵⁰⁰

Kraliçenin arzuladığı bu evlilik aslında hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Akabinde Tamara'nın kendine bir eş arayışı, Erzurum Melik'i İzzeddin Saltuk'un torunu olan Muzafferüddin ile evlenmesiyle son bulmuştur. Olayın Gürcü varyantında ise bu evliliğin de kesinlikle gerçekleşmediğini ancak Muzafferüddin'in kış mevsimini Kraliçe Tamara ile birlikte geçirdiği yazmaktadır.⁵⁰¹ "Nitekim daha sonra da onun kızı ve Gürcistan Kraliçesi Rosudan'da (1223-1247) Erzurum Meliki Selçuklu Mugiseddin Tuğrulşah'ın oğlu ile din değiştirerek evlenmiş; bu iki evlilikte islam kaynaklarında garip ve çirkin karşılanmış ve bu sebeple de çok akisler bırakmıştır."⁵⁰²

Abhaz-Kartvel Krallığı üzerine sefer çıkan Rükneddin Süleyman Şah⁵⁰³ yolda Kraliçe Tamara'ya ultimatome niteliği taşıyan bir mektup göndermişti:

Gök kubbesi altında bulunan sultanların en yücesi, Allah'ın gölgesi ve meleklerle benzeyen ben Rükneddin, Gürcülerin hükümdarı sen Tamara'ya bildiririm, ki kadınların aklı zayıftır. Sen Gürcülerin eline kılıç verip Allah'ın sevdiği Müslümanları ve İslam kavimlerini öldürmeye emir verdin; benim hür milletime tâbiyet vergisini zorladın. Şimdi bizzat ben sana ve milletine İslam'ın adaletini göstermek ve Allah'ın yalnız bizim ellerimize tevdi eylediği kılıcı bir daha kullanmamanızı öğretmek maksadıyla geliyorum. Gelişimde otağımın önünde diz çöken, Muhammed'in peygamberliğini kabul edip dinini bırakan, boşuna ümit

⁴⁹⁷ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, 1: 88-90; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 166-167.

⁴⁹⁸ Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 167.

⁴⁹⁹ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye- Selçuknâme*, 30.

⁵⁰⁰ Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 167-168.

⁵⁰¹ *Gürcistan Tarihi*, 372.

⁵⁰² Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 253.

⁵⁰³ Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 117; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, 169.

bağladığın haçı huzurumda kıran kimselerden başkasının yaşamasına müsaade etmiyeceğim.⁵⁰⁴

Mektubu Kraliçe Tamara'ya takdim eden elçi, ona hitaben dininden dönmesi halinde Sultan Rükneddin Süleyman Şah'ın, onu zevceliğe kabul edeceğini, aksi takdirde ise kendisine cariye yapacağını bildirmiştir. O esnada kraliçenin yanında bulunan Abhaz-Kartvel başkumandanı Zakaria (ö.1205)⁵⁰⁵ bu sözler karşısında sinirlenerek elçiyi tokatlamış ve sonrasında *eğer elçi olmasaydın önce dilini, sonra da başını keserek bu küstahlığın cezasını verirdim* demişti.⁵⁰⁶

Mektubu okuyan kraliçe, çok üzülmüş ve emri altındaki bütün askerlerin toplanmasını komutanlarına söylemiştir. Akabinde de Javahet'de bulunan Meryem Kilisesi'ne gitmiş ve gözyaşları içinde ayinde bulunarak dua etmişti. Kraliçe Tamara, ordusu ile harekete geçmiş ve Kars civarına geldiğinde; Rükneddin Süleyman Şah'ın kendisine gönderdiği mektuba cevaben beraberinde getirdiği Selçuklu elçisine aşağıda yazılı olan mektubu vermiştir:

Ey Rükneddin! Allah'ın kudretine güvenerek ve Meryem'e niyaz edip mukaddes haç'a ümit bağlayarak gökleri gazaba getiren mektubunu okudum ve bunda Allah'ın mahkûm edeceği yaramazlığın alâmetini gördüm. Allah'ın adına boşuna yemin edenlerin bizzat onun tarafından yok edildiğini bilmezsiniz! Sen para kuvveti ile toplanan askerlerine, ben ise zenginliğime ve askerlerimin miktarına değil, kâdir-i mutlak Allah'a (oğluna) ve senin hakaret ettiğin sâlibine güveniyorum. Mektubuna göre sana İsa'nın askerlerini gönderiyorum. Bunlar sana tazim için değil gururunu kırmak için geliyor. Senin değil Allah'ın irade ve adaleti tecelli edecek ve bir daha Allah'ın adını tahkirde bulunmamayı öğreneceksin. Tam zamanında yetiştirmek maksadıyla adamlarımdan birini de sana gönderiyorum ki, tedbirini alasın. Askerlerim de artık sana doğru hareket etmiştir.⁵⁰⁷

Kraliçe, bu mektubu sultanın elçisine verip gönderdikten sonra yüksek bir yere çıkıp ağlayarak diz çökmüştü. Sonrasında bütün aristokrat ve komutanlarına hitaben mukaddes haça tapmalarını emretti. İbadetini bitiren kraliçe, haçı kollarının arasına alarak adamları atlarına bininceye kadar her tarafa üç defa haç işaretini yaparak hepsine dilekleri için hitapta bulunmuştur.⁵⁰⁸

Kraliçenin askerleri, başkomutan Zakaria öncülüğünde Şalva ve İvane adlı komutanlarla birlikte ilerlemeye başladı. Selçuklu güçleri ise Pasinler ve Sarıkamış istikametlerinde ilerleyerek; Micingerd Kalesi civarında ordugâhlarını kurmuşlardı.

⁵⁰⁴ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 255; *Gürcistan Tarihi*, 406.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 12: 168.

⁵⁰⁶ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 255.

⁵⁰⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 256.

⁵⁰⁸ *Gürcistan Tarihi*, 407.

Abhaz-Kartvel güçlerinin yaklaştığından habersiz olarak istirahat eden 20.000 kişilik⁵⁰⁹ Selçuklu ordusuna kraliçenin askerleri ansızın saldırdı. Bu durum karşısında panikleyen Selçuklu askerleri, çadırlarını ve ganimetlerini geride bırakarak, kendilerini daha iyi savunabilecekleri bir yere çekilmişleri. Tam da bu kargaşa anında “Kaza ve kaderin etkisiyle padişahlık şemsiyesini taşıyanın (çetr-dâr) atının ayağı derin bir çukura düşünce adam başını üzerine çakıldı ve sert yere düştü.”⁵¹⁰ Bunu gören Selçuklu askerleri, telaşa kapılarak düzenlerini bozmuşlar⁵¹¹ ve sultanın ilahi bir musibete uğradığını sanmışlardı. Yere düşen sancak kaldırılmış ve çavuşlar dağılan askerleri yeniden toplamak için etrafa bağıryorlardı.⁵¹² Bu kargaşada Rükneddin Süleyman Şah da, bizzat komutanlarına kendi adları ile hitap ederek; orduyu düzene sokmaya çalışsa da başarılı olamamıştı.⁵¹³

1202 yılında gerçekleşen bu savaşta⁵¹⁴ Selçuklu ordusunun bir kısmı çarpışmaya başlamışsa da diğer telaşlı askerler henüz kendilerine gelememiş ve sağa sola dağılmışlardı. Savaşın sonucunun kendi aleyhlerine olacağını anlayan Rükneddin Süleyman Şah savaş alanını terk ederek, Erzurum’a yanındaki emirleri ve askerleri ile birlikte çekilmişti. Yaşanan bu savaşta Kraliçe Tamara’nın askerleri galip gelmiş⁵¹⁵ netice itibariyle Anadolu Selçukluları kesin bir şekilde yenilmişlerdi.⁵¹⁶ Selçuklu birlikleri, geride birçok ganimet ve esir bırakmışlardı. “Orada büyük miktarda kumaş, altın kadehler, taş ve incilerle süslü kıymetli tabaklar, sürahiler ve tencereler ile dolu inanılmayacak zenginlikte bir ganimet vardı.”⁵¹⁷

Bu esirler arasında Rükneddin Süleyman Şah’ın eniştesi olan Erzincan Mengücek hükümdarı Fahreddin Behram Şah da bulunmaktaydı.⁵¹⁸ Diğer esirler kalelere gönderilerek hapsedilmişti. Ancak Behram Şah, önceden Kraliçe Tamara ile arasındaki dostane ilişkiler sebebi ile hapsedilmeyerek Tiflis’te tutulmaktaydı. Daha sonrasında ise Behram Şah, bir at nalı fiyatına temsili bir fidye karşılığında serbest

⁵⁰⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 24.

⁵¹⁰ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, 1: 94.

⁵¹¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 36.

⁵¹² Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 170.

⁵¹³ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, 1: 94; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 170.

⁵¹⁴ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 36.

⁵¹⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 24.

⁵¹⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 36; Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, çev: A. Cevat Eren (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 73.

⁵¹⁷ *Gürcistan Tarihi*, 410.

⁵¹⁸ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 170.

bırakılmıştı.⁵¹⁹ Çok eski zamanlardan beri uygulanmamış olan bu eski adet, kraliçe tarafından hanedanının şan ve şerefi uğuruna hatırasını ebedileştirmek için yapılmıştı.⁵²⁰ Rükneddin Süleyman Şah, bu savaşın intikamını almak için ikinci bir sefere çıktıysa da 6 Temmuz 1204 yılında Konya ve Malatya arasında bulunduğu sırada, yakalandığı şiddetli bir bağırsak hastalığı yüzünden bir hafta içinde hayatını kaybetmiştir.⁵²¹

Muvaffak oldukları bu savaş sonucu cesaretlenen Abhaz-Kartvel Krallığı, Türkler üzerine daha çok akınlar düzenlemeye başlamıştı. I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Anadolu Selçukluları ile Kraliçe Tamara arasındaki çekişmeler baş göstermişti. 1205 yılında kraliçenin ordusu, Ahlatşahlar ve Tuğrulşahlar ülkeleri ile Azerbaycan ve Erciş'e saldırarak birçok Türkü esir almıştı.⁵²² Abhaz-Kartvel Krallığı'nın izlediği bu genişleme politikası karşısında Ahlat hükümdarı Balaban, Tuğrul Şah'ın ordusuyla birleşerek; kraliçenin ordusuna karşı saldırılarda bulunmuştu. Tamara'ya karşı yapılan bu seferde ise Türkler galip gelmiş ve birçok ganimet ve esir elde etmişlerdi. Ayrıca kraliçenin meşhur başkomutanı Zakaria da bu savaşta öldürülmüştü.⁵²³

2.4.2 Sultan I. Alâeddin Keykubad Dönemi (1220-1237)

Sultan I. Alâeddin Keykubad (ö.1237)⁵²⁴ da selefleri gibi Kafkasya politikası ile yakından ilgilenmiştir:

Onun şan u azameti o dereceye erişti ki aksâ-i Abhâz'dan enhâ-i Hicaz'a, Başkurd'dan Valaşkird'e, Kıfcağ sahrasından berârî-i Irak'a kadar, hâssaten mülûk-ı Şam, ve bi'l-umum mümin ve kâfir hükümdarlar kendilerini müşarün ileyhî gulâmı addederek sikkelerinde ve hutbelerde namını zikrettiler.⁵²⁵

Doğru Anadolu Bölgesi'nde meydana gelen Moğol istilası sırasında Cormagon Noyan komutasındaki bir ordu, Sivas dolaylarına kadar ilerlemişti. 1232 yılında yaşanan bu tehlikeli Moğol ilerlemesi, Alâeddin Keykubad'ı tedirgin etmişti. Sultan, Kemâleddin Kâmyâr'ı Moğolların Sivas'a doğru yaptıkları seferin nedenini öğrenmek

⁵¹⁹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 257.

⁵²⁰ *Gürcistan Tarihi*, 410.

⁵²¹ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 258.

⁵²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 12: 168.

⁵²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 12: 168.

⁵²⁴ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 72.

⁵²⁵ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye- Selçuknâme*, 75.

için keşfe göndermişti. İlk önce Sivas'a oradan da Erzurum'a kadar ilerleyen Kâmyâr ve kuvvetleri ise Moğol istilasının sadece basit bir akından ibaret olduğunu öğrendi.⁵²⁶

Erzurum dolaylarına giden Selçuklu birliğinin komutanı Mübârizüddin Çavlı, yapılan bu Moğol akınından Abhaz-Kartvel Kraliçesi Rosudan'ı (1222-1245) sorumlu tutarak kraliçenin, Moğol gücünün bu bölgelere gelmesinde parmağının olduğunu öngörmekteydi.⁵²⁷ "Moğolların memâlik-i mahrûsa-i şâhâneye tecâvüzünü Melike-i Gürcün teşvîk ve i'zâsına hamlettiler ve bu bahane ile Bilâd-ı Gürc'e müteveccih oldular."⁵²⁸ Bu konuda emin olan Mübârizüddin Çavlı böylece onu cezalandırmak amacıyla Abhaz-Kartvel sınırlarında, Kraliçe Rosudan ile savaşmıştı. Aldığı haberler ile savaşın Selçuklular lehine sonuçlanacağını tahmin eden Rosudan ise telaşa kapılmıştı.⁵²⁹ Kemâleddin Kâmyâr ve Mübârizüddin Çavlı bu bölgede birçok kaleyi fethederek çok sayıda ganimet elde etmişlerdi. Bu durumu haber alan Kraliçe Rosudan, Kemâleddin Kâmyâr'a bir anlaşma sunmuştu.⁵³⁰ Abhaz-Kartvel Krallığı ile Anadolu Selçukluları arasında yapılan bu anlaşmanın bir maddesi de Rosudan'ın kendi kızını, sultanın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e (ö.1246)⁵³¹ nikâhlamayı kabul etmesidir.⁵³² Gıyaseddin'in, Kraliçe Rosudan'ın kızına yani asıl adı Tamara olan Gürcü Hatun'a duyduğu aşırı ilgi⁵³³ Selçukname'de şu şekilde yazmaktadır:

Onunla çok kaynaşıp, son derecede sevgi göstermişti. Hatta o derecede sevmekte idi ki, onun resmini akçe ve dinarlar üzerine tasvir ettirmek ve ona halk arasında itibâr kazandırmak diledi. Sonra yakınları akla uygun görmeyerek bunu terk ettiler. Dirhem ve dinârlar üzerine bir arslan ve onun üzerine de güneşin resminin yapılmasını ve bunun o kızın talihine işaret sayılmasını ve bu suretle Sultan'ın isteğinin yerine getirilmesini kararlaştırdılar.⁵³⁴

Sultan Alâeddin Keykubad ise Moğol güçleri üzerine gönderdiği iki komutanının ve ordusunun⁵³⁵ akıbetini merakla beklerken; Abhaz-Kartvel Krallığı üzerine yapılan bu zafer ve ele geçirilen ganimetleri haber alınca çok memnun kalmıştı.⁵³⁶

⁵²⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 68.

⁵²⁷ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 68.

⁵²⁸ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye- Selçuknâme*, 133.

⁵²⁹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, 1: 423.

⁵³⁰ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 477-479; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 68.

⁵³¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname II*, 154-155; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 83.

⁵³² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 28; ; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 68.

⁵³³ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 83.

⁵³⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname II*, 155.

⁵³⁵ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 480.

⁵³⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, 2: 68.

Bu devirde Selçuklu hanedan ailesine mensup prensler ile irsi boy beylerinin komutası altında bulunan Selçuklu ordusu, Kafkaslar ve Anadolu'da fetih hareketlerini büyük çoğunlukta tamamlamışlar, on yıl içinde Kafkaslar'da Aphazy'a, Anadolu'da Adalar denizi ve Boğaziçi'ne kadar olan yerleri fethetmişlerdi.⁵³⁷

Anadolu Selçukluları döneminde de görüldüğü üzere Abhazlar, devamlı Türkmenler ile bir mücadele içerisinde olmuştur. Bunun tek istisnasını ise Abhazların, Gürcüler ile yapılan mücadeleleri oluşturmaktadır. Nitekim Abhazların, Gürcülere karşı kendilerini korurlarken, müttefik olarak kendilerine Selçukluları seçtiklerini görmekteyiz. Öyle ki bu dönemde Abhaz birlikleri, Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhusrev'in hizmetine girmişti.⁵³⁸

Türkmenler Abhazy'a bölgesine her ne kadar iskân politikası üzerine yerleştirilmişse de; çok geçmeden Abhaz-Kartvel Krallığı tarafından bölgeden sürülerek geri gönderilmişlerdi. Bir diğer önemli husus da Abhazların, Kıpçaklardan sürekli destek almalarıydı. Kaynakları detaylı bir şekilde incelediğimizde kesin olarak şu sonuca ulaşmaktayız ki; Anadolu ve Kafkasya coğrafyasının Türkleştirilme ve İslamlaştırılma politikaları, Abhazy'a'da hiçbir zaman tutunacak bir zemin bulamamıştır. Bu görüşümüzü daha da sağlamlaştıran en önemli dayanağımız ise Abhazy'a'nın o dönem Bizans'ın sınırlarının korunması bakımından ileri bir karakol görevi yaparak tampon bir bölge oluşturmasıdır.

Bizans, Türkmenlerin Karadeniz'e asla ulaşamaması ve deniz ticaretine de ayrıca zarar verememeleri için alınması gereken tedbirleri sıkı bir misyon haline getirmişti. Kimi zamanlar Abhaz kuvvetlerine, Bizans kuvvetlerince takviye birlikler gönderilerek bu konuda desteklenmiştir. Bizans için tampon bir devlet görevi gören Abhazy'a, Selçukluların kontrol altına almaya çalıştıkları ve sürekli yurt arayışı içinde olan Oğuz boylarına geçit vermemişti. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları dönemlerinde Türk birlikleri, Abhazların asıl coğrafyası olan Kafkasya'nın kuzeybatı kısmına asla kalıcı olarak yerleşmemişlerdir. Bu konuda tabii ki Abhazların, kendilerini koruma amaçlı barış teklifleri de ön planda tutulmaktaydı. Böylece Abhazy'a her zaman kendi feodal yapısı içinde ve kabile sistemiyle varlığını bu dönemlerde de devam ettirmiştir.

⁵³⁷ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 312.

⁵³⁸ Tatyrbay, *Abhazy'a'da İslam*.

2.4.3 Moğollar, Harizmşahlar ve Timurlu Devletleri Dönemi

XIII. yüzyıla gelindiğinde tüm dünyayı saran Moğol istilasını, Kafkasya'da da etkin olmaya başlamıştı. 1220 yılında Abhaz-Kartvel Krallığı'nın doğu sınırlarında, 20.000 kişilik Moğol ordusu ile Abhaz-Kartvel güçleri karşı karşıya gelmişlerdi. Moğollarla yapılan bu ilk savaşı, Moğollar kazanmış ancak ikinci bir çarpışmada da Moğollar geri çekilmek zorunda bırakılmıştı.⁵³⁹

Tarihte Harizmşahlar ile Abhazlar arasında birtakım anlaşmazlıkların olduğu bilirse de kaynaklarımızda bu konuda çok az bilgi mevcuttur. Bu bilgilerden biri de 1225 yılının yaz aylarında yaşanan bir savaşı.⁵⁴⁰ Celaleddin Harizmşah, Tiflis'e girmişti.⁵⁴¹ Akabinde Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Abhaz-Kartvel Krallığı'na haber göndererek onlarla savaşacağını bildirdi. Celaleddin'in mektubuna cevaben ise şunlar yazılmıştı:

Baban senden çok daha güçlü olup emrindeki ordular şu anda senin emrinde bulunanlardan bir hayli daha kalabalık idi. Hattâ bildiğin gibi o senden de güçlü bir hükümdardı. Ayrıca Moğollar ülkenizi istilâ ettiği hâlde biz onları rahatlıkla durdurmuştuk, ve onların bize karşı yapabilecekleri en iyi davranış bizden uzak durmak olmuştu. Bunları hatırlatırız.⁵⁴²

Abhaz-Kartvel Krallığı, Celaleddin Harizmşah'a verdikleri bu cevaptan sonra 70.000 kişilik bir ordu toplamışlardı. Yaşanan bu savaş sonucu 20.000 civarı Abhaz-Kartvel askeri ölmüştü. Savaş Harizmşahlar lehine idi. Krallığın en büyük kumandanı İvan ise kendi topraklarında bulunan bir kaleye sığınmıştı.⁵⁴³

"Abhaz ve Kartvel Krallığı'nın doğu bölgeleri, Bolniy muharebesinden sonra bu toprakları devletin batı bölgelerinden tamamen ayıran Harzem Şahı Celalettin tarafından yakılıp yıkıldı. Rusudan ise Kutaisi'ye kaçmak zorunda kaldı."⁵⁴⁴ Harizmşahlar, Moğol istilasından önce İran, Gürcistan ve çevre ülkelerin büyük bir bölümüne hükmetmekteydi.⁵⁴⁵ Ayrıca 1226-1228 yıllarında Harizmşahlar ile Abhaz-Kartvel Krallığı arasında ikinci bir savaş daha olmuştur.⁵⁴⁶

⁵³⁹ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 31; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 89.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 12: 391.

⁵⁴¹ Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, 95.

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 12: 391.

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 12: 392.

⁵⁴⁴ Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, 111; Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 31; Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 89-90.

⁵⁴⁵ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 313-314.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 12: 408.

1230 yılına gelindiğinde durum daha da vahim bir hal almıştı, öyle ki Kraliçe Rosudan'ın, Moğollar karşısında direnmemesinden ötürü Cengiz Han'ın (ö.1227)⁵⁴⁷ askerleri, bütün doğu Transkafkasya'ya artık yerleşmiş durumdaydılar.⁵⁴⁸ 1243 tarihinde kraliçe, Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu ve Cengiz Han'ın torunu Batu Han'a, boyun eğmiş ve yıllık 50.000 altını ödemeyi kabul ederek egemenliklerini tanımıştır. VI. David'i ise tahta geçişine onay alması için büyük Moğol Hanı'na göndermiştir. Ayrıca bu dönemde Abhaz-Kartvel Krallığı, Moğollar tarafından sekiz eyalete ayrılmıştı.⁵⁴⁹

Moğollar, 1245 yılında ölen Abhaz-Kartvel Kraliçesi Rosudan'ın yerine iki ayrı kralı tahta çıkarmışlardır. Moğollarca *Ulu* lakabı verilen Lasha (1245-1270) ülkenin doğusunu, *Narin* lakabı verilen Rosudan'ın oğlu David (1245-1293) ise ülkenin batısını yönetmek için kısa süreliğine kral olmuşlardı. Başka bir kaynakta ise Kraliçe Rosudan'ın oğlu David'in, 1241 yılında İmereti, Megrelistan, Odischi, Dschikethi, Soanethi ve Abhazya'ya bir kral statüsünde hakim olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁰ Ancak yıl 1259 tarihini gösterdiğinde artık Abhaz-Kartvel Krallığı tamamen yıkılmıştı. Ülkenin doğusu Gürcistan'ı, batısı da Abhazya'yı temsil etmek suretiyle tamamen birbirinden ayırmışlardı. Gürcistan, doğrudan Moğollara tabi olurken, Abhazya Moğollara tabi değildi. Moğollara ait eski bir anonim kaynakta⁵⁵¹ yaptığımız incelemeler neticesinde ise bu konuda Abhazlar ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

XIII. yüzyılın sonunda Narin lakaplı David ölünce, oğulları arasında taht kavgası başlamış böylece İmereti Krallığı zayıflamıştı. Bu iç karışıklıklar sonrasında Abhazya, Megreliya, Raça, Leckhum ve Argvvet bölgeleri bağımsızlıklarını ilan ettiler. XIV. yüzyıla gelindiğinde, Megreliya ve Abhazya yöneticilerinin bir ticaret limanı olan Sohum için mücadele ettiklerine şahit olmaktayız. Yine bu dönemde Sohum, Ceneviz kolonilerinin başlıca uğrak yeri olmuştu. Ayrıca 1330 yılında, burada ilk Katolik cemaatini kurmuşlardı.⁵⁵²

⁵⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 13: 242-248.

⁵⁴⁸ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 31

⁵⁴⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 90.

⁵⁵⁰ Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, 111.

⁵⁵¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev: A. Temir (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019).

⁵⁵² Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 33.

Yine bu dönemde Ceneviz kolonisinin, kendi konsolosları da Sohum'da bulunmaktaydı.⁵⁵³ İstanbul'da sürdürülmek istenen Latin tahakkümünün yıkılmasında etkin rolleri olduğu varsayılan Cenevizliler, bu başarılarına karşılık; Karadeniz kıyılarında sömürge kurma ve ticaret yapma haklarını bir tür imtiyaz şeklinde elde etmişlerdi. Cenevizlilerin bu kolonizasyon hareketlerinin hedefinde de tabii ki Sohum da bulunmaktaydı:

Ortaçağ İtalyan haritalarında bu iskeleden başka, Pitsunda yanında Cavo-Buxo adı da geçiyor. 1330 da bir Katolik İngiliz Piskoposu Sebastopolis'te Hıristiyanlığı yayıyordu; 1354 te burada bir Ceneviz-Kolonisi ile, ayrıca İslâm, Rum ve Yahudi ticaret kolonicikleri de vardı...⁵⁵⁴

Abhazya'da XIV. yüzyılda artık Müslüman tüccarların varlığından söz edebilmemiz yukarıdaki alıntı ışığında mümkündür. Ancak bu dönemde Abhazların, nasıl ki bölgede bulunan Yahudi tüccarlar vasıtasıyla Yahudileştirilmesi mümkün gözüküyorsa, Müslüman tüccarlar ile de temas halinde bulunmasını; Abhazların İslamlaşması kapsamında değerlendirmemiz mümkün değildir.

XIV. yüzyılda ilk defa Müslüman tüccarların Abhazya'nın başkenti Sohum'u ziyaret ettiği belirtilmiştir.⁵⁵⁵ Bu ziyaretçilerin o dönem Memlûklar (1250-1517) tarafından köle ticareti için gelip giden tüccarları işaret edebileceği ihtimali ise göz ardı edilmemelidir. Zira Memlûklar; Bahrî (Türk) ve Burcî (Çerkes) olarak iki dönem Mısır'da hüküm sürmüşlerdi. Bahrî Memlûkları, XIV. yüzyılda Karadeniz sahillerinden özellikle Kıpçak ve Çerkes kökenli birçok köleyi alarak Mısır'a götürmekteydiler. Burcî Memlûkların (1382-1517) ise bu konuda yıllar sonra Bahrî Memlûklulara (1250-1382) kıyasla kendi soydaşları için sık sık Abhazya'yı ziyaret ederek ırktaşlarını da beraberlerinde Kahire Sarayı'na götürebilecekleri muhtemel gözükmektedir:

Ceneviz Kolonileri çağında Kıpçak'tan ve Kafkas-İlleri'nin İslâm olmayan yerlerinden alınan esir köleler, en çok Mısır'da son yerini buluyordu. Eyyublular'dan beri burada orduya alınanlar, sonunda hükûmete hâkim olup, Kölemenler Devleti'ni (1250-1517) kurmuşlardı. İlk kölemen sultanları Türk, sonuncular Çerkes'ti. Hıristiyan (Venedikli ve Cenevizli) ile Yahudilerin: Kefe, Tana (Azak) ve çevrelerindeki satıcılardan aldıkları: (Zichien (Sikhali/Ubukh ve Şapsekh)ler, Ruslar, Alan (As)'lar, Mingreller (Kara-Deniz Gürcüleri) ve Abkazlar'dan çıkma esirleri, XIV. Yüzyıl boyunca Müslüman ülkeleri kullanmak üzere satın alıyordu. Bu çağda İskenderiye (Mısır) esir pazarlarında bu kölelerin

⁵⁵³ King, *Karadeniz*, 116.

⁵⁵⁴ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-İlleri'ni Fethi*, 3.

⁵⁵⁵ Tatyrbay, *Abhazya'da İslam*.

rayıcı şu şekilde idi: Tatarlar, 130-140; Çerkesler, 110-120; Rum, 90; Arnavut, Sırp ve Esklavon (İslav/Hırvat), 70-80 duka-altına giderdi.⁵⁵⁶

Köle olarak götürülen Abhazların kimileri asker, kimileri ise Memlûklü Devleti'nde bir bürokrat olarak kendilerine yeni bir kimlik ediniyorlardı:

Kahire'deki Memlûk müfrezesi arasında Abhazya'nın dağ vadilerinde doğan çok fazla insan vardı. Toplumda yüksek askeri rütbelere ve statü kazanan birçok Memlûklü, ilk camilerini inşa ettikleri ve İslam'ın dağıtıcıları oldukları tarihi anavatanlarına geri dönüyor.⁵⁵⁷

Yaptığımız değerlendirmeler, Abhazya'nın dağ vadilerinde doğan çocukların M.S. 1000'li yıllarda aralarındaki anlaşmazlık nedeni ile ırktaşlarından ayrılarak dağlara yerleşen günümüz Abaza/Abazinlerin ataları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Köle ve asker olarak gittikleri Mısır'da, toplum içinde prestijli bir statü elde eden Abhazlar, ilerleyen yüzyıllarda vatanları Abhazya'ya geri dönerek⁵⁵⁸ orada camii inşa edeceklerdi. Mısır'a gayrimüslim olarak götürülen Abhazlar, burada İslamiyet'ten etkilenerek vatanlarına Müslüman olarak geri dönmüşler ve burada kendilerine bir muhit edinmişlerdi. Bu yerleşkenin de Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde anlattığı Tophane'den gelen Abhazlar ile yakından ilişkili olabileceği hususu ise gözlerden kaçmamaktadır.⁵⁵⁹

1354'lü yıllarda Karadeniz, Ceneviz ve Venedikli donanmaların, sürekli rekabet halinde bulunmalarından dolayı birçok çarpışmalara sahne olmuştur. Bu çarpışmalardan galip çıkan ise Cenevizliler olmuş nihayetinde de Karadeniz'de hakimiyetlerini ilan etmişlerdir. Ancak bu durum yıllar sonra Abhazya'da değişiklik göstermiş; 1373 ile 1375 yılları arası Sohum'da, Abhazlar ile Ceneviz kolonistleri arasında bir çatışma çıkarak Sohum'da yer alan Ceneviz bölgesi tamamen yıkılmıştır.⁵⁶⁰

1386 yılına gelindiğinde Timur, Kafkasya'nın kuzeybatı bölgelerinde artık yavaş yavaş etkinliğini hissettirmeye başlamıştı⁵⁶¹

Orta Asya fatihi Timurlenk'in, Kartli Kralı torunu V. Bagrat'ı İslama davet etmesi. Timurlenk V. Bagrat'tan halkına da aynı çağrıda bulunmasını istemekteydi. Bu durumu kabul etmeyen V. Bagrat'ın yönetimden çekilmesiyle birlikte Guriya, Megrelya, ve Abhazya üzerindeki otorite de zaafa uğradı. Bütün bunlardan sonra

⁵⁵⁶ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 193. dipnot açıklaması, 71.

⁵⁵⁷ Tatyrbay, *Abhazya'da İslam*.

⁵⁵⁸ Kvaratskhelia, *İslam ve Abhazya*, 45.

⁵⁵⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 2: 1, 127.

⁵⁶⁰ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 33.

⁵⁶¹ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Müluk)* çev: İ. Aka (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 6, 10.

Bagrat Megrelya'yı boşaltmak zorunda kaldı ve Megrelistanın güç kaybetmesi üzerine de Abhaz prensliği Sohum üzerine yoğunlaştı.⁵⁶²

Lakoba ise eserinde V. Bagrat yerine IV. Bagrat'ı konu alarak şöyle devam eder: "1386 yılında Tiflis'in zaptının ardından Muhteşem Georgiy'in torunu 4.Bagrat Müslüman yapılmıştır. Bir kaynakta, Bagrat'ın, 'Osetlerin, Dvalların, Svanların ve Abhazların da' Müslümanlaştırılması için Timurlenk'e öneride bulunduğu belirtilir."⁵⁶³ Timur'un Gürcistan'a girmesinin asıl sebebi o coğrafyada yaşayan insanların İslam dinine mensup olmayışlarıdır; "Hülâsa Emir Timur bunları ortadan kaldırmağa azmîle muharebeye başlayarak hisarlarını ele geçirdi, birçoklarını öldürdü; sonunda onların işlerine bakan vali Melik Bugrat Emir Timur'a geldi; Emir onu bağladı, sonra yola revan oldu..."⁵⁶⁴ Bagrat'ı hapseden Timur sonrasında onu İslam'a davet ederek nasihatlerde ve vaatlerde bulunmuştur. Bu vesile ile Bagrat'ın kendisi ve kabilesiyle birlikte vilayet ahalisinden de çoğu kişi Müslüman olmuştur. Diğer vilayetlerin ahali de, Timur'un bulunduğu Elbruz Dağı'na gelerek ona itaat etmişlerdi ancak bu vilayetlerin isimleri kaynaklarda belirtilmemiştir.⁵⁶⁵ Sonraki yıllarda Abhaz ve Gürcülerin, İslam dinine aykırı davranışları ve çıkardıkları isyanlar nedeni ile Timur'un bu bölgelere seferler düzenlediği bilinmektedir. 1395 yılına gelindiğinde artık Timur Abhazyaya'ya tamamen girmişti:

Temür, 1395 te yendiği Altun-Ordalı Toktamış'a bağlı ülkeleri tarayıp ordusuna yağmalatırken, sonbaharda 'Balkan' (Balkar) yurduna komşu 'Alburuz-Dağı' kesiminde Polad adlı ilbeğinin elinde 'Kabçagay' denilen dereboyundaki sarp hisarını da kuşattırılmış ve Alburuz-Dağı'nın güney-batısına aşarak 'Abaze' (Abaza) bölgesine geçip buraları da ele geçirerek geri dönmüş idi.⁵⁶⁶

Timur, kardeşi Ödürgü ile aralarında çıkan bir anlaşmazlıktan ötürü onu yakalamak için Elbruz Dağı'na kadar ilerledi. Akabinde de Abhazyaya'ya geldi.⁵⁶⁷ Timur başka bir tarihte de Gürcü Meliki Kergin'i sıkıştırmış ancak Melik Kergin, Abhazyaya kaçarak kendini burada emniyete almıştı. Ancak Timur, Kergin'in peşini bırakmayarak onu takip ederek birçok adamını da öldürmüştü.⁵⁶⁸

1403 yılında Timur, artık İmereti topraklarını işgal etmiş ve bu saldırı sonucu 700 civarında köy yakılarak Kutaisi'de zapt edilmişti. Bu işgalden ise Abhazyaya

⁵⁶² Açuğba, *Kronolojik Abhazyaya Tarihi*, 34.

⁵⁶³ Lakoba vd., *Abhazyaya Tarihi*, 96-97.

⁵⁶⁴ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev: N. Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949), 121.

⁵⁶⁵ Bu konuda bk. Şâmî, *Zafernâme*, 120-122.

⁵⁶⁶ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 4.

⁵⁶⁷ Şâmî, *Zafernâme*, 198.

⁵⁶⁸ Şâmî, *Zafernâme*, 258.

toprakları hiç etkilenmemiş ve zarar görmemişti.⁵⁶⁹ Timurlular, Gürcü Melikini sürekli baskı altında tutarak Tiflis ve çevresine birçok gaza düzenlemiştir. Bu gazalar sonucunda ise Gürcü Meliki, Timurlulara sürekli hediyeler göndererek biat ettiğini arz etmiştir.⁵⁷⁰ XIV. yüzyılda yapılan Timur saldırıları sonucunda Kartli, İmereti Krallıkları, Guria, Kakheti, Samegrelo, Samtshe ve Abhazya Prenslikleri adı altında birçok küçük devletler ortaya çıkmıştır.⁵⁷¹ Timur'un Kafkasya coğrafyasına yaptığı fütuhat sonucunda Gürcü Meliki Müslüman olurken, Abhazlar ise o dönemde de henüz Müslüman olmamıştır. XV. yüzyılda Timur hükümdarı Şahruh da Tiflis'e saldırılar düzenlemiştir. Şahruh'un 1440 yılında düzenlediği saldırıda 30.000 kişi esir alınmış ve beraberinde Azerbaycan taraflarına götürülmüştür.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 97; Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 34.

⁵⁷⁰ Hüseyinî, *Tevârih-i Enbiyâ ve Müluk*, 24, 40, 85, 124.

⁵⁷¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 26.

⁵⁷² Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev: M. Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 239.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABHAZYA'DA OSMANLI HAKİMİYETİ

3.1 OSMANLI FÜTUHATI

XV. ve XIX. yüzyıllar arasında bölgenin egemen güçleri olan Osmanlı, Rusya ve İran arasındaki çekişmeler yüzünden Kafkasya halkları olumsuz etkilenmişlerdir. Kafkas coğrafyası, XVI.-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-İran, XVIII.-XIX yüzyılları arasında ise Osmanlı-Rus mücadelelerine sahne olmuştur. Abhazya'nın Osmanlı Devleti'nce fethinin hangi tarih ve hangi padişah döneminde gerçekleştiği konusunda tarihçiler arasında bazı ayrılıklar bulunmaktadır. Kırgızoğlu eserinde, Doğu Karadeniz kıyılarındaki Abhazya ve Megrelya'nın, ne II. Murad'ın (ö.1451)⁵⁷³ son saltanat döneminde, ne de II. Mehmed'in tahta çıktığı 1451 yılında Osmanlı donanması tarafından fethedildiği konusunun Osmanlı kaynaklarından hiçbirisinin yazmadığını söylemektedir.⁵⁷⁴ Ancak Fetihnâme-i Sultan Mehmed adlı eserin müellifi Kıvâmî, Fatih Sultan Mehmed'in (ö.1481)⁵⁷⁵ tahta geçtiği sırada “Ongürüs⁵⁷⁶ vilayetine ve Firengistan'a,⁵⁷⁷ Bulgar'a ve Iflak''a,⁵⁷⁸ Ençaz'a, Deşt'e ve Kıfçağ'a Bosna'ya ve Arnavud'a, Arab''a ve Acem'e, ta bir yıllık yoldan, dehşetinden ve heybetinden od düşüdi”⁵⁷⁹ demektedir. Kırgızoğlu da kendi eserinde yer verdiği bu alıntıda yer alan *Ençaz* kelimesini *Apkhaz* diye çevirmiştir.⁵⁸⁰ Eserin orijinalini incelediğimizde de *Ençaz* kelimesi aynen cümle içerisinde yer almaktadır.⁵⁸¹ Fatih Sultan Mehmed döneminde

⁵⁷³ Derviş Ahmed Âşıkî, *Âşıkpaşazâde Tarihi (Menâkıb-ı Âl-i Osman)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 187; Lütî Paşa, *Lütî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 104; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 1: 252; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 41.

⁵⁷⁴ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 1.

⁵⁷⁵ Âşıkî, *Menâkıb-ı Âl-i Osman*, 274; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 2: 178; Hemdemî, *Solakzâde Tarihi*, 1: 360; Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, 41.

⁵⁷⁶ Macaristan. Bk. Kıvâmî, *Fetihnâme* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 77.

⁵⁷⁷ Avrupa. Bk. Kıvâmî, *Fetihnâme*, 77.

⁵⁷⁸ Eflak. Bk. Kıvâmî, *Fetihnâme*, 77.

⁵⁷⁹ Kıvâmî, *Fetihnâme*, 76.

⁵⁸⁰ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 1.

⁵⁸¹ Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 24.

yaşamış olan Kıvâmî'nin bu cümlesinden, bırakınız babası II. Murad'ın dönemini, oğlu Fatih'in tahta çıktığı sıralarda bile Abhazya'nın henüz fetholunmadığını görmekteyiz. Gürcü kaynaklarında ise Sohum'un, 1451 yılında Fatih Sultan Mehmed, tarafından fethedildiği yazmaktadır.⁵⁸² Yine aynı tarihte Montpereux'un seyahatnamesinde elli adet geminin ve çok sayıda askerin Osmanlılarca Abhazya'yı harap etmek için gönderildiği belirtilmektedir.⁵⁸³

Böylece, gevşek Ortodoks mezhebinde ve Şervaşidze hanedanı Eristavlığında ve Katolik Cenevizlilerin de esir toplama ve küçük ticaret pazarı iskele olarak tutunduğu Sebastopolis/Sokum'un başkent bulunduğu Apkaz/Abaza-Eli bölgesi, İstanbul Fethinden (1453 yılından) önce Osmanlılara itaat etmiştir.⁵⁸⁴

Bizans tarihçisi Dukas, eserinde Sohum'un fethinin, 1453 yılı İstanbul'un fethinden⁵⁸⁵ önce olduğunu iddia etmektedir. 1462 yılında *Bizans Tarihi* adlı eserini tamamlayan müellif, Karadeniz kıyılarının İstanbul'un fethinden önce olduğunu ise şu cümlelerle izah etmeye çalışmıştır:

18 Haziran 1453'te İstanbul'dan çıkarak eski başkent Edirne'ye dönen Fâti Sultan Mehmed, kendisini kutlamaya ve yıllık vergilerini sunmaya gelip burada beklemekte olan yabancı Elçiler'e, bundan sonra metbû'larına nasıl davranması gerektiğini bildirirken, Tırabuzon (Komninoslar) Hükûmeti'ne, Karadeniz taraflarında oturanlara (Tırabuzon'a komşu Gürel ve Megrel ile Abaza'ya), her sene hediyeler ile İstanbul'a gelip arzi tazimat⁵⁸⁶ eylemelerini ve tayin olunan haracı takdim etmelerini emretti.⁵⁸⁷

Osmanlı arşivlerine bakıldığında da bu kez Abhazya'nın fethinin 1453 yılında olduğu görmekteyiz. Batı Gürcistan halkı, Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmak için kendilerine yapılan Moskof mezalimine karşı Osmanlı'dan yardım talep etmişlerdi. Batı Gürcüstan'ın hükümdarı Dadyan Salamon imzası ile Ahıska (Çıldır eyaleti) Valisi Ali Paşa'ya bir elçi ile ilettikleri mektupta şunlar yazmaktaydı:

Ahıska Vâlisi Ali Paşa'nın ellerinden öperek, kendisinden rica ederiz: Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'u zaptettiği gün (29 Mayıs 1453 te), Açıkbazlar'a (İmeret ve Megrel ile Apkaz'a da hakim olan Kütayıs/Açıkbaz Bagratlıları'na) da Nâme göndermişti. Biz, o günden beri Osmanlı tebaası olmayı kabul ettik. Babam, gönül rızasıyla Osmanlı Devleti'ne hizmet etti. Benim ocağım da Devletin mülkü, halkı onun reayasıdır. Biz, hiçbir vakit başımızı Moskof reyalığına vermedik; kanımızı dökmeyince de, Moskof'a tâbi olmayız.⁵⁸⁸

⁵⁸² Bu konuda bk. Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 1.

⁵⁸³ Montpereux, *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchasen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*, 1: 127.

⁵⁸⁴ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 4.

⁵⁸⁵ Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 2: 4.

⁵⁸⁶ Karşısındakine büyük bir hürmet ile takınılan tavır, hareket, yüksek saygı.

⁵⁸⁷ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 2.

⁵⁸⁸ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 5.

Lakoba eserinde “1453 yılında İstanbul’u fetheden Osmanlı Türkleri, Karadeniz sahillerini kendi yayılmacı hedefleri arasına koyarak, gözlerini kuzeye çevirdiler. Bir yıl sonra Osmanlı filosu Sebastopolis’e ilk saldırısı yapmış ve şehri yakıp yıkmıştır”⁵⁸⁹ diyerek Abhazya’nın fetih tarihinin 1454 yılı olduğuna dikkat çekmektedir. Açuğba da Osmanlı Devleti donanmasının Sohum’a 1454 yılında saldırdığını belirterek bu konuda Lakoba ile aynı görüştedir.⁵⁹⁰ Fatih Sultan Mehmed’in Karadeniz siyaseti kapsamında Kafkasya’da ilk fethettiği yerin Abhazya olduğu aşikârdır. Böylelikle Osmanlı donanmasının komutanı Kaptan-ı Derya Hamza Paşa, elli altı gemilik bir güç ile 1454 yılı Haziran ayında, Ceneviz ticaret kolonisinin de bulunduğu Sohum’u fethetmiştir.⁵⁹¹

Abhazya’nın Osmanlı Devleti’nce fetih yılları ile ilgili 1451-1453-1454 tarihleri arasında tezatlık bulunmaktadır. Nitekim bu tarihler arası tutarsızlık hakkında kanaatimiz ise kesin fethin 1454 yılı Haziran ayında olduğudur. Keza Ceneviz kaynakları da bu yılı doğrulamaktadır.⁵⁹² Osmanlı’nın 1451 yılında Abhazya kıyılarını itaat altına aldığı çok muhtemel gözükmemektedir ancak bu itaatin askeri bir harekâttan dolayı olmadığı kanaatindeyiz. Karadeniz’de yayılan Osmanlı hakimiyeti karşısında Cenevizlilerden güç alan Abhazlar, haraçlarını Osmanlı’ya göndermemiş ve bunun üzerine 1454 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nca bu topraklar kesin olarak fethedilmiştir. 1454 yılı öncesinde Osmanlı Devleti’ne ödenmeyen haraç ise daha önceki yıllarda Abhazya’nın Osmanlı’ya tabiliğini kanıtlayan önemli bir delil niteliği taşımaktadır. Ancak 1454 yılı öncesi bu tabiliğin, fetih veya savaştan daha çok sulh yolu ile yapıldığı kanaatimizce muhtemel gözükmemektedir.

Bir Ceneviz kaynağına göre Sohum, 1454 yılında Megrel Beyi Bendian’a bağlı bulunmaktaydı. 1454 tarihinde bu bölgeye karşı Osmanlı donanması taarruz etmiş; Abhazlar ve Cenevizlileri tutuklayarak götürmüşlerdi. “Bu arada Ceneviz Konsolosu Gherardo Pinelli de tutsaklar arasında Türklerin eline düşmüş olduğundan, 1455 Haziranında Kefe’ye sığınmaya çalışıyordu.”⁵⁹³ Yaşanan bu fetih sonrası Kefe Ceneviz kolonisi yöneticileri, Sohum seferlerini geçici olarak durdurmak zorunda kalmışlardı. Böylelikle Cenevizliler ancak üç sene sonra Sohum’da eski düzenlerine yeniden kavuşabileceklerdi. Nitekim 1457 yılında Kefe’de bulunan Sen-Forj Bankası,

⁵⁸⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 111-112.

⁵⁹⁰ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 34.

⁵⁹¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 33.

⁵⁹² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 34.

⁵⁹³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, 6.

Osmanlı'dan izin alma şartı ile dağıtılan kolonilerini yeni bir konsolos görevlendirerek tekrar toparlayabildi.⁵⁹⁴

Sohum'un fetih nedenlerinden bir diğeri de Kırım Hanlığı'nın, Kefe'deki zengin ticaret merkezlerinden dolayı Kırım'da bulunan Cengizogulları kolunun siyasi işlerine müdahale etmekten geri durmayan Cenevizlilere olan düşmanlığıdır. İlk Kırım Hanı Giray Han (ö.1466)⁵⁹⁵ bu sebepten ötürü Cenevizlileri buradan atmak istemiş ve Osmanlı Devleti ile bu konuda ittifak kurmak için irtibata geçmişti. Çünkü Cengizogullarının kara ordusu gücü vardı lakin donanması ve güçlü surları yıkacak topları ellerinde yoktu. Bu konuda Fatih Sultan Mehmed Han'ın emri ile Demir Kaya Bey'in komutasında elli altı gemilik bir Osmanlı donanması 1454 yılının yazında Boğaz'dan Karadeniz'e çıkmıştı. "Önce, (Basar-Aba/Basarabya'daki) Monkastro (Akkerman) kıyısına gelip burayı sıkıştıran Türkler, canlı bir savunma ile karşılaşınca, Kafkasya kıyılarına doğru gittiler."⁵⁹⁶ Devamında da Osmanlı donanması, Sohum'a çıkarma yaparak 1454 tarihinde burayı aldı.

Sohum'dan sonra Osmanlı kuvvetleri Kırım'a doğru yol alarak 11 Temmuz 1454 yılında Kefe önlerine demir atmıştı. Bir gün sonrasında Giray Han, 6000 atlı askeri ile birlikte gelerek şehir surlarına taarruz etmiş ve şehri muhasara altına almıştır. Böylelikle Kefe Ceneviz kolonisi, Osmanlı Devleti'ne haraç vermeye razı olmuş ve aralarında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre "Osmanlılar'a yılda 600 sommi (1 sommi = 2,5 duka olduğuna göre, 1500 altın) ile bir rehin vererek, eskisi gibi ticaretlerine devam etme müsaadesini aldılar."⁵⁹⁷

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra uygulamaya koyduğu Karadeniz siyaseti çerçevesinde hareket etmeye başlamıştı. "Ceneviz ve Venediklilerin mirasçısı olarak Osmanlılar bir süre için ya doğrudan fetihle ya da yerel hükümdarları egemenliklerine alarak kıyının büyük bölümünü kontrol etmeyi ve bölgenin kaynaklarını kendi imparatorluklarını inşa için kullanmayı başardılar."⁵⁹⁸ Böylece Osmanlılar, İstanbul ve boğazların güvenliğinin sağlanması, savaş sırasında harap olan İstanbul'un yeniden inşası, imarı ve iaşesi amacıyla Karadeniz bölgesinin kaynakları

⁵⁹⁴ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 6.

⁵⁹⁵ Ahmet Mutlu, "Hacı Giray P", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* c. 14 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 475.

⁵⁹⁶ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 6.

⁵⁹⁷ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 7.

⁵⁹⁸ King, *Karadeniz*, 30.

üzerinden; siyasi ve iktisadi birtakım denetimler ile bu bölgeleri kontrol altında tutmayı istemekteydi.⁵⁹⁹ Kısacası diyebiliriz ki Fatih, Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirmek için bütün Karadeniz kıyılarını birleştirmek istiyordu. Osmanlı Devleti, bu yolla Karadeniz'de serbestçe dolaşıp, ekonomiyi ellerinde tutan Cenevizliler, Venedikliler ve diğer devletlerin gelirlerine de darbe vurarak kendi otoritesini güçlendirecekti. Böylece “Ortaçağda Ceneviz ve Venediklilerin girişimci ruhu Karadeniz dünyasını yeniden canlandırdı ve bölge bir süre için tek bir imparatorluğun, hatta tek bir adamın, yani Osmanlı padişahının egemenliği altına girdi.”⁶⁰⁰

Osmanlı Devleti Sohum'un fethinden sonra Şervaşidze hanedanını⁶⁰¹ yani Abhazya'yı egemenlikleri altına almaya çalışmışlardır. Öyle ki; “Buna bağlı olarak gerek Abhazya'yı gerekse Mingreli ile İmereti ve Gorya'yı egemenlikleri altında tutmak amacıyla Karadeniz kıyısında Sohumkale, Redutkale, Poti ve Anapa Kalesi'ni inşa ederek, Yüce İslam dinini buralarda yaymağa gayret ettiler.”⁶⁰²

Fatih Sultan Mehmed dönemi Osmanlı egemenliği o dönemde Abhazya'nın sahil kesimlerini kapsamaktaydı. Abhazya müftüsü Timur Dzyba'nın, İslamiyet'in ilk olarak XV. yüzyılda Abhazya'ya halifeler aracılığıyla girdiğini söylemesi bu bölgedeki İslamlaşma hareketlerinin de Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte başladığı kanısını güçlendirmektedir.⁶⁰³ Konstantinopolis Patriği Michael'in, aynı dönemde Abhazya, Hristiyanlığı tamamen terk etti cümlesi bize yerli halk arasında İslamiyet'in, Abhazya'da yavaş yavaş olsa da kabul edilmeye başladığını göstermektedir. “1578'de Abhaz Prensi bayrağı Müslüman sembolizmi kazanıyor. 1598 yılından kalma Nasuh'un oğlu Ahuaja Mehmed'in mezar taşında ise İslamiyet'in o dönemde etkili olduğunu belirten kanıtlar taşımaktadır.”⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 33.

⁶⁰⁰ King, *Karadeniz*, 27.

⁶⁰¹ Hanedanlığın ilk Abhazya yöneticisi Kuap Şervaşidze'dir. Öldükten sonra ise yerine üç oğlunun en büyüğü olan Rusto geçti. Rusto Abhaz Kralı olunca ülkeyi diğer kardeşleri arasında paylaştırdı. Levan'a Apsuva bölgesini, Mirzahan'a ise Samurkazan bölgesinin yönetimlerini vermiştir. Rusto'dan sonra ise yerine büyük oğlu Hotonya geçmiştir. Hotonya'dan sonra da diğer oğlu Touvlakh, yönetimi ele aldı ancak başarısızlığı yüzünden Krallık, bu kezde Hotonya'nın kardeşi yani amcası Ciğeş Şervaşidze'ye geçmiştir. İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 358-359.

⁶⁰² İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 358.

⁶⁰³ Timur Dzyba, “Abhazya Müftüsü Timur Dzyba Abhazya ve İslam Başlıklı Konferans Verdi”, *Ajans Kafkas*, (24 Aralık 2018), erişim 1 Mayıs 2020, <http://ajanskafkas.com/manset/abhazya-muftusu-timur-dzyba-abhazya-ve-islam-baslikli-konferans-verdi/>

⁶⁰⁴ Tatyrbay, *Abhazya'da İslam*.

Osmanlıların Karadeniz'deki kıyı devletlerine egemen olması, kendisini Türk hakimiyetinin varisi sayan Akkoyunlular ile bir rekabete itmiştir. İstanbul'un fethedildiği 1453 tarihinde Kara-Amid/Diyarbakır'da Uzun Hasan (ö.1478)⁶⁰⁵ tahta geçmişti. 1457 yılında Karakoyunlular ile girdiği savaşı kazanan Uzun Hasan,⁶⁰⁶ Erzincan'ı da artık kendi topraklarına katmıştır. Fatih Sultan Mehmed'e rakip olan Uzun Hasan, 1458 yılında Gürcistan seferine çıkmıştı. Tiflis'e kadar ilerleyen Uzun Hasan, şehri yağmalayıp altı tane kaleyi de ele geçirdi.⁶⁰⁷ Yapılan bu yağma, İçoğuzluları temsil eden Bayındurlu Uzun Hasan'ın, Taşoğuzlar'dan gelme Kayılı Fatih Mehmed ile nüfuz yarışına girmesinin ilk başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁶⁰⁸ Mora'da bulunan Osmanlılardan kötü muamele gördüklerini iddia eden Venediklilerin ricası üzerine, Uzun Hasan'ın Gürcistan'a bu saldırıyı gerçekleştirdiği ihtimaller arasında değerlendirilmektedir. Araştırmalarımız neticesinde ise Uzun Hasan'ın, Gürcistan seferi sırasında Sohum'a kadar ilerleyip ilerlemediği konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Trabzon İmparatoru David'in, 22 Nisan 1459 tarihli bir yazısında Türklere karşı müttefikleri arasında Abhaz Beyi Rebia ve kardeşinin de 30.000 asker ile birlikte yer aldığı yazmaktadır.⁶⁰⁹

İmeret Kralı II. Bagrat, Gürel Dadyanı Kahaber, Megrel Dadyanı I. Liparit, Svanetya Eristavı Gelovan ve Abhazya Eristavı Rabia, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ortadan kalkması üzerine Osmanlıların da kışkırtması ile bu imparatorluğun müttefiki, kendilerinin metbû ve Osmanlıların düşmanı olan Gürcistan Kralı VIII. Giorgi'ye karşı ittifak yaptılar.⁶¹⁰

1461 tarihinde Fatih'in, Trabzon'u fethi⁶¹¹ ile Osmanlılar ve Karadeniz kıyı devletleri arasındaki engel böylece kalkmış oldu ve Abhazlar gibi Megreller'in de Osmanlı'ya bağlılığı daha da pekişmiş oldu. Bu sayede Osmanlı'dan daha da fazla yardım ve teşvik alan Abhaz ve Batı-Gürcistan beyleri, aralarında ittifak oluşturup,

⁶⁰⁵ Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî, *Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 61.

⁶⁰⁶ Akkoyunlu hükümdarı. Boyunun uzun olmasından dolayı Asya'da Türkmenler onu *Uzun Hasan* diye adlandırırlardı. Grek kronikleri *Hasanis o Makros*, Arap kronikleri ise *Hasn-i Tavil* derlerdi. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, 77.

⁶⁰⁷ Bu konuda bk. Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 262.

⁶⁰⁸ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 9.

⁶⁰⁹ İzzet, *Kafkas Tarihi II*, 357-358; Açıguba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 34-35; Barthold, "Abazalar", c. 1: 7.

⁶¹⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 36.

⁶¹¹ Derviş Ahmed Âşıkî, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 168-170; Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 2: 118-120.

Doğu-Gürcistan Bagratlı Krallığı'na saldırarak; din ve gelenek bakımından bağlı buldukları bu hegemonyaya karşı bir zafer kazanmışlardı. 1462 yılında Gürcistan Krallığı tamamen yıkılmış; Abhazya'nın güney kısmının, kuzeyinde yer alan Cigetya ile birleşmesi sonucunda Büyük Abhazya meydana gelmiştir.⁶¹²

Kütayıs'taki Açıkbaş/İmeret Beği I. Bagrat, dağlık Suvan/Swanlar Eristavı Gelovan, Güril/Gurya Eristavı Vardanoğlu Kakhaber, Megre/Mingrel ile Odiş'in Hâkimi Dadyan-Libarit, Apkazlar ve Ciket (Ubukh) Kıralları Şarvaşidze (Şirvanşâhoğlu) gibi 5 beğliğin başları ordularını birleştirerek, Kartli/Kartel Kıralları Bagratlı VIII. Giorgi'yi 1462 yazında Riyon/Faş ırmağının doğu kolu Kvirila/Gürleyen-Suyu sağında ve Kütayıs ile Şaropan/Şehribân arasında bulunan Çikhori köyü yanındaki savaşta ağır bozguna uğratarak, müstakil oldular.⁶¹³

Akkoyunlular ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mücadelenin⁶¹⁴ sonucunda kıyı Karadeniz'de bulunan devletler, bağlı oldukları monarşik otoriteye başkaldırmışlardır. Osmanlı Devleti ise bölgede sağlamlaştırmaya çalıştığı otoritesini ve nüfuz alanını genişletmek için Abhaz ve Batı Gürcistan beylerini desteklemiş ve Doğu Gürcistan Krallığı'na karşı Çikhori Savaşı'nı kazanmalarını sağlamıştır.⁶¹⁵ 1462 yılında bu mücadeleyi kazanan Abhazlar, Gürcü Katolikosluğundan ayrılmış ve Pitzunda/Pitzond köyünde müstakil Patrikliği kurmuşlardır.⁶¹⁶

İstanbul'un fethinden sonra Abhazya ve Dadyan/Megrel bölgeleri 1461 yılına kadar Rum (Sivas) Eyaleti'ne bağlanmıştır. Trabzon'un fethi sonrasında Sivas eyaletinden ayrılan Abhazya bölgesinin⁶¹⁷, Trabzon Sancakbeyliği'ne getirmiş oldukları yıllık haraç ise buradaki deftere kaydolunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz'de ticaret amaçlı bulunan gemilerin rahatça dolaşabilmesi birtakım önlemler almaktaydı. Nitekim Abhazya ve Megrel bölgelerinde süregelen korsanlık faaliyetleri için Abhaz ve Dadyanlar üzerine, Trabzon Sancağı'ndan kuvvetler gönderilerek bu durum kontrol altına alınmaya başlanmıştı.⁶¹⁸

1467 yılında Abhazya'nın sınırları, Kırım Hanlığı'na kadar uzanmaktaydı. Giray Han'ın, vefatı ile çocukları arasında taht mücadelesi başlamış ve ikinci Hanzade Nur

⁶¹² İzzet, *Kafkas Tarihi II*, 358.

⁶¹³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 10.

⁶¹⁴ Hemdemî, *Solakzâde Tarihi*, 1: 325.

⁶¹⁵ Aydın, *Abazalar*, c. 1: 1-3.

⁶¹⁶ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 10.

⁶¹⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 35.

⁶¹⁸ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 69.

Devlet Han (1466-1467), küçük kardeşi Mengli Giray Han'a (ö.1514)⁶¹⁹ yenilerek tahta geçişinin bir yıl sonrasında Sıkhya'ya⁶²⁰ sığınmıştır. Abhazya'ya sınır olan kıyı Çerkesleri, Kırım'a tabi olan Koba İdare Bölgesi'ne bağlı bulunuyordu.⁶²¹ Netice itibarıyla Hanzade Nur Devlet Han'ın, Kırım ve Abhazya arasında bulunan bir Çerkes ülkesi olmasına rağmen nasıl direkt olarak Abhazya'ya gidebildiği konusu da böylelikle açıklığa kavuşuyor, çünkü o günkü Çerkes toprakları Kırım Hanlığı'na bağlanmıştı.

1475 yılında Azak ve Kefe'nin Osmanlıların hakimiyeti altına girmesiyle,⁶²² Cenevizliler ve Venediklilerin Karadeniz'deki etkinliği ve ticari alanları tamamen yok olmuştu.⁶²³ Sohum, Azak ve Kefe'nin el değiştirmesinden önce, Bütün Khazarya⁶²⁴ Konsolosu, sıfatı ile Kefe Ceneviz Başkonsolosu'nun idaresi altında idi. Abhazların bu zengin ticaret ağının büyük parçaları olan Venedik ve Ceneviz kolonilerinin limanlarına artık uğramayacak olması onları, Osmanlı gemilerinin ticaret için kıyılarına uğramalarına muhtaç etmişti. Osmanlı esir tacirleri ile ticaret gemilerinin kendi kıyılarına uğramasını bekleyen ve neticede mali krize giren Abhazlar, mecburen Dadyan/Megrel gemicileriyle irtibat haline geçmişlerdir. Bu sebepten ötürü de Rize kıyılarına dek uzanan Karadeniz kıyılarında, korsanlık faaliyetlerine başlamak zorunda kalmışlardır. "... 1578 de Sokhum Eyaleti kurulup deneninceye değin, asilerden Abaza ve Dadyan, sayıları en çok 15'e varan koca ve kaba kayıklar ile en çok Riyon/Faş Irmağı ağzı güneyindeki Gürel ve Göniye/Koniya kıyılarını yağmaya gelirlerdi."⁶²⁵

Osmanlı Devleti bu korsanların Gürcistan kıyılarına hakim olmaması için Karadeniz donanmasına bağlı küçük bir filo ile Faş ve Göniye önlerinde, Çoruh ile Faşa/Riyon sularına yakın demirleyerek devriye atar hale gelmişlerdi. Osmanlı, Gürcistan'ın mutî⁶²⁶ olmasından dolayı onlardan esir satın alınmasını yasaklamıştı. Abhaz ve Dadyan/Megrelleri için ise bu yasak uygulanmamıştır. Bunun nedeni Abaza

⁶¹⁹ Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindir* (Eskişehir: Eskişehir Kırım Halkbilim Araştırma Gençlik ve Spor Kulübü Derneği, 2005), 31.

⁶²⁰ Türk Çik (-il) soyundan sayılan Zikhus/Cikhi/Ubukh/Ubikh boyunun, XV. yüzyılda Abhazya'nın batı kesimine verdiği ad.

⁶²¹ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 10-11.

⁶²² Aşıkî, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, 193-196; Lütfi Paşa, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, 106; Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 2: 165.

⁶²³ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 35.

⁶²⁴ Bizanslıların Kırım'a verdikleri yer adı. Gazarya/Khazaire/Gazarie. Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 50.

⁶²⁵ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 11.

⁶²⁶ Yumuşak başlı, itaat eden. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 2 Aralık 2020, <https://sozluk.gov.tr/>

ve Dadyan/Megrellerinin asi ve kâfir sayılmalarıydı.⁶²⁷ Bu uygulamada esas alınan ölçüt itaat şartıydı. Abhazya gerçekten de doğrudan yönetilemeyen bir ülkeydi. Osmanlı Devleti döneminde Abhazya, bazen Abhaz beylerinin yönetimine bırakılıyor bazen de sahilde yer alan garnizon kale komutanlarınca idare edilebiliyordu.⁶²⁸

3.2 OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nde Abhaz ve Dadyan/Megrel-Gürcü korsanlarına ait bulunabilen en eski arşiv kaydı 1516 yılına aittir. Osmanlı Padişahı I. Selim'in (ö.1520)⁶²⁹ saltanatının ilk yıllarına ait olan bu belge, Trabzon mufassal dirlik defterinde yer almaktadır. Bu belgede Arhavi kazasına bağlı Hopa'yı da içine alan vilayet-i İskele'deki Hristiyan yerlileri yani *Martoloslar*⁶³⁰ anlatılmaktadır. Arşiv belgesinde Martoloslardan bahisle yirmi üç nefer ve kâfir (Hristiyan), haraç ve ispençten affolunmak suretiyle, Gürcü ve Abaza kâfirlerinden sancağın uç bölgesini korumakla görevlendirildiği belirtilmektedir. Bu ve bunun gibi birçok arşiv belgesinde yani mühimme defterlerinde genellikle Abhazlar için *Abaza taifesi* ve *Abaza kâfirleri* olarak bahsedilmektedir.⁶³¹

1566-1574 yılları arası II. Selim'in (ö.1574)⁶³² padişahlığı sırasında da Abhaz korsanları ile ilgili sıkıntılar devam etmişti. Rize'nin doğusunda bulunan Anadolu kıyılarını mesken tutan Abhazlar, can ve mal güvenliği açısından bölge halkını çok zor duruma düşürmüşlerdi. Halk, bu saldırılar karşısında kadınlara şikâyetle bulunmuş ve alınması gereken tedbirler hakkında kadınlardan, kendi istedikleri tedbirleri almasını talep etmişlerdi. Sokullu Mehmed Paşa da halktan gelen bu isteğe kayıtsız kalmayarak korsanların bulunduğu merkezlere; bir yaz süresince yıldırıcı akınlar ve yağmalar yapılmasına salık vermişti. Ayrıca Abhaz bölgesine gemilerle silah ve cephaneye

⁶²⁷ Bu konuda bk. Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 12.

⁶²⁸ King, *Karadeniz*, 148.

⁶²⁹ Feridun Emecen, "Selim I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 407.

⁶³⁰ Osmanlı askeri teşkilatında çeşitli hizmetler gören özel bir sınıf. XV. yüzyılın ilk çeyreğinde II. Murad zamanında ortaya çıkmışlardır. Ayrıca Matolos'lardan, haberci ve casus olarak da yararlanılmaktaydı. Abdulkadir Özcan, "Martolos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 64.

⁶³¹ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 12.

⁶³² Feridun Emecen, "Selim II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 414.

götürülüp satılmamasını böylelikle de silah kaçakçılığının yasaklanmasını emretmekteydi. Alınan bu tedbirler karşısında ise Abhaz korsanları, bu bölgelerde pasif bir şekilde beklemeye koyulmuşlardı. Nitekim Gürel ve Dadyan gemicileri Abhazlara karşı cephe almış ve böylece Abhazlar, Anadolu kıyılarına 1571'den itibaren XVI. yüzyıl boyunca bir daha girememişlerdi.⁶³³

1571 yılı yaz sonlarında, Gönnye (Batım) ve Trabzon sancaklarına bağı bazı askerler, yapılan yağmalar karşısında intikam almak için Abhaz topraklarına karşı yola çıkmışlardı. Ayrıca Abhazların yeniden silahlanıp korsanlık faaliyetlerine devam etmemeleri için donanma gemileri haricinde sivil gemi kaptanları da bu konuda aşırı hassasiyet göstermekteydi. Silah ve cephe kaçakçılığı yapan gemilerin yakalanması ve zapt edilmesi, küreklerine el konulup reislerinin isimlerinin bildirilmesi hususu, Kefe ve Batım sancaklarına emredilmekteydi.⁶³⁴ Bu yıllar arası öyle sıkı tedbirler alınmıştı ki Abhazyaya'ya gidecek olan ticari gemiler yalnızca İstanbul'dan izin alabiliyorlardı. Kırım Hanı Devlet Giray Han (ö.1577)⁶³⁵ bile, avcı kuş satın almak maksadıyla Abhazyaya'ya göndereceğı gemi adına; 1573 baharında Osmanlı Devleti'nden izin almak zorunda kalmıştı. Bir başka örnekte de Azak ve Koba balıkçılarının, av için kullandıkları ağ ipliğinin, Abhazyaya limanlarından getirilebilmesi için yine İstanbul'dan izin almak zorunda kaldıklarını görmekteyiz.⁶³⁶

Aynı yıllarda Osmanlı Devleti, Abhazyaya'yı içerisine alan veya Abhazyaya'ya en yakın konumdaki sancaklar ile aralarında önemli talimatlar içeren yazışmalar yapmıştır. Bu konuda Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Kalemı, Mühimme Defterleri içerisinde yer alan bazı arşiv belgeleri içeriklerinin, tezimizin konusuna uygun olacağını düşünerek bahsetme gereğı duyduk.

1 Rebiulahir 979/23 Ağustos 1571 tarihli Divan-1 Hümayun'dan, Trabzon beyine gönderilen bir yazıda, Batım Sancağı'na bağı Gönnye kazasının, bazı köylerine ani baskınlar yaparak halkı yağma eden Abhazların, üzerine gidilerek bu durumun halledilmesi istenilmektedir. Divan-1 Hümayun'dan çıkan bu emir, Batım Sancağı Gönnye kazasının Makriyalo⁶³⁷ adlı köyüne iki, Arhavi kazasına bağı Sendi köyüne dört

⁶³³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 14.

⁶³⁴ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 14-15.

⁶³⁵ Halil İnalçık, "Devlet Giray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 241.

⁶³⁶ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 15.

⁶³⁷ Günümüz Artvin ilinin Kemalpaşa ilçesi.

gemi ile gelen Abhazların, köyleri yağmalayıp saldırdıkları, kimilerinin öldürüldüğü kimi köylülerin yaralandığını toplam kırk yedi kişinin ise alıkonarak götürüldükleri haberini payitahta bildiren Arhavi⁶³⁸ kadısının bir ihbarı sonucunda verilmişti:

Ayrıca, Göniye Kazâsı'ndan Makrı-Yalu (Ulu-Yalı, şimdiki: Kemalpaşa bucağı merkezi) nâm karyeye iki kıta Abaza gemileri gelüp, basup gaaret etdükde; dört kıt'a Abaza gemileri (dahı) gelüp, Arkhava Kazâsı'na tâbi Sindi nâm karyeye basup, gaaret edüp, kırk yedi nefer âdem alup gidüp ve niçe kimesneleri katl ve mecrûh edüp ve sığırların kırup, küllî hasâret eylemişlerdür. Re'âyâ küllî ısrâp üzere olup, niçeleri: dahı deryâda Abaza gemileri vardır, deyü ürkülük ve perâkende olduklarını...⁶³⁹

Belgenin devamında mal ve mülklerine zarar verilmiş Hristiyan köylülerin, denizde halen Abhaz gemileri gözükmetedir diye korkarak panik halinde sağa sola kaçışmakta oldukları belirtilmektedir. Arhavi kadısının şikâyet, yardım ya da durum izah raporu diye adlandırabileceğimiz bu yazısına binaen Divan-ı Hümayun ise: Bu hüküm sana ulaştığında kayıklarını donanımlı ve silahlı bir hale getirip yanına da sağlam adamlar alarak Batum beyi ile irtibata geç, koordineli bir şekilde hareket ederek bu işi yapan Abhazlara karşı saldır ve onları yok et diyerek cevap vermiştir.⁶⁴⁰

22 Muharrem 980/3 Haziran 1572 tarihli bir diğer arşiv belgesinde ise Abhazların elinde bulunan Müslüman tüccarın kurtarılması konusundan bahsedilmektedir. Mektubun içeriğine baktığımızda aslında bunun yardım için yazılan bir mektup olmadığını anlamaktayız. Halkın, esir tüccarları Osmanlı donanmasına gerek kalmadan kendi çabalarıyla kurtarabilmeleri için yapılacak olan gemi seferine seyir izni istemekteydiler. Kocaeli Beyi Haydar, Abhazy'a'nın Sohum kentine ticaret amaçlı giden yedi veya sekiz kişilik Müslüman tüccarın, Abhazların elinde bulunduğunu ve geri dönme imkânlarının olmadığından bahsetmektedir. Bu nedenle zor durumda bulunan tüccarları kurtarmak için Halil, Behram ve Ramazan isimli reislerin üç adet gemi ile yola çıkmalarına müsaade edilmesini istemektedir. Ayrıca Haydar Bey, tüccarları kurtarmaya gidecek bu gemilerde harp silahları dahil yasak olan her türlü malı bulundurmayacaklarına dair başkalarının da kendisine kefil olabileceğinin garantisini vermektedir. Haydar Bey'in bu ricasına cevaben İstanbul'dan Abhazy'a'ya kadar güzergâh üzerinde ne kadar kadı varsa onlara; bu üç geminin Sohum'a gidebilmesi için izin verildiği belirtilmiştir. Yazının devamında kadılara hitaben bu gemilerin, kendi

⁶³⁸ Günümüz Artvin iline bağlı bir ilçe.

⁶³⁹ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 13.

⁶⁴⁰ BOA, A. DVNSMHM.d. 00012/979; Bk. Ek-1. Resim.

güzergâhlarından geçerken durdurularak içerisinde savaş aletleri, top, tüfek, barut, at ve diğer yasak olan her şeyin denetlenmesi ve sakıncalı olanların gemide bulundurulmalarına engel olunması emredilmektedir. Bahse konu olan gemilere bu denetlemenin dışında herhangi bir müdahalede bulunulmadan tüccarları kurtarana dek müsaade edilmesi söylenmektedir.⁶⁴¹ Bu yazısmada Abhazya için *küffar vilayeti* olarak bahsedilmektedir. O dönemlerde İslama tabi olmayan kişileri ifade etmek amacıyla kullanılan *küffar* tabirinden yola çıkarak XVI. yüzyılda da halen Abhazların Müslüman olmadıkları kanaatine ulaşmamız mümkündür.

1574 yılında Batı Gürcistan kıyılarında bulunan Gürel ve Dadyan beyleri, ülkelerini denizden gelerek harap eden Abhazlar karşısında Osmanlı'dan yardım almak için bir elçi göndermişlerdi. Akabinde de Osmanlı İmparatorluğu'ndan, kendilerine bir iki adet kayık ile kendilerini korumak maksatlı yapılacak bir yapı için malzeme istemekteydiler.⁶⁴² Bu konuyla alakalı olarak 12 Nisan 1574 yılında, Erzurum Beylerbeyi'ne, Batum Sancağı'ndan üstüğü ve zift ile yeteri kadar malzeme ve kalafatçı gönderilmesi hususunda talimat gönderilmiştir. Göniye Sancakbeyi'nden, İstanbul'a gelen bir arz yazısında ise sıkı tedbirlere rağmen Abhazların hiçbir yasağa riayet etmediğini ve serbestçe ticaret gemilerini istedikleri rotalara sürdüklerini bildirmektedir. Öyle ki "Abaza ve Çerkes ve Megrel (Dadyan) câniblerine sekiz pâre gemi (izin almadan) çıkup: esbâb ve libâs ve tûfeng ve şakaloz ve barut ve kılıç ve körde verüp, a'dây-i bed-re'ye takviyyet ettikleri tesbit edilmiştir."⁶⁴³

1577 tarihinde Abhaz ve Megrel vilayetlerinin isyan halinde olduğu ve bir türlü istikrarın Osmanlılarca o bölgelerde sağlanamadığı belirtilerek, bu gemilerin kaçak olarak ticaret yapmalarına engel olunması için Karadeniz'deki sancakbeyleri, iskele eminleri ve kadılara gerekli talimatlar ayrıca gönderilmişti.

Divân-ı Hümâyûn, Mayıs 1578'de Kefe'den Şirvan'a varınca mâbeynde vâki olan Çerâkise ve Abaza beğlerine, kadimden olan ubûdiyet ve muhallesetinüz mucebince Adil Giray Han emrinde sefere çıkan asker-i Tatâr-ı nusret şîara hüsn-i muâvenet ü müzâherette dakika ferağ etmiyesiz talimatı vermişti.⁶⁴⁴

Abhazlar o dönem arşiv kayıtlarında anlatılan korsanlık faaliyetleri dışında geçimlerini asıl olarak tarım ve ticaretle sağlamaktaydılar. Ancak Abhazların o günkü

⁶⁴¹ BOA, A. DVNSMHM.d. 00019/146; Bk. Ek-2. Resim; Bk. Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler* (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2012), 67.

⁶⁴² Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 15.

⁶⁴³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 16.

⁶⁴⁴ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 82.

şartlar altında ticaret için para kullanmadıklarını ve ticaretlerini, değiş-tokuş usulünce yaptıklarını da rahatlıkla söyleyebiliriz:

Abaza ve Çerkeş halkı altın-akça gibi para ile alış-verişi bilmediklerinden, onlardan avcı-kuşlar almak için de, götürülen değiştirilecek ve aranan nesnelere, 1577 yazında Kırım Hanı'na verilen müsaade hükmünde şöyle işaret ediliyor: Satın alacağı <<şâhinler>> için, <<kendü gemisine: meşin ve tuz ve bez tahmîl edüp; Behrâm Re'isle Vilâyet-i mezbûreye göndermek bâbında>> ruhsat çıktığı, <<Kefe Beği'ne ve Kaadîsi'ne>> yazılarak, götürülmek üzere İstanbul'dan dönen <<Han Hazretleri'nün Çavuşu'na verildi.>>Yeni Kırım Harı II. Mehmed-Gerey'in de, aynı Behrâm Re'isle ve aynı mallarla değiştirterek Abaza'dan şâhin getirmesine ruhsat verildiği, 28 Nisan 1578 de Kefe Sancakbeği ile Kadısına bildiriliyordu.⁶⁴⁵

XVI. yüzyılda Abhazya'da birçok vahşi hayvandan bahsedilmektedir. Bunlar arasında en çok rağbet gören hayvanların başında avcı kuşlar gelmekteydi. Avcı kuşları en çok getirenler ise Kırım Hanları ve Osmanlılardı. Şahin ve doğan gibi iyi cins avcı kuşların Abhazya'dan Osmanlı'ya getirilmesi için de özel izin almak gerekiyordu.⁶⁴⁶

1577 yılında Abhazlar arasındaki bazı isyancı grupların yavaş yavaş kontrol altına alındığı görülmektedir. Öyle ki bu baskılar sonucunda *Ban/Bana* unvanı taşıyan Abaza Melikine bu asiler artık saygı duymaya başlamışlardı. Ancak yine aynı yıl içerisinde Çerkesler, Alanlar, Ciked/Ubih ve Abhazlar, Gürel'e deniz yoluyla saldırılarına devam etmekteydi. Abhazların Osmanlı'ya karşı bu tutumu karşısında ise Osmanlılar, yapılacak olan bir sefer için Abhazlardan destek beklemekteydi. Öyle ki Gürcistan ve Şirvan seferine Serdar tayin edilen Vezir Lala Mustafa Paşa'nın (ö.1580)⁶⁴⁷ 1578 yılında İstanbul'dan doğuya doğru hareketi⁶⁴⁸ sırasında Bana-Melikine⁶⁴⁹, Başaçuk ve Gürel beylerine hitaben Osmanlı donanmasına akça ile zahire tedariki hususunda kendilerine yardımcı olmaları istenmektedir.⁶⁵⁰ 1578 yılı ilkbahar aylarında, Kefe ile Şirvan arası Çerkes ve Abhaz beylerine ki bunlar dağ Abhazlarıdır; birer hil'at ile şöyle bir hüküm gönderilmişti:

Serdâr, <<niçe yüz bin asker>> ile Şirvan fethine yürüyor; siz de, <<kadîmden olan ubûdiyyet ve muhâlesetinüz mücebince>>, Kırım Hanı'nın kardeşi Âdil-Gerey Han başbuğluğunda (Taman-Kuban-Bestepe-Terek-Derbend yoluyla) sefere

⁶⁴⁵ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 17.

⁶⁴⁶ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 16-17.

⁶⁴⁷ Bekir Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 74.

⁶⁴⁸ Hacı Mustafa Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 57-58.

⁶⁴⁹ Abhaz Beyi.

⁶⁵⁰ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 17-18.

çıkan <<asker-i Tatar-i nusret-şî'âr>>a azık tedariki ve başkaca gereken hususlarda yardım ederek, <<hüsni mu'âvenet ü müzâheretde dakîka fevt etmiyesiz.⊃>651

1578 yılı Mayıs ayında, İstanbul'dan beş adet kadirga ile ayrılan Haydar Bey, ilk defa kurulan Sohum eyaletine beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Bu yıl içerisinde ayrıca Kakhet/Kutais Eyaleti ve Şirvan Eyaleti kurulmuştu.⁶⁵² Osmanlı Devleti'ne tabi olan Abhazya'ya, İstanbul'a tam bir itaat ile bağlanması için birçok hizmette bulunmuştu. Bu hizmetlerde emeği geçen Haydar Bey, kendi boy ve yakınlarından birçok kişiyi de Sohum'a getirterek, Abhazya'da yaşayan diğer boyların fitratlarına uygun davranmış ve yöneticilik bağlamında başarılar sergilemişti.⁶⁵³

Ekim 1578'de Sohum Eyâleti kuruldu ve beylerbeyliğine aslen Abaza olmakla beraber Osmanlı kaynaklarında Çerkes olarak geçen 'ol serhâddün kudemâsından, hususa şecâatle mâruf' eski Batum sancakbeyi Çerkes Haydar Paşa, 800.000 akça hâsla tâyin edildi. Sohum, Gagra ve Bicunda sancaklarından meydana gelen Sohum eyâleti, Eylül 1580'de lağvedilerek, toprakları Trabzon/Batum eyâletine ilhâk edildi.⁶⁵⁴

1578 yılının Eylül ayında, Lala Mustafa Paşa, Şirvan'ın batı kısmında yer alan Ereş'ten, İstanbul'a bir mektup göndermişti. Lala Mustafa Paşa'nın, iki ay boyunca yaptıkları fetih ve sefer sonuçlarını raporlayarak gönderdiği bu mektubunda; Hazar Denizi'nden Kafkasya'nın güney kısımlarına kadar olan bölgelerin nasıl Osmanlı'ya bağlandığını anlatmaktadır. Tiflis ve Şirvan'ın fetihle, Gürcistan'ın da itaat yoluyla kendilerine ocaklık olarak bağlandığını bildiren arşiv belgesinin devamında Abhazya, için şu ifadeler yer almaktadır: “...dördüncüsü *Sokum Beğlerbeğliği*'dir ki, ol serhaddün kudemâsından, husûsâ şeca'atle ma'rûf olan Ümerâsından *Hayder* (Paşa) çâkerlerine (yıllık gelir olarak Hâs-Dirlik) *sekiz kerre yüz-bin* (akça) ile tefvîz olunmuşdur.”⁶⁵⁵

Sohum Beylerbeyliği'nin, Osmanlı Padişahı III. Murad (ö.1595)⁶⁵⁶ zamanında, Sokullu Mehmed Paşa'nın (ö.1579)⁶⁵⁷ ölümünden önce kurulduğu yaptığımız araştırmalar neticesinde net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

⁶⁵¹ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 18.

⁶⁵² Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, 67; Aydın, *Sohum*, c. 2, 520.

⁶⁵³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 19.

⁶⁵⁴ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 217.

⁶⁵⁵ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 19.

⁶⁵⁶ Hemdemî, *Solakzâde Tarihi*, 2: 360.

⁶⁵⁷ Erhan Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 354.

Kafkasya’da birçok küçük devlet ve birbirinden bağımsız hanedanlar⁶⁵⁸ vardı bu sebeple Osmanlı Devleti, karşısında bölge adına konuşacak bir siyasi kişilik bulamıyordu. Osmanlı böylece Roma döneminde de olduğu gibi dağ kabilelerini kendi hallerine bırakarak gönderdiği bir yönetici ile sadece limanları yönetmeye çalışmaktaydı.⁶⁵⁹ Abhaz korsanlarının, Faş ve Çoruh kıyılarındaki faaliyetleri, kurulan Sohum Beylerbeyliği ile sıkı bir denetim altına alınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, Abhazya’dan elde ettiği gelirlerin azlığını sebep göstererek; Sohum’daki mülki idaresini kaldırmış ve Abhazya yine kendi beyleri yönetimi altında, bir karavaş⁶⁶⁰ bölgesi olarak yaşamına devam etmiştir.

...Osmanlıların fethederek tâbi kıldıkları Şeravaşidze Eristavları idaresindeki Ortodoks-Hıristiyan Apkaz-Eli ve Bagratlılar’ın Dadyan/Megrel kolu idaresindeki Batı-Gürcistan kıyıları, kendi hâkimleri idaresinde ve eski düzenlerinde yaşayarak, 1828 yılına değin 375 yıl İstanbul’a bağlı kalmış; resmen 1829 Edirne Muahdesiyle Osmanlılar’dan Ruslar’a geçmiştir.⁶⁶¹

1579 tarihinde Abhazlar ile Megrellerin korsanlık faaliyetlerinin sonlandırılması amacıyla hem Faş Kalesi hem de Faş Kaptanlığı kurularak; bütün Abhaz ve Megrel kıyıları kontrol altına alınmıştır.⁶⁶²

1580 yılında Osmanlı eyaletlerine, bazı yöneticilerin beylerbeyliği ve sancak ile bilimum vazifelerden men edilmesi konulu genel bir hüküm gönderilmişti. Bu hükümde yer alan listenin yirmi ikinci sırasında ise Sohum Beylerbeyliği’ne gönderilen 1 Şubat 1580 tarihli divan kararı bulunmaktadır. Bu kararı incelediğimizde ise Haydar Paşa’nın Sohum’da iki yıl hizmet ettiği ve görevinden ayrıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶³

1584 yılı baharında mühimme defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Abhazların, kaçak Kırım hanzadeleri ile olan bir ilişkisinden söz edilmektedir. Öyle ki, II. Mehmed Giray Han’ın, III. Murad fermanı ile yeni han adamları tarafından idam edilmesinin akabinde; üç hanzadenin, Çerkesler içine kaçarak Kırım’ı ele geçirmek için güç toplamaya başladıkları belirtilmektedir. Hanzadeler, Çerkeslerin arasından ilerleyerek Mengütav/Elburuz Dağı yakınlarına kadar gitmişlerdi. Konunun devamında ise

⁶⁵⁸ Bk. Ek-21. Harita.

⁶⁵⁹ King, *Karadeniz*, 160.

⁶⁶⁰ Savaşta tutsak edilen veya satın alınan kadın köle, kul. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 19 Ocak 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

⁶⁶¹ Kırgızoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, 7.

⁶⁶² Kırgızoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, 382-383; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 63.

⁶⁶³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, 20.

Abhazlardan yine *Abaza kâfirleri* olarak bahsedilmiş ve Abhazların bu hanzadelere silah satmamaları için alınması gereken güvenlik önlemleri kendilerine bildirilmiştir.⁶⁶⁴

Ali Macar Reis'in,⁶⁶⁵ 1567 yılı Ağustos yılında çizdiği deniz haritasında Taman'dan Çoruh ağzına kadar olan limanlar tek tek belirtilmiştir. Bu haritada; Kalo-Limoni, Marolaka, Cana, Bucanda (Pitsunda), Komado (Abhazya'da), Sohum, Faşa (Poti), Belbastırma ve Batum olmak üzere dokuz adet liman adı sayılmıştır.⁶⁶⁶

Kanuni Sultan Süleyman'ın (ö.1566)⁶⁶⁷ tahta çıktığı ve Belgrad Seferi ile uğraştığı yıllarda; "Gürel, Megrel/Dadyan, Açıkbaş/Başıaçuk/İmeret gibi Batı Gürcistan ülkeleri ile Abhazya (Sohum) ve Kıyı-Çerkes bölgeleri de, bütün Karadeniz kıyıları gibi İstanbul'a tâbi bulunuyordu."⁶⁶⁸

1621 yılında Osmanlı Sultanı II. Osman, Hotin seferine katılmaları için Batum, Erzurum, Rum ve Kefe eyaletleri ile "Kefe'den Şirvan'a varınca mâbeynde vâki olan Çerâkise ve Abaza beğlerine, ümerâ ve çavuşân ve hükkâma ahkâm-ı vaibe göndererek, 'küffâr-ı haksâr üzerine azîm sefer-i nusret âsâr' olduğunu bildirdi ve rûz-ı nevrûzda ordu-yı hümâyûna mülhâk olmalarını emretti."⁶⁶⁹ Fakat Çerkes ve Kabardey beyleri, yapılacak olan bu sefere katılmamışlardı. Öyle ki Kabardey Beyi Kudenet Bey, Ruslar ile dostluk kurma amaçlı bir siyaset güderek; oğlu Vurışan'ı aynı sene içerisinde Moskova'ya göndermişti. 1624 yılında ise Vurışan, vaftiz edilerek Hristiyan olmuş ve Yakov adını almıştır.⁶⁷⁰

1625 yılında, Osmanlı-Safevi çekişmeleri yüzünden Sultan IV. Murad (ö.1640)⁶⁷¹ Abhazya tahtını Pıt Şervaşidze'ye⁶⁷² vermişti. 1637 yılında Kara Bey Şervaşidze, 1650'de Kuap Şervaşidze ve 1665 yılında ise II. Solomon Şervaşidze, Abhazya tahtına çıkmışlardır.⁶⁷³

⁶⁶⁴ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 20-21.

⁶⁶⁵ XVI. yüzyılda yaşamış ünlü bir Türk denizcisidir. Ali Macar Reis'in atlası yedi haritadan oluşmaktadır. Atlasın ön cilt kapağının iç kısmında ise "Bu harita Ali Macar'ındır, gaflet olunmaya" notu yer almaktadır. "Ali Macar Reis", *Türkiye Cumhuriyeti Milli Savunma Bakanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, erişim 28 Nisan 2021, <https://www.dzkk.tsk.tr/Genel/icerik/ali-macar-reis-16-yuzyil>

⁶⁶⁶ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 61. dipnot açıklaması, 21.

⁶⁶⁷ Feridun Emecen, "Süleyman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 62.

⁶⁶⁸ Kırgızıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 124.

⁶⁶⁹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 87.

⁶⁷⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 87.

⁶⁷¹ Ziya Yılmaz, "Murad IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 177.

⁶⁷² Taymuraz Han.

⁶⁷³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 209-210.

XVI. yüzyılda Abhazya bölgesinden uzak olan Temrük'e⁶⁷⁴ bazı Abhazlar yerleşmiş durumdaydılar.⁶⁷⁵ Bu durum Taman⁶⁷⁶ için de aynen geçerliydi: "Taman, belde-i sağîredür; ve halkı Ehl-i-İslâm (Türk) ve Küffâr-i Çerkes ve Abaza'dur."⁶⁷⁷ Anlaşılacağı üzere Abhazlar o dönem sadece Abhazya'da bulunmamaktadırlar, sayıları az da olsa anavatanları dışında başka yerlerde de hayatlarını sürdürmektedirler.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Abhazya'da İslamiyet'in çok kısmi olarak da olsa yayıldığı belirtilmektedir.⁶⁷⁸ Ayrıca Osmanlı, bu dönemde Sohum'da iki adet ahşap camii yaptırmıştı.⁶⁷⁹ XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise sahilleri karadan ele geçirmeyi başaramayan Osmanlılardan bahsedilmektedir. Oysaki o dönem Abhazya, Osmanlılarca feth olunmuş ve 1578 yılında da bölgede bir idari birim kurulmuştu. Anlaşılan Abhazya, her ne kadar Osmanlı Devleti'nce fethedilmiş olsa da; kurdukları idari düzen bir süre sonra kaldırılmış ve Abhazya artık kontrolden çıkmıştı. Ayrıca Abhazya denizden ablukaya alınmış ve gıda maddelerinin bu ülkeye sokulması yasaklanarak bir tür ambargo uygulanmıştı. Bu ambargo neticesinde ise Guria, Megrelya ve Abhazya hükümdarları, Osmanlı Devleti'ne haraç ödemeyi kabul etmişlerdi. Diğer hükümdarlar gibi Abhazya Prensiği de Türklere her sene 800 arşın bez ve kırk civarında da köle yollamak zorunda kalmışlardır.⁶⁸⁰ Bu yıllarda Abhazya'da dini görünüm ise şu şekildeydi:

Binlerce yıldan beri Hıristiyan bir kültürü benimsemiş olan Abhazlar'ı, Müslümanlaştırmak için padişah her yıl mollalar gönderiyordu. Mollalar halkı kışkırtıyor ve kiliselere saldırtıyordu... Örneğin XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca Osmanlılar'ın uğraştığı Müslümanlaştırma politikası tüm çabalara rağmen tutmamış, Hıristiyanlık kendini korumuştur... Abhazya'nın o zamanki Kralı Çaçba Pıt, bizzat kendisi istavroz çıkarıyordu.⁶⁸¹

XVII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Almanya, Polonya, Rusya ve Venedik devletleri ile savaş halinde bulunmasını fırsata çevirmeyi düşünen Abhazlar, Osmanlı tüccarlarına ve ticaret gemilerine sürekli taarruz etmekteydiler. 1703 tarihinde artık Osmanlı Devleti bu yağma ve kendilerine yapılan itaatsizliklere son vermek amacıyla Köse Halil Paşa komutasında bulunan eyalet askerlerini üç ayrı koldan

⁶⁷⁴ Rusya'nın Krasnodar Krayı'na bağlı, Azak Denizi'ne kıyısı bulunan bir şehir.

⁶⁷⁵ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 78.

⁶⁷⁶ Rusya'nın Krasnodar Krayı'na bağlı, Azak Denizi'ne kıyısı bulunan bir şehir.

⁶⁷⁷ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 78.

⁶⁷⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 114.

⁶⁷⁹ Kvaratskhelia, *İslam ve Abhazya*, 46.

⁶⁸⁰ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 112-113.

⁶⁸¹ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 46.

Megrelya, Gürel, İmereti ve Abhazya'ya göndermiştir. Böylece "Osmanlı Devleti'ne itaatsizlik eden tavatlar katledilerek toprakları tahrip edildi."⁶⁸² Osmanlı Devleti, Abhazya yöneticisi olan Zeganikua'yı da tahttan indirerek; ülkesini üç oğlu arasında paylaşmıştı. Bzıp-Kodor arası topraklarını Rostom'a, Kodor-Aalzga arası toprakları Çikaşua'ya, Aalzga-İngur arasında kalan toprakları da Kuap'a yurtluk ve ocaklık olarak vermiştir. Son olarak Osmanlı Sultanı III. Ahmed (ö.1736)⁶⁸³ ise Abhazistan tahtını Ciketşua'ya vererek bu coğrafyada yeniden bir düzen tesis etmiştir.⁶⁸⁴

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan bu gelişmeler arasında, Kafkas halklarının dini boyutuna da bir göz atacak olduğumuzda; 1717 yılında Sultan IV. Murad'ın, tüm Kafkas kabilelerine hitaben İslamiyet'i demir ve ateşle yayacağına dair yemin ettiğini görmekteyiz.⁶⁸⁵ Ancak Kırım üzerinden yaymaya çalıştıkları İslamiyet, o bölgede hiçbir zaman tamamen yayılamamıştı.

Rostom, 1723 yılında İstanbul'a bir elçilik heyeti göndermiş ve Abhazya'nın, Megrel ve Kozak korsanlarının saldırılarından korunması için sultana talepte bulunmuştur. Bu talep karşılığında da Keçiler iskelesi yapılmıştır. Böylece Rostom ve kardeşi Arslan Bey'e ticaret yapmaları için Keçiler iskelesini kullanma hakkı verilmiştir. Ayrıca bu yıl içerisinde Rostom'un İslamiyet'i kabul eden oğulları da sünnet edilmeleri için İstanbul'a gönderilmiştir.⁶⁸⁶

1723 tarihinde Osmanlı Devleti, İngur Nehri ağzında; Anakliya Kalesi'ni inşa etmiştir.⁶⁸⁷ Açuğba eserinde, bu tarihi 1724 olarak belirtir. Daha sonra Sohum-Kale adını alacak olan bu kalenin Türk mimarı Yusuf Ağa tarafından yapıldığını da bizlere aktarır.⁶⁸⁸ Kalenin girişinde ise şu sözler yer almaktadır:

Küre-i arzda sarayı ve devleti; güzelliği, halkları, şanı, şöhreti ve adaletiyle parlayan; devleti Büyük İskender ile Dara'nın devletinden aşağı kalmayan hükümdarlar hükümdarı, haşmetmeab Padişahın Mülk-ü şahanesi olarak, Padişah'ın damadı devletin baş vezirinin yüksek iradeleriyle tüm düşmanlara ve şerirlere karşı Kafkasya dağının yükseklerinde uçan suna kuşu gibi sağlam işbu ulu ve zaptedilmez kale inşa edildi.⁶⁸⁹

⁶⁸² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 80.

⁶⁸³ Mehmet Münir Aktepe, "Ahmed III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 34.

⁶⁸⁴ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 80.

⁶⁸⁵ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 109.

⁶⁸⁶ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 210.

⁶⁸⁷ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 37.

⁶⁸⁸ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 37.

⁶⁸⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 113.

1723 yılında Mimar Mehmed Ağa ve Mimar Yakup Halife tarafından Sohum, Soğucak ve Faş kalelerinin keşfi yapılmıştı. 1724-1729 yılları arasında ise Sultan III. Ahmed adına Faş Kalesi; kışla, hamam, cami, muhafız sarayı, fırın ve karakol hanelerle birlikte taş malzemelerden yeniden inşa edilmiştir. Kalede ikamet eden Osmanlı askerleri ise hummadan korunmak için yaz aylarında Abhazya'nın dağlarına doğru çekilmekteydiler. Abhazya kıyılarını korumak için de bölgeye altı kalyon ve bir karavelden oluşan filo gönderilmişti.⁶⁹⁰

Kas-ı Şirin Antlaşması'ndan⁶⁹¹ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Kafkasya'daki Osmanlı toprakları, sınırları Kafkasya'ya taşan, Kefe, Erzurum, Kars, Trabzon ve Çıldır eyâletlerinden, Osmanlı Devleti'ne tâbi İmeret, Gürel, Megrel ve Abhazistan ile hükûken Kırım Hanlığı'na tâbi Çeçenler, Çerkesler, Kabardaylar başta olmak üzere Kuzey Kafkasya halklarının yaşadığı topraklardan meydana geliyordu.⁶⁹²

1-10 Şevval 1139/2-11 Haziran 1726 tarihli bir arşiv belgesinde, Sohum'da yaşayan beylerin, bir eşkiyadan muzdarip olarak çaresiz kaldıkları için kendilerine askeri yardımın yapılmasını talep eden bir mektubu Osmanlı Devleti'ne göndermişlerdi. Mektupta Abhaz beyleri olan Rostom, Giorgi, David, Vasostan ve diğer beylerden bazılarının, Mirzagan adlı bir eşkiya ve adamları tarafından iki senedir refahlarının bozulduğunu belirtmişlerdir. Sohum'a saldıran eşkiyalar yüzünden yaklaşık dört ay Sohum limanına hiçbir gemi yanaşamamış, hatta Sohum Kalesi'ne zahire getirmekle görevli kişiler, yolda yine onlar tarafından tehdit edilmişlerdi. Akabinde eşkiyalar bu görevlilere ağır küfürler ederek kimilerini yaralamışlar kimilerini de öldürmüşlerdi. Belgenin devamında kaleden dışarı çıkanların ya öldürüldüğü ya da esir alındığı yazmaktadır. Rostom Bey, bu müşkül durumdan kurtulmak için, Faş Kalesi'nden 100 askerin kendisine yardım için gönderilmesini talep etmişti. Bu sayede de eşkiya Mirzagan ve adamların üstesinden geleceğini taahhüt etmekteydi. Bu talebe karşılık Sohum Kalesi bina emini olan Mustafa'ya hitaben kalenin yerli askerleri arasından Rostom Bey'in yanına yeteri kadar asker verilmesi emredilmişti. Bu eşkiyaların tamamen ortadan kaldırılmasını ve yerli halkın bu zararlardan korunması hususlarında da gereken talimatlar bu belgede yer almaktadır.⁶⁹³

⁶⁹⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 107.

⁶⁹¹ Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında 17 Mayıs 1639 yılında imzalanan ve Osmanlı-Safevi Savaşını sonlandıran bir antlaşmadır. Antlaşmanın diğer bir önemi ise bugünkü Türkiye-İran sınırlarının (doğu sınırlarının) belirlenmiş olmasıdır.

⁶⁹² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 77.

⁶⁹³ BOA, A. DVNSMHHM.d. 00133/810; Bk. Ek-3. Resim; Bk. Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, 167.

1728 yılında Abhazlar, ülkelerinde başlatılan İslamlaştırma faaliyetlerinden rahatsız olarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlardı. Divan-ı Hümayun kararıyla Trabzon ve Kars valisi Sarı Mustafa Paşa tarafından girişilen İslamlaştırma uygulamalarına Abhaz tahtının sahibi Rostom ile kardeşi Arslan Paşa da destek vermekteydi. Hristiyan Abhazlar, devlet hazinesine bağlı olarak çalışan oduncu ve kireççileri öldürerek bir kısmını da esir almışlardı. Sohum Kalesi'ne de saldıran Abhazlara karşı, Tiflis valisi İbrahim Paşa ve Çıldır valisi İshak Paşa, Divan-ı Hümayun tarafından acilen bölgenin sükûta kavuşturulması için görevlendirilmişlerdi. Böylece bölgeye gelen iki Osmanlı paşası, isyancı Abhazları kılıçtan geçirerek bu isyana son vermişlerdir.⁶⁹⁴

1730 yılında ise bir ilk gerçekleşmiş ve Abhazistan'da ilk defa bir Müslüman hükümdar tahta geçmişti. Abhazya'nın ilk Müslüman hükümdarı böylece Ciketşua'nın büyük oğlu Hamid Bey olmuştu. 1731 yılında Faş Kalesi muhafızı Hacı Halil Paşa, Divan-ı Hümayun'a gönderdiği bir mektubunda: "Abaza ahalisinin ekser ümerâ ve sipâhilerinin şeref-i İslâm'a gelmeleri neticesinde şerâ'it-i İslâmı icrâ için imam ve hatib ve hoca ve müezzin ve talîm-i Kur'an için mekteb ve her mektebe kelâm-ı kadîm ve Birgivî risalesi tedârik edilmesini"⁶⁹⁵ istemekteydi. Bu hususu değerlendiren Divan-ı Hümayun, harekete geçmiş ve bölgede bulunan on adet kilise, camiye çevrilmiş; camiye çevrilecek kilise bulunmayan yerlerde de cami ve mektepler yaptırılmıştır. Bu camilere imam ve hatipler gönderilmiş, mekteplere de hocalar ivedilikle tayin edilmişlerdir. Ayrıca bu bölgelere tayin edilen görevlilerin maaşları da Batum mukataasından karşılanmaktaydı.⁶⁹⁶

1733 yılında Abhazlar tekrardan Müslüman olmaya zorlanmıştı:

1733 yılında Türkler İlor tapınağını yağmaladıktan sonra ateşe verip, kurşun çatısını söktüler ve fresklerini yok ettiler. İlor'dan Abhazya'nın Kuzeybatısına doğru ilerleyerek, oraları da yakıp yıktıktan sonra Şervaşidzeleri ve yakınlarını İslama geçmeye mecbur bıraktılar.⁶⁹⁷

Sonrasında Osmanlı güçleri, Abhaz ordusunu da yanlarına alarak; Megrelya ve İmeretya'ya karşı saldırmışlardır. Bir süre sonra Osmanlılar gibi İmereti'de yağma yapan Abhazlar, aralarındaki bir anlaşmazlık nedeniyle Türklere karşı saldırıya

⁶⁹⁴ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 210.

⁶⁹⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 210.

⁶⁹⁶ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 210.

⁶⁹⁷ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 113; Açıguba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 37.

geçmişlerdir. Osmanlı kamplarını yakan Abhazlar böylelikle Türkleri geri çekilmeye mecbur etmişlerdir. Osmanlı askerlerinin çoğu öldürülmüş; geri kalanları da nehirlerde ve denizde boğulmuşlardı. Abhazlar ise onların pek çok malına el koymuş ve İslamiyet'ten vazgeçerek kendi inançlarına geri dönmüşlerdi.⁶⁹⁸

Rus işgali altındaki Kafkaslarda gerçek adı *Uçermak/Uşurman* olan Çeçen asıllı İmam Mansur⁶⁹⁹ 1748 yılında Ruslara karşı gazavat ilan etmişti. Etrafına topladığı çok sayıdaki Çerkes halkları ile mücadelesine devam eden İmam Mansur, bu mücadeleye katılmaları için de Çerkeslere, Abhazlara ve Nogaylara⁷⁰⁰ da birer mektup göndermişti. İmam Mansur İstanbul'a da gönderdiği bir mektubunda:

Biz dahi etrafımızdaki Çerkes ve Abazaları, eski ahidleri üzerine devlete bağlamak için çalışmışızdır. Paşa hazretleri bu makûle kabileleri ile komşu olduğumuza binâen herkesin tavrına göre hareket ve kanaat ve hüsn-i imtizaç edeceği mâlumunuz olmakla, İnşallah-ı Teâla bu tarafta olan kabâilden cümlesini Padişah-ı âlempenâh efendimizin ubûdiyyetine bağlamağı vazifemizden saymaktayız, Bu cümleden olarak Anapa ve Soğucak ve sâir mahallerin cümlesi ile hüsn-i imtizaç üzere iltifat buyurulduğundan ve yurd-ı Padişâhîde bir türlü kusur olmayıp, şanla ve isteyerek, tarafımızdan bir emrin buyurulmasında Abaza, Çerkes ve Nogayların bu emre itibar edeceklerini...⁷⁰¹ açıkca dile getirmektedir.

Bu mektuptan yola çıkarak Nakşibendî tarikatının öğretisini, Kafkasya'da yaymaya çalışan İmam Mansur, Abhazların da kendileri ile birlikte bu mücadeleye katılabileceklerini ifade etmektedir.⁷⁰²

XVIII. yüzyılda da Abhazlar sahip oldukları eski dini inançlarından henüz vazgeçememişlerdi. 1750'li yıllarda yaşamış bir tabip ve aynı zamanda da seyyah olan Saksonyalı Yakoff Reyneggs da⁷⁰³ bu durumu kanıtlarcasına Abhaz inançları hakkında şu sözleri söylüyordu:

Mayıs ayının ilk günlerinde Abhazlar sık ve karanlık kutsal ormanda toplandılar. Bu ormandaki ağaçlar, Tanrıları kızdırma korkusu yüzünden dokunulmaz sanılıyordu. Bu korulukta büyük demir haçın yakınlarında, bağışcının sağlığı ve başarısı için dua etmeleri karşılığında halktan ciddi bağışlar toplayan dervişler yaşıyordu. Ormana gelen herkes, yanında, yeşillik olan her yere dikmek üzere ağaç haçlar getiriyor ve ormanda karşılaşanlar bir dostluk nişanesi olarak bu haçları değiş-tokuş ediyorlardı.⁷⁰⁴

⁶⁹⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 114.

⁶⁹⁹ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 78.

⁷⁰⁰ Doğuda Ergenekon Dağlarından çıkan Gelüren adlı nehrin civarlarında yaşayan konar göçer bir halktır. Kefeli, *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*, 21.

⁷⁰¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 150-151.

⁷⁰² Mustafa Aydın, "Şeyh Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 60-61.

⁷⁰³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 115.

⁷⁰⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 115.

Bu yüzyılda Abhazya halkının bir kısmı putperestliğe geri dönmeye başlamıştı. Cenazeler, defin esnasında terk edilmiş mabetlerin mezarlıklarına yön tayini yapılmadan gömülmekteydiler. Abhazlar cenazelerini antik taşlar ile çevreliyorlardı. Bahçe ve yol kenarlarına ölü gömme alışkanlığı da giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. Sahil kesimlerinde ise cenazeler ağaçlara asılarak bu gelenek yaşatılmaya devam etmekteydi ve gün geçtikçe bu tür uygulamalar çoğalmaktaydı.⁷⁰⁵ Abhazlar, XVIII. yüzyılda Müslümanlar ile beraber bayram yapıp; Hristiyanlar ile birlikte de kırmızı yumurta ve paskalya yortusunu kutluyorlardı. Bazı Abhazlar ise halen kutsal olarak gördükleri ağaçlara secde edip tapılmaktaydılar.⁷⁰⁶

14 Aralık 1757 yılında Çıldır valisi, Batı Gürcistan'da bulunan Megrel, Gürel ve İmereti'den yıllık vergilerini alıp İstanbul'a göndermek üzere görevlendirilmişti. Osmanlı Devleti, İmereti'de köle ticareti yapılmasını artık yasaklamıştı. Kral I. Solomon, Osmanlı Devleti'nin kendileri için belirlemiş olduğu yıllık 300 kese haracını eksik ödemişti. Daha sonrasında I. Solomon, Rusların da teşvikiyle yıllık haracını bir daha ödemeyeceğini belirterek Osmanlı Devleti'ne isyan etmiştir. Bu isyana karşı Osmanlı Devleti, Trabzon valisi Mustafa Paşa'yı görevlendirmiştir. Bu nedenle Mustafa Paşa, Abhaz beylerinden Levan Abaşidze ve Rostom Şervaşidze kılavuzluğunda Osmanlı askerlerinden oluşan bir birliği, Kutais yakınlarında bulunan Hresili mevkiinde yapılacak olan savaşa göndermiştir. Ancak Osmanlı ordusu, Bedia Prensi Hutın Şervaşidze tarafından da desteklenen İmereti Kralı I. Solomon'a yenilmiştir. Hresili savaşı adını alan bu mücadelede, Abhaz Beyi Levan Abaşidze ve Hutın Şervaşidze öldürülmüştür.⁷⁰⁷

1768 yılında Osmanlı'ya sığınan Polonya milliyetçilerini takip eden Ruslar, Osmanlı topraklarına girmişti. Rusların Osmanlı topraklarında, Polonyalı sığınmacılar ile birlikte Müslümanları da katlederek öldürmesi sonucu; Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı savaş ilan etmiştir.⁷⁰⁸

1770 yılının Ekim ayında General Todtleben, Faş Kalesi'ni kuşatmıştır. Kalede bulunan Osmanlı birliğinin bu kuşatmaya karşı direnmesiyle birlikte Gürel, Megrel ve Abhaz halklarının da Faş Kalesi'nin savunmasına bizzat katılmaları sonucu 6 Şubat

⁷⁰⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 116.

⁷⁰⁶ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 123-124.

⁷⁰⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 128.

⁷⁰⁸ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 130.

1771'de Ruslar, kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine Çariçe II. Yekaterina, 13 Şubat 1771 tarihinde General Todtleben'i geri çağırmişti.⁷⁰⁹ Bu savaştan sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Küçük *Kaynarca Antlaşması* imzalanmıştır. Yirmi sekiz madde ve iki adet ekten oluşan bu antlaşma ile Karadeniz bir Osmanlı gölü olmaktan çıkmış ve Ruslar ilk kez Karadeniz'e inmeye başlamışlardır. Abhazya'nın idari ve mülki yapısı ise bu savaştan hiç etkilenmemiştir.⁷¹⁰

Yine aynı yıl içerisinde Abhaz tahtının sahibi Zurab Bey⁷¹¹ Hristiyan olmuş⁷¹², amcası Levan ile beraber Rusların da destek vermesiyle ayaklanarak Sohum Kalesi'ni işgal etmişti.⁷¹³ Kale daha sonrasında on bir kuruş ve yirmi çuval tahıl karşılığında⁷¹⁴ yeniden Osmanlılara bırakılmıştır. Abhazya'nın Abjiv bölgesi ise Bekir Bey'e yurtluk ve ocaklık olarak verilmiştir.⁷¹⁵

Ancak 1774 te Kırım elden çıkınca, buralara ve Çerkesler içine İslâm misyonerleri göndererek Hanefî mezhebini yaymaya ve buralarda sağlam kal'alar yapmaya başlamışlardır. Bu da, yeni ve heyecanlı Müslüman olan Çerkes ve Abazalar'ın, Moskofların istilâ ve zecrî yollarla ürkütmesi karşısında çoklukla 1864 tarihinden itibaren Osmanlı topraklarına göçlerine sebep olmuştur.⁷¹⁶

1779 yılında Zurab Şervaşidze, Abhaz tahtından indirilerek yerine Hamid Bey'in oğlu olan ve 1774 tarihinde Müslüman olarak Muhammed ismini almış olan amcası Levan Bey getirilmiştir. 1789 yılında, II. Menuçehr'in oğlu Kaliş⁷¹⁷ Ahmed Bey, Levan'ı tahttan indirerek yerine geçmiştir. Kaliş Ahmed Bey, Abhazya'nın o günkü merkezini Lıkhni'dan Sohum'a taşımıştır.⁷¹⁸

22 Cemaziyelahir 1194/25 Haziran 1780 tarihli bir yazışmada, Çıldır valisi Süleyman Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen bir mektupta, Abhaz kabilelerinin, Osmanlı Devleti'nce kendilerini bağışlamasını ve bağlılıklarının kabul edilmesi hususunda sultandan bir ferman istediklerini yazmaktadır.⁷¹⁹

⁷⁰⁹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 134.

⁷¹⁰ Bk. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 135.

⁷¹¹ Suraba Bey.

⁷¹² İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 360.

⁷¹³ Açuğba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 38.

⁷¹⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 114.

⁷¹⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 211.

⁷¹⁶ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 19. dipnot açıklaması, 9.

⁷¹⁷ Keleş.

⁷¹⁸ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 211.

⁷¹⁹ BOA, C.DH. 00137/06825; Bk. Ek-4. Resim; Bk. Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, 201.

1791 yılına gelindiğinde Osmanlı-Rus savaşında Anapa Kalesi'nin, Rusların eline geçmemesi için Çerkes ve Abhaz beylerine bir hüküm yazılarak Ruslara karşı hazırlık yapılmasını ayrıca da Anapa Muhafızı Köse Mustafa Paşa ve Anapa seraskeri Sarı Abdullah Paşa ile haberleşmeleri emredilmişti.⁷²⁰

Tendra Adası ve Yenikale Boğazı açıklarında yapılan savaşlar nedeni ile çok sayıda gemi kaybeden Osmanlı Devleti, kendi donanmasını yenileyerek daha da güçlendirmek için aralarında Sohum'un da bulunduğu çeşitli şehirlerde, gemi yapımına başlamıştır. Böylece “Sohum mütesellimi Gülşen Ahmed Bey'in gözetiminde Sohum'da 59.9 arşın boyunda bir kalyon⁷²¹ inşa edildi.”⁷²² Ancak Sohum'un Osmanlı payitahtına uzaklığından dolayı, malzeme, mühimmat ve işçi temininin güçleşmesi sebebiyle Sohum'da bir daha gemi yapılmamasına karar verilmiştir.⁷²³

XVIII. yüzyılın sonlarına yaklaşırken Abhazya'da İslamiyet Abhazların elit/üst tabakaları arasında kısmen de olsa yayılmaya başlamıştı.⁷²⁴ “Bununla birlikte, Abhaz halkının geniş kitlesi mabedlere olan saygısını-ilgisini yitirmemiş ve Hıristiyanlığa atfedilen bazı gelenekleri uygulamışlar.”⁷²⁵

Abhazların bu yüzyıllara ait İslamiyet ile olan ilişkileri bakımından incelenecek pek fazla arşiv belgesi bulunmamaktadır. Bu konuda çok nadir rastladığımız diğer bir belge ise Abhazya'da İslamiyet'in, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ne durumda olduğunu açıkça göstermektedir. 1797 tarihli bu belgede, ömrünün yaklaşık kırk yılını Abhazya ve Çerkes kabileleri arasında dolaşarak, İslamiyet'i yaymak için tüketen Rizeli Dersiam İbrahim Efendi anlatılmaktadır. Bu coğrafyanın yarısının kendisi tarafından İslamlaştırıldığını ifade eden İbrahim Efendi ayrıca Abhazların tapmakta oldukları ağaçları da kestirerek yaktırmıştır. Bu belgeden yola çıkarak XVIII. yüzyılın sonlarında bile Abhazların geneli itibariyle İslamiyet'i halen kabul etmedikleri ve eski inançlarına göre yaşadıkları görülmüştür.⁷²⁶

⁷²⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*,156.

⁷²¹ Yelkenle ve kürekle yol alabilen savaş gemilerinin en büyüğü. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 2 Mayıs 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

⁷²² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*,159.

⁷²³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*,159.

⁷²⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 116; 133.

⁷²⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 133.

⁷²⁶ BOA, C.EV. 00128/06385; Bk. Ek-5. Resim; Bk. Ek-5. (Devam) Resim; Murat Dursun Tosun, “18.Yüzyılın Sonlarında Abaza ve Çerkeslerin İnançlarına Dair Bilgiler İçeren Bir Belge”, (18 Şubat 2015), erişim 28 Ocak 2021, <https://muratdursuntosun.wordpress.com/2015/02/18/18-yuzyilin-sonlarinda-abaza-ve-cherkeslerin-inanclarina-dair-bilgiler-iceren-bir-belge/>

1798 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir siyasi kriz çıkmıştı. Çerkes ve Abhazların, Kuban'ı geçerek Rus topraklarına zarar verdikleri gerekçesiyle; Yaş Antlaşması hükümleri gereğince Osmanlı Devleti, Rusya'ya tazminat ödemek zorunda kalmıştı.⁷²⁷

1804 yılına gelindiğinde Rus askeri güçleri Karadeniz kıyılarında görülmüştü. Ruslar, Beleuski Piyade Alayı olarak Redutkale'ye çıkmıştı. Akabinde Şervaşidze hanedanı ile Ruslar arasındaki anlaşmayla bir Rus filosu Sohmkale'ye gelerek iki gün boyunca şehri bombalamıştı. Sonuç olarak Rus yüzbaşı Dote komutasında, 600 kişilik bir güçle karaya çıkarma yapılarak Osmanlı güçleri bölgeden gönderilmişti.⁷²⁸

Osmanlı Sultanı III. Selim tarafından 1806 yılında hakkında idam kararı verilen Trabzon valisi Tahir Paşa, Kalış Ahmed Bey'e sığınmıştı. Bu olay karşısında Osmanlı Devleti de Tahir Paşa'nın kendilerine verilmesini istemiştir. "Buna mukabil ona vezirlik ünvanı vereceğini de bildirdi. Abhaz Kralı, Osmanlı elçisinin sözlerine kulak asmadı. Tahir Paşa'yı, Osmanlılar'a vermediği gibi, yanına koruyucular vererek Rusya'ya kaçırttı ve izini kaybettirdi."⁷²⁹ Bu talebe olumsuz cevap verilmesi neticesinde de Osmanlı Devleti, Abhazya kıyılarına, on bir gemilik bir filo göndermiştir. Böylece Kalış Ahmed Bey, Abhaz tahtından indirilerek yerine oğlu Arslan Bey geçirilmiştir. Kalış Ahmed Bey, Redutkale'de bulunan Rus güçlerinden yardım talep ederek ayrıca da Rus Çarlığı'nın himayesi için Rus Dışişleri Bakanı Budberg'e başvurdu.⁷³⁰ Kalış Ahmed bu başvurudan sonra ülkesinin kurtarılacağını ümit ederek yeniden Hristiyan olmuştur.⁷³¹ Ancak oğlu Arslan Bey tarafından ikinci bir suikastla 1806 tarihinde⁷³² öldürülmüş ve Sohmkale'de defnedilmiştir.⁷³³

13 Rebiulahir 1224/30 Mayıs 1809 tarihli bir diğer arşiv belgemizin içeriği Abhaz beylerine gönderilecek hediyeler ile alakalıdır. Padişah, Sohmkale civarındaki Abhaz kabilelerinin liderlerine, değişik cinsten hılatlar göndermek istemektedir. Bunun için gerekli olan 18.675 kuruşun ise hazineden karşılanması için gerekli talimatlar verilmiştir. Bu hususta, hazinedarbaşının, ayrıntılarını yazdığı defter

⁷²⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 161.

⁷²⁸ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 362.

⁷²⁹ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 60.

⁷³⁰ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 41.

⁷³¹ Bu konuda bk. William Blackwood, "Travels in Circassia", *Blackwood's Edinburgh Magazine*, sy. 80 (1856): 60.

⁷³² Açıgba, bu tarihi 2 Mayıs 1808 olarak yazmıştır. Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 42.

⁷³³ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 361.

de bu belgenin içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu belgede hazineden çıkacak olan 18.675 kuruşun, 1675 kuruşa çekilerek geriye kalan 17.000 kuruşun Darphane-i Amire'den ödenmesinin daha uygun olacağı beyan edilmektedir. Ayrıntıları verilen bu ödemenin başmuhasebeye bildirilmesi için ise sultan hazretlerinden emir ve ferman beklenmektedir.⁷³⁴

Kaliş Ahmed Bey'in diğer oğlu Sefer Ali Bey, 1808 yılı Ağustos ayında taht mücadelesi için Arslan Bey'in üzerine yürümüştü. Ancak Arslan Bey'in karşısında mağlup olan Sefer Ali Bey, Rus Çarı I. Aleksandr'a bir mektup yazarak; Abhaz tahtının kendisine verilmesi durumunda Rusya'ya tabi bir devlet olacağına dair talep ve taahhütte bulunmuştur.⁷³⁵

17 Şubat 1810 yılında Çar I. Aleksandr yayınladığı bir ikazla, Abhazya'nın Rusya Devleti'ne bağlandığını ilan etmişti.⁷³⁶

Ceneviz kaynaklarını incelemiş olan Smirnof'tan alındığı anlaşılan şu bilgiler, Sokum'daki Osmanlı idaresini pek kısaca bildirir: Bu şehrin civarında Cenevizliler'in âsârı vardır. Gürcüler buraya Thukhumi demişler. 1455 (1454 olacak) senesi Türkler'in eline geçti, buraya Sokhum-Kal'a demişler. Burası Türkler'in idaresinde iken, büyük bir esir iskelesi idi. 1810 senesi Ruslar'a geçti. Sokhum, 355 sene (fi'len) Türklerin idaresinde kaldı.⁷³⁷

1454 yılı Sohüm'un fethinden beri Abhazya'yı yöneten ve 1775 yılında İslamiyet'i kabul eden Şervaşidze hanedanından Abhaz Beyi Sefer ise Hristiyanlığı kabul ederek⁷³⁸ Giorgi/Georgius adını almış böylece de Rus hakimiyetine girdiğini ilan etmiştir.⁷³⁹ Arslan Bey, yandaşlarından biri tarafından zehirlenerek 17 Ekim 1822 yılında öldürülmüştür. Sonrasında Sefer Bey, çocuklarını iyi bir eğitim alması amacıyla Rusya'ya göndermiştir. Bu tarihte Sohüm'da 6000 kişilik Abhaz, Türk, Megrel, Rum ve Ermeni nüfusu bulunmaktaydı.⁷⁴⁰ Böylece Ruslar XIX. yüzyıl başlarında sırası ile Gürcistan'ı, Megreller'i ve Abhazya'yı egemenliği altına almıştır.

Fransa İmparatoru I. Napolyon'un, Rusya'ya karşı savaş açması Rusların Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzalanmasına sebep olmuştu. 28 Mayıs 1812 yılında, imzalanan *Bükreş Antlaşması* gereğince de artık Abhazya, resmen Rusya'nın

⁷³⁴ BOA, C.DH. 00140/06960; Bk. Ek-6. Resim; Ek-6. (Devam) Resim; Bk. Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, 211.

⁷³⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 146.

⁷³⁶ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 211; Beygua, *Abhazya Tarihi*, 61.

⁷³⁷ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 19. dipnot açıklaması, 7.

⁷³⁸ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 137.

⁷³⁹ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 360; Bk. Barthold, "Abazalar", c. 1: 7.

⁷⁴⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 175.

egemenliği altına girmiştir. Ancak Trabzon valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa ile Rus sınır bölgesindeki görevli komutanlar arasında yapılan görüşmeler neticesinde 1813 yılında Ruslar, Anakliya, Anapa, Sohum, Kemlah ve Faş kalelerini, Osmanlı Devleti'ne iade etmişlerdir.⁷⁴¹ Böylece Osmanlılar, Abhazlar üzerindeki nüfuzlarını devam ettirmişlerdir.

1810 yılında Rus himayesine girerek din değiştiren Sefer Bey⁷⁴² 1814 yılında üvey babası Ahmed Ağa aracılığı ile İstanbul'a bir mektup göndermiştir. Sefer Bey, bu mektubunda, eğer suçu affedilecek olursa Sohum'u, Osmanlı Devleti'ne teslim etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Bu mektuba cevaben Ahmed Ağa'ya Sohum'un, Osmanlı'ya teslim edilmesi sonucunda Sefer Bey'in affolunacağına dair bir ferman gönderilmiştir. Bu karşılıklı diyaloglar neticesinde Sefer Bey, Sohum'u Osmanlı Devleti'ne geri vermiştir.⁷⁴³

Sefer Ali Bey'in, 7 Şubat 1821 tarihinde ölmesiyle yerine oğlu Dimitri/Ömer Bey geçmiştir.⁷⁴⁴ Ancak Ömer Bey, 16 Ekim 1822 tarihinde Lıkhni'da zehirlenerek öldürülmüştür. 24 Haziran 1864 yılında son Abhazya prensi olan kardeşi Mihail/Hamid Bey, Ruslar tarafından tahttan indirilmiş ve ülkesi Rusya'ya ilhâk edilmişti. Hamid Bey ise 1866 yılında sürgüne gönderildiği Voronej'de öldü.⁷⁴⁵

1821 yılında Çar I. Aleksandr, sınırları dışında yer alan Kafkas halkları ile Abhazları, kendilerine yakınlaştırmak dostluk kurmak maksadı ile Adigeler ve Abhazlarla *Ticari İlişkiler Mevzuatı Kararnamesini* imzalamıştır. Bu ticaretin yöneticiliğine ise Dışişleri Bakanlığı Sekreteri ve Çerkezistan Sınır Müfettişi unvanıyla, Cenovalı bir tüccar olan Deskasov getirilmişti.⁷⁴⁶ 1822 yılında Çar'ın çıkardığı bir yasa ile Abhazlar ve Adigeler, artık tuz almak için vergiden muaf tutulmuşlardı. Aslında bu uygulama, Çarlık Rusya'sını Abhazlara daha sempatik gösterme politikasından başka birşey değildi.⁷⁴⁷

1825 yılında Abhazlar ve Çerkesler kendilerine yapılan Rus saldırılarından dolayı Çeçenzade Hasan Paşa'ya şikâyette bulunmuşlardır. Hasan Paşa da bu konuyla

⁷⁴¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 177.

⁷⁴² Montpereux, *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchasen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*, 1: 138.

⁷⁴³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 181.

⁷⁴⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 156.

⁷⁴⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 211.

⁷⁴⁶ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 184.

⁷⁴⁷ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 63.

alakadar olarak 1826 yılı ilkbaharında Rus saldırılarına karşı inşalar yapmak için hazırlıklara başlayarak, İstanbul'dan mühendis istedi.⁷⁴⁸

Dağıstan kökenli bir Nakşibendi şeyhi olan aynı zamanda da kadılık vazifelerinde bulunan İmam Gazi Muhammed, 1829 yılında yayınladığı bir beyanname ile halife adına Ruslara karşı cihad ilan ederek ayaklanma başlatmıştır. Zamanla Kuzeydoğu Kafkasya'ya yayılan bu ayaklanma karşısında Ruslar ise isyanı bastırmaya çalışmaktaydılar. "Nüfusun büyük bölümü özellikle Müslümanlar 1810, 1821, 1829 ve 1841'de Osmanlı topraklarına göç ettirilen ya da sürülen Abazalar, 1830'da Rus idaresine ve Rusları ülkeye davet etmiş olan Şervaşidze hânedanına karşı ayaklandılar."⁷⁴⁹ 5000 civarında Abhaz, Merhoul köyünde bir araya gelmiş ve Rus egemenliği ile Abhaz yönetimini tanımama kararı almışlardı.⁷⁵⁰ Ayaklanan Abhazların, Osmanlı Devleti'nden istediği askeri ve mali yardımlar ise Osmanlı'nın henüz savaştan yeni çıkmış yorgun bir devlet olması ve ağır bir tazminat yükü altında bulunması nedeniyle karşılanamamıştır. Hacı Berzeg komutasında bulunan Ubuhların da katıldığı bu ayaklanma, 1834 yılında Ruslar tarafından bastırılmıştı. İmam Gazi Muhammed, 17 Ekim 1832 yılında Rusların Gimri kuşatması sırasında öldürülmüştü. Bunun üzerine ayaklanmanın liderliğine İmam Hamzat seçildi.⁷⁵¹ Ancak İmam Hamzat'ın da 19 Eylül 1834 yılında namaz kılarken, Rus işbirlikçilerince öldürülmesiyle; onun yerine tarihte adından sıkça bahsedilen meşhur Dağıstanlı *İmam Şamil* getirilmiştir.⁷⁵²

İngiltere, Kafkasya'da yaşanan bu olayları İran, Afganistan ve Orta Asya'daki çıkarlarının tehlikeye düşeceği korkusuyla; bölgedeki casusları sayesinde gönderdiği silahlar ile Müslüman Kafkas halklarının bu mücadelelerine dolaylı olarak destek vermiştir. "İmam Şâmil, Dağıstan ve Çeçenistan'da devam eden Cihâd'ı bölgeye yaymak amacıyla 1845'te Hacı Muhammed'i Kuban Ötesi'ne naip tâyin etti."⁷⁵³ Böylece Ruslar ile mücadele artık Abhazya topraklarına da sıçramıştı. 1846 yılında Abhazlar kendi kıyılarındaki Rus askeri karakollarına seksen sekiz kez saldırı düzenlemişlerdi.⁷⁵⁴ Naib Muhammed Emin'in, Abhazya'ya gelmesi mücadeleyi daha da

⁷⁴⁸ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 186.

⁷⁴⁹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 226.

⁷⁵⁰ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 366.

⁷⁵¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 227.

⁷⁵² Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 48.

⁷⁵³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 227.

⁷⁵⁴ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 51.

artırmıştı.⁷⁵⁵ “Nihayet Muhammet Emin’in hazırlayıp sevk ettiği 30.000 Çerkesten oluşan bir ordu, 1854 yılının Mart ayı ortasında Bzıp suyunu geçerek Abhazyaya girdi.”⁷⁵⁶

Büyük bir mücadelenin lideri olan İmam Şamil, 6 Eylül 1859 yılında Osmanlı topraklarına gitmek şartıyla Ruslarca teslim alınmıştı. İmam Şamil’in teslim olmasının ardından bölgedeki Kafkas halkları ise mücadelelerine devam ediyorlardı. Bu direniş karşısında Ruslar, Kafkasya’nın kuzeybatı kesimlerinde ırk ayrımı gözetmeksizin Rusya’ya başkaldıran herkesin cezalandırılması için karar almışlardı. Bu kararın bir sonucu olarak Ruslar, 1859 yılı Ocak ayında General Loris Melikov komutasında Abhazyaya girdiler. “Rusya’nın Kafkas yaylalarına girişiyle birlikte daha önce Yeni Rusya valisi olarak görev yapan Genel Vali Vorontsov’un başını çektiği bir politikayla ormanlar kesilmiş, köyler yok edilmiş ve siviller başka yerlere göçe zorlanmıştı.”⁷⁵⁷

Rus General Garganov, 1860 yılında Abhaz-Ubuh mücadelecilerle halklarını yenerek ilerlemeye devam etti. 22 Eylül 1861 yılında artık Rus Çarı II. Aleksandr, Suhumkale’ye girmişti.⁷⁵⁸ Ancak Ruslar, buldukları kalelerden başlarını dışarı dahi çıkaramıyorlardı. Öyle ki bu konu hakkında Rus Devleti danışmanı Eichwald, bir raporunda şunları not etmişti:

Suhumkale, Rus garnizonu için, taze et yetersizliğinden skorbüt hastalığına yakalanmaları nedeniyle her yıl çok sayıda asker kaybettiği bir yıkım yeridir. Askerlerin, unu, şarabı ve içkileri de yoktur. Kalelerde genel olarak yedek erzak eksikliği vardır, çünkü askerler bir topla korunmuyorlarsa, odun toplamak için dışarıya bin metre bile açılmamaktadırlar, aksi taktirde sayıca onlardan çok üstün olan Abhazların saldırısına uğramaları işten bile değildir. Sürekli bir tecrit durumunda yaşıyorlar ve hep savunma halindedir.⁷⁵⁹

1864 yılında Kafkasya İmparator naibi Grandük Mihail, ağabeyi Çar II. Aleksandr adına Kafkasya’nın kuzeyinde bulunan halka hitaben: “Size düşünmeniz için bir ay süre tanıyorum. Bir ay sonra ya Kuban boyunda size gösterilen yerlere yerleşeceksiniz ya da Osmanlı ülkesine göç edeceksiniz. Kafkasya terk edilmediği takdirde bütün nüfus harp esiri olarak Rusya’nın çeşitli bölgelerine sürülecektir”⁷⁶⁰ diyerek bu bildiriye tebliğ etmiştir.

⁷⁵⁵ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 159.

⁷⁵⁶ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 368-369.

⁷⁵⁷ King, *Karadeniz*, 270.

⁷⁵⁸ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 370.

⁷⁵⁹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 41; Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 290.

⁷⁶⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 228.

Kafkas halklarının, yurtlarından sürülme fikri ise general Dmitry Alekseyevich Milyutin'e aittir. General Milyutin, 1857 tarihinde Çerkeslerin yurtlarından sürülmeleri ve bu tehcir ile ilgili yol haritalarından bahsettiği bir plan hazırlamıştı. General Baryatinski, Çerkeslerin bu topraklardan sürülmesi halinde artık Ruslara karşı koyacak hiçbir unsurun kalmayacağından bahisle 1860 yılında bu planı Çar II. Aleksandr'a göndermiştir. Planı değerlendiren Çar II. Aleksandr ise generallerine 1861 yılında bu sürgünün gerçekleştirilmesi için gerekli talimatlarını çoktan vermişti.⁷⁶¹

Çarlık Rusyası'na en son direnişi, Abhaz topluluklarından Sadz, Pshu ve Aibgalar göstermişti. Bu direnişin de kırılmasıyla Çarlık ordusu, Abhazya'nın kuzeybatı sınırına çok yakın olan Krasnaya Polyana'da yaptığı zafer yürüyüşü ile Rus-Kafkas Savaşı'nın sona erdiğini ilan etmişti. Son direnişin bastırılması harekâtına Gürcü askerleri de katılmış ve Çarlık ordusuyla birlikte 21 Mayıs 1864 yılında, Krasnaya Polyana'da, Müslümanları Kafkaslardan sürmenin zaferini kutlamışlardır.⁷⁶²

Osmanlı Devleti döneminde Kafkasya ve Abhazya'ya birçok seyyah gezi düzenlemiştir. Seyyahlar, yaptıkları geziler sırasında gördükleri yerleri ise not tutarak kaydetmişler ve bu notlar *seyahatnameler* adı altında günümüze kadar ulaşmıştır. Tezimizde Abhazların İslamlaşması bağlamında birtakım sonuçlara ulaşabilmemiz için önemli bulduğumuz üç ayrı seyyahın notlarına yer verme gereği duyduk. Ancak Evliya Çelebi, Jean Chardin ve Edmund Spencer'in seyahatnamelerini incelemeye geçmeden önce diğer birkaç gezginin notlarını da okumakta fayda göreceğimiz kanaatindeyim. Bazı seyyahların notlarında Abhazya'da bulunan Malluca Kilisesi'nden bahsedilmektedir. Malluca Kilisesi'nin o dönemde faal olması Abhazlar tarafından saygı görmesi; Abhazya'da Hristiyanlığın halen devam etmekte olduğunun apaçık bir göstergesiydi. Coğrafyay-ı Kebir'de ise bu kiliseden şöyle bahsedilmektedir:

Bu tâifenün Beğleri, birer limân ismile müsemmâdır. Meselâ: Açoba (985 yılında değin yaşayan ve Kazarlar'ın güveğisi olan II. Levan'ın mensup olduğu Ançabadze/Anç-Aba-oğlu sülâlesi adıyla ilgili) - *Beği*, *Sovuksu-Beği* ki anda *Malluca-Kilisâ* (=Zengin-Kilise) derler bir kilisâ vardır, (bu) kilisâ gaayet mu'teberdir.⁷⁶³

⁷⁶¹ Bu konuda bk. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 228.

⁷⁶² Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 163-164.

⁷⁶³ Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 19. dipnot açıklaması, 7.

Kâtip Çelebi (ö.1657)⁷⁶⁴ eserinde Abhazya'dan Vilayet-i Abaza olarak bahseder. Karadeniz sahilinde yer alan ve Çerkeslerin güneyinde bulunan bu halkın inanış ve adetlerinin çok değişik olduğunu söyler. Sohum halkı için Müslüman olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Abhazlardan çok ilginç bir şekilde atalarının İsrailoğullarından geldiği⁷⁶⁵ iddiasında bile bulunmaktadır:

Bu vilâyet, Tâ mân-Boğazından Karadeniz sâhiline karîb mahalle mümtedir, çak Dağistân'a munte(h)îdir cenubda Abaza vilayeti Karadeniz sahiline mümtedir, çak Megrîl vilayetine münteîdir ve bu Çerkes, onbir Kabakdır ve kabakdan murâd bin demektir ve bunların bazıları Müslim ve bazıları kâfirdir ve bu taifenin âyân u erkânları başkadır, lakin bazı ayinleri Yahûd'a muvafıktır, hatta derler ki bunlar Benî İsrailden evc-i sıbt bu semte gelmişlerdir ve bu semtde sakin olmuşlardır ve Çerkes ve Abaza ol evc-i sıbtan münteşir olmuşlar...⁷⁶⁶

XVII. yüzyılda İslamiyet'in Abhazya'daki varlığı ise bir yabancınn gözüyle şu durumdaydı:

Oysa İslam, Osmanlıların XVI. yüzyılda Abhazistan kıyılarına yerleşmesiyle girmiş olsa bile, o dönemde Hristiyanlığı henüz geçememişti. Bu konuda 1637'de bölgeye giden Dominiken tarikatından Jean de Lucques tanıklık etmektedir: Bunlar Hristiyanlığı uygulamamakla birlikte Hristiyan durumundadır. Bu ülkede birçok haç gördüm.⁷⁶⁷

XVII. yüzyıl başlarında İtalyan gezgini Giovanni de Lucca, Abhazya'da bir köyü ziyaret etmiştir. Burada yaşayan insanların yazılı kanunlarının ve okuma yazmalarının olmadığını belirterek köylülerin Hristiyan olduğunu ancak bu dinin gerektirdiği ibadetleri de yerine getirmediğini ifade etmiştir.⁷⁶⁸

XIX. yüzyılda Kafkasya'yı ziyaret ederek seyahatnamesine not düşen Montpereux, Abhazya-Ermenistan-Gürcistan-Kırım gibi ülkelere de uğramıştır. Üç ciltten oluşan eserinin birinci cildinde ise Abhazya'yı çok güzel betimlemelerle anlatmıştır.⁷⁶⁹

Bu seyahatnameler dışında; George Leighton Ditson'nın *Tour To The Caucasus*, Carla Serena'nın *Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages* ve Julius Von

⁷⁶⁴ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 36.

⁷⁶⁵ Alexandre Toumarkine, *Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybatı Kafkasya'ya bir Osmanlı Bakışı*, (İstanbul: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, t.y.), 30-31.

⁷⁶⁶ Toumarkine, *Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybatı Kafkasya'ya bir Osmanlı Bakışı*, 30.

⁷⁶⁷ Toumarkine, *Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybatı Kafkasya'ya bir Osmanlı Bakışı*, 30.

⁷⁶⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 105.

⁷⁶⁹ Bk. Montpereux, *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchassen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*, 1: 110-216.

Klaproth'nin *Travels In The Caucasus And Georgia* adlı eserlerinde de Kafkasya'ya seyahat edilerek Abhazya ve Abhazlardan ayrıca bahsedilmiştir. Ancak diğer seyahatnamelerin hepsine tezimizde yer vermemiz mümkün değildir. Zira bu konunun başka bir başlık altında ayrı bir tez olarak yazılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

3.2.1 EVLİYA ÇELEBİ'NİN ABHAZYA SEYAHATI

Annesi Abhaz kökenli olan ünlü Türk seyyah ve coğrafyacı Evliya Çelebi'nin⁷⁷⁰ (ö.1684)⁷⁷¹ Abhazya'ya gelişi 1641 yılına rastlamaktadır.⁷⁷² Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Abhazya'yı uzun uzun anlatmaktadır. Öyle ki yirmi yedi tane Abhaz kabilesini seyahatnamesinde tek tek yazmış ve onlarla ilgili ayrıntılara da ayrıca notlarında yer vermiştir. Seyahatnameler içerisinde Abhazya'yı bu kadar detaylı olarak anlatan bir başka seyyaha daha rastlamamaktayız. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Abhazya'dan Abhaz vilayeti, Abhaz sülale ve boylarından ise aşiret ve kavim olarak bahsetmektedir. Biz de Çelebi'nin kendine has bu anlatım tarzında yer alan niteleme sıfatları ve yer isimlerine fazla müdahale etmeden özgün haliyle tezimizde bahsettik.

Çelebi, Abhazlardan ilk olarak Trabzon eyaletinde Süleyman Han kanunu üzere itaat edip boyun eğmiş olan beylerin listesini kaleme alarak başlamıştır. Eserindeki Abhaz aşireti beylerini şu şekilde sıralamıştır: Câclar aşireti, Arlan aşireti, Dağ Candaları aşireti, Büyük Candalar aşireti, Keçler aşireti, Arıtlar aşireti, Kamışlar aşireti, Suçalar aşireti, Bozodok aşireti, Kutası aşireti, Aşağılı aşireti, Yukarılı aşireti, Cembe aşireti ve son olarak da Sovuksu aşireti. Bu Abhaz aşiretlerini saydıktan sonra ise Abhaz yurdunun toplam yetmiş aşiretten oluştuğunu dile getirmiş ve bu aşiretlerin Süleyman Han'dan beri Osmanlı'ya itaat ettikleri ve Osmanlı'ya tabi olarak yaşadıklarını belirtmiştir.⁷⁷³

Çelebi seyahatnamesinin devamında, Çoruh Nehri kenarında yetişen kavak ağaçlarından yapılmış meneksile adlı bir gemiyle yaptığı yolculuğunu anlatmaktadır. Çelebi, içerisinde 300 yeniçeri askeri ve kendisine ait beş Gürcü kölesi ile Abhazya'ya

⁷⁷⁰ Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, erişim 25 Nisan 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/evliya-celebi>; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 529.

⁷⁷¹ İlgürel, Evliya Çelebi, 11: 529.

⁷⁷² Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 36.

⁷⁷³ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 100.

doğru yola çıkmıştır. Geçtiği güzergâhları anlattıktan sonra Mikrilistan ve cesur Mikril askerlerinden bahseder. Abhazların, Mikrillileri; Mikrillilerin de Abhazları esir alıp köle olarak sattıklarını yazar. Abhazyaya vardığında ise ülkenin coğrafi özelliklerini şu şekilde belirtir; “Baştan başa Karadeniz’in doğu kısmı kıyısında bulunup başlangıcı Faşa Çayı, bitiş sınırı tarafında, kırk iki konak yerde Kefe eyaleti hükmünde Taman Adası yakınında Anapa Kalesi limanında son bulur, upuzun Abaza vilayetidir.”⁷⁷⁴

Abhaz kavminin ilk ortaya çıkışını da seyahatnamesinde kaleme alan Çelebi, ilk olarak Hz. Âdem’in yeryüzüne indirilişini, Nuh tufanını ve yeryüzündeki ırkların nasıl olduğu anlatır. Üzerinde durduğu bir diğer konu da dillerin nasıl ortaya çıktığı meselesidir. Çelebi, Abhazların ilk ortaya çıkışını, Hz. Ömer zamanında yaşamış Kureyş kabilesinden Beşe isimli bir Arap melikle başlatır. Melikin çok nüfuzlu birisi olduğundan bahsederek Yemen, Batha, Aden, Saba, Irak ve Medine şehirlerini yönettiğini belirtir. Beşe adlı melikin zamanla beş çocuğu olduğunu söyler.⁷⁷⁵ Bu beş çocuğun, üçünün isimleri, büyükten küçüğe doğu şu şekildedir; Cebel-i Elheme, Arap ve Keysu. Beşe’nin, ölümünden sonra Hz. Ömer, aşiretin beyliğini Beşe’nin en büyük oğlu olan Cebel-i Elheme’ye verir. Cebel-i Elheme, bir kaza sonucu taksirle bir Arabın gözünü çıkarır. Kendisinin dava edilmesi sonucunda kısas hükmü gereği kendisinin de gözünün çıkarılması gerektiğini öğrenir. Hükmü öğrendiği gece ise Cebel-i Elheme, bütün aşireti ve kendisine tabi olan kişilerle beraber Antakya’da; Kral Harkil’in⁷⁷⁶ yanına vararak kendisinden sığınma talebinde bulunur. Diğer dört kardeşini de yanında getiren Cebel-i Elheme’ye kral, Trablusşam Dağları’nı verir. Cebel-i Elheme, buraya yerleşme kararı alarak deniz kıyısında kendi şehrini kurar ve bu şehir zamanla *Cebeliye* olarak anılır.⁷⁷⁷

Cebel-i Elheme, zamanla bu şehir ve çevresinde iyice nüfuz sahibi olmaya başlar. Eline geçirdiği güç ve iktidar sayesinde şam ve Medine civarlarını yağmalamaya başlar. Yağmalama olaylarını haber alan Halid b. Velid, 100.000 askerle Cebel-i Elheme’nin üzerine doğu harekete geçer. Cebel-i Elheme, bu devasa güçten kendini ve aşiretini kurtarma çabası içinde derhal gemilerle İspanya’ya kaçar. Buradan Avlonya⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 121.

⁷⁷⁵ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 168.

⁷⁷⁶ Rum Kayseri Hırkil.

⁷⁷⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 124.

⁷⁷⁸ Güney Arnavutluk’ta önemli bir liman şehri. Machiel Kİel, “Avlonya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 118.

Dağları'na yerleşir. Cebel-i Elheme'nin yerleştiği bu dağlara da Kureyşli olmalarından dolayı *Kureyş Dağı* veya *Kureyş Arnavudu* denmektedir. Çelebi'ye göre Frenk dilleriyle karıştıklarından dolayı Arnavutça'yı bile bu kavim ortaya çıkarmıştır. Çelebi buraya kadar anlatılan olayları ise sağlam kaynaklardan diye belirttiği *Cevâhir-i Ahbâr*'a⁷⁷⁹ dayandırmaktadır. Halen Kureyş Dağı'nda yaşayan Arnavutların hepsinin, Arap asıllı olduğunu söyleyen Çelebi, şiir ve ezgilerinde de Arap izleri olduğunu belirtmektedir. Atalarının Arap olduğunu ve dininden dönen herhangi bir Arnavutun da bulunmadığından söz eder. Arnavutların genellikle Avlonya ile Delvinye⁷⁸⁰ arasında bulunan Dükad Dağları'nda yaşadıklarını ayrıca da Araplar gibi lehçeli konuştuklarını belirtmektedir.⁷⁸¹

Halid b. Velid, Cebel-i Elheme'nin oğlu Arab'ı ve diğer oğlu Keysu'nun çocukları Keys'i, Meval'i ve Tay'ı yakalayarak Hicaz'a götürmüştür. Daha sonrası bunlara, Bağdat çölünü yurt edinmeleri için kendilerine tahsis etmiştir. Bunlardan Keys, Keys Araplarına, Tay ise Tay kabilesine melik olmuşlardır. Arab da Umman'a melik olmuştur. Keysu ve diğer iki kardeşi Lazkî ve Abazî kendi maiyetindekiler ile Halid b. Velid'in elinden kaçarak Bizans'ın yönetiminde bulunan Konya'ya sığınmışlardır. Daha sonrasında Konya'dan hareket ederek Konstantiniye'ye sığınmışlar ve burada da birkaç yıl ikamet etmişlerdir. Muâviye'nin, İstanbul'un fethi için harekete geçtiği haberini alan üç kardeş, buradan da gemilere binip Trabzon'a doğru yola çıkıp Trabzon Tekfur'u Yanvan'dan sığınma talebinde bulunmuşlardır. Tekfur Yanvan ise bunlara cevaben: "Bunlar Kureyş kabilesindedir. Bunlarda va'de ve vefâ olmaz"⁷⁸² demiştir. Sonrasında Gönye Kalesi'nden içeri Çoruh Nehri kenarlarını üç kardeşten biri olan Lazkî'ye verir. Çelebi, Karadeniz halkının, Lazkî'den türediğini ve Lazkî'nin Lazların atası olduğunu belirtir.⁷⁸³

Bizans tekfurı, ortanca kardeşi Keysu'ya ise Şerakis Dağları'nı, yurt edinmeleri için vermiştir. Bugünkü Çerkeslerin atasının da Keysu olduğunu belirten Çelebi, bütün Çerkeslerin aslında Arap olduğunu belirtmektedir. Üçüncü kardeşleri olan Abazî'ye de Abhazya vilayetini yerleşmeleri için tahsis etmiştir. Ayrıca Çelebi, Abhazların asıl

⁷⁷⁹ Safeviler devrinin pek tanınmayan kaynaklarından Türk asıllı Budak Münşi'nin eseridir. İsmail Aka, *Bellekten Türk Tarih Kurumu*, erişim 1 Mayıs 2021, <https://belleten.gov.tr/ozet/3518/tur>

⁷⁸⁰ Delvine, Arnavutluk'ta bir yerleşim merkezi. Skender Rızaj, "Delvine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 147.

⁷⁸¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 124.

⁷⁸² Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 125.

⁷⁸³ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 124-125.

atalarının bir Arap olan Abazî olduğunu iddia etmektedir. Çelebi, eserinde çok ütopyik görünen bu abartılı anlatılarını, şu şekilde seyahatnamesine not edecektir; “Çerkez, Abaza, Laz, Arnavut, Umman Arabı, Tayy Arabı ve Keys Arabı hepsi kardeş evlatları ve Kureyş kabilesindendirler...”⁷⁸⁴

Sonuçta Çerkesler, Lazlar ve Abhazların atalarının Kureyş asıllı bir Arap olduğu tezi ortaya atılmaktadır. Ancak bu iddiaların başlangıç tarihi Hz. Ömer zamanına yani VII. yüzyıl ortalarına dayanmaktadır. Önceki bölümlerimizde yer verdiğimiz Abhazların tarih sahnesine çıkışları başlığı içerisinde yer alan bilgiler doğrultusunda ise Abhazların milattan yüzyıllarca önce bugünkü Abhazya coğrafyasında yerleşik halde buldukları ve asıl atalarının kim oldukları bilinmektedir. Netice itibariyle bu bilgiler Çelebi'nin bu tezini tamamen çürütmekte ve mesnetsiz kılmaktadır.

Çelebi, Abhaz vilayetinden bahisle ilk olarak *Çaçlar* aşiretini anlatır ve 10.000 askere sahip olan cesur ve korkusuz bir kavim olduğunu vurgular. Dil olarak ise Mikrilistan'a⁷⁸⁵ yakınlığından dolayı Abhazca değil de Mikrilce konuştuklarını ifade eder. Gayet verimli olan dağlarında ceviz ve fındıkların bulunduğunu yazar. Çok az atlı askere ve pek çok piyadeye sahip olan *Çaçlar*'ın kullandıkları silahların, Arap askerlerinin kullanmış oldukları ok, yay ve mızraklardan ibaret olduğunu belirtir. Kadınları ve erkekleri betimleyerek buldukları coğrafi konumu tarif eder. Sonrasında da tezimizin asıl konusu olan inanç kısmına değinerek herhangi bir mezhepte olmadıklarını ayrıca da yolkesen, vahşi ve cesur bir kavim olduklarından bahseder.⁷⁸⁶

XVII. yüzyılda Abhazlar genelinde, İslami olarak ilk görünüm bu şekildedir. Abhazların herhangi bir mezhebe bağlı olmayışları; Müslüman olmadıkları kanaatini de beraber getirmektedir. Ayrıca Çelebi'nin bu cümlesi ile Abhazların başka bir dine mi mensup olduklarına işaret edip etmediği henüz bilinmemektedir.

Çelebi'nin *Çaçlar* aşiretinden sonraki durağı ise Hıfâl köyüdür. Bu köyde *Arlan* aşiretinin ikamet ettiğini belirtmektedir. Çelebi'nin, 1000 yiğide sahip olduğunu söylediği bu köyün, yazın ve kışın gemilerin eksik olmadığı bir liman kıyısında bulunduğunu eserinde belirtmektedir. Çelebi seyahatinin devamında 15.000 cesur askere sahip *Çandalar* adlı bir kavme rastlar. Bu kavmin gerçek ve doğru Abhazlardan olduğu notunu da seyahatnamesine düşmeyi unutmaz. Bir iskeleye sahip bu kavimden

⁷⁸⁴ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 125.

⁷⁸⁵ Megrelya/Mikrilistan/Samegrelo. Bk. Ek-21. Harita.

⁷⁸⁶ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 125.

ise şöyle bahseder: “Dağda Hoka adıyla denize bakar bir bağlı ve bahçeli köyü vardır.”⁷⁸⁷

Çelebi, *Büyük Çandalar* aşiretinin 15.000 cesur yiğite sahip olduğunu ve yirmi beş adet köylerinin bulunduğunu belirtmektedir. Çanda adında bir limana da sahip olan bu aşiret ise gemilerinin burada kışlayamadığından yakınmaktadır. Çelebi, Büyük Çandalar’ın sınırı içerisinde bulunan dağların ardında ise Mamşuh Çerkesi Vilayeti’nin varlığından söz etmektedir.⁷⁸⁸

Diğer bir Abhaz aşireti olan *Arıt*’dan, Keçler aşiretine kıyasla daha kalabalık olduklarından ve ticaretle geçindiklerinden bahseder. Çelebi ayrıca bu kavmin o kadar da cesur ve yiğit olmadıkları hususuna değinir ve çoğunun tüccar olduğunu ve zerdeva⁷⁸⁹ avladıklarını yazar. Abhazlar zerdeva dışında tilki, tavşan gibi hayvanları da kürklerini için avlardı. Bu hayvanların postunu sıyırmak için evlerinin yakınlarında bulunan çatal ağaçlardan faydalanırlardı.⁷⁹⁰ 30.000 kişilik nüfuslarından söz ederek kendilerine gösterdikleri cömertlikten bahseder. Sayıları kırk ile elli arası kadar silahlı cesur Abhazla; yirmi koyun ve üç alageyik tutup, kendilerine getirerek hürmetlerini, sefa getirdiniz diye belirttiklerini de ayrıntılarıyla birlikte seyahatnamesine not düşer. Bu aşiretin beyini ise uzun pelerinli, uzun saçlı, oku, yayı ve belinde kılıcı bulunan biri olarak tasvir eder. Beyin hizmetçilerinden de detay vermeden geçemez. Hizmetçilerinin, uzun saçlı güneş parçası gibi bakireler olduğunu belirtir. Arıtlar adı verdikleri iskelelerinde, bir gece konaklayan Çelebi ve yeniçerileri, Liyoş dedikleri diğer bir iskeleyi de anlatmaktadır. Arıtlar iskelesinin, açık olduğunu ancak burada gemilerin kışlayamadığını belirtir. Liyoş iskelesinden ise gemilerin, burada altı ay kışlayabildiğini ve gayet işlek bir iskele olduğunu yazmaktadır. Akabinde “Domuzları gayet çoktur. Bir mezhep nedir bilmezler, kitap nedir bilmezler ve insana bıyık altından gülmezler. Doğru sözlü kavimdir”⁷⁹¹ der. Arıt aşiretinin herhangi bir mezhebe ve kitaba bağlı olmadıkları cümlesi bizlere bu kavmin, sadece İslam’la değil, diğer dinlerle de herhangi bir bağlantıları olmadığını net bir şekilde izah etmektedir. Ayrıca domuz besledikleri

⁷⁸⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 125.

⁷⁸⁸ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 125-126.

⁷⁸⁹ Bir köpek cinsi. Derisinden kürk yapılan bir cins küçük dört ayaklı hayvan. Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 112.

⁷⁹⁰ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 112.

⁷⁹¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 126.

anlaşılan bu kavmin, dini inanışları gereği domuza haram gözüyle bakan Yahudi ve Müslüman inançlarından da olamayacağı çok açıktır.

Seydi Ali Paşa'nın da memleketi olarak bahsettiği bir vilayettir; *Sadşe* diyarı. Sadşelerden aşiret değil de Sadşe vilayeti olarak söze başlayan Çelebi, Sadşelerin kuzey bölgesinin Çerkeslerle komşu olduklarından dolayı bu kavmin Çerkesçe ve Abhazca dilini gayet iyi bildiklerini söyler. Sadşelerin, çok belalı ve şerli kimseler olduğundan da özellikle bahseder. Öyle ki Sadşelerden Abhaz ve Çerkeslerin korktuklarını belirtir. Sadşeler, sayısı 1000'i bulan cesur ve yiğit kişilere sahiptirler. Arıt kavmi, Sadşelerin bela ve şerlerinden kendilerine zarar gelmemesi için Arıt iskelelerine Sadşelerin esir, zerdeva ve balmumu getirerek ticaret yapmalarına izin vermişlerdir.⁷⁹²

Çelebi, Sadşelerden sonra batı istikametine doğru seyahatine devam eder ve burada *Kamış* aşiretine rastlar. Aşiretin nüfusunu ise 10.000 rakamı ile belirtir. Çelebi eserinde aşiretlerin askeri gücünden her zaman cesur ve yiğit kişiler olarak belirttiği sayısal oranlara yer vermektedir. Kamışların, sürekli Arıt aşiretine saldırdıklarından ve Arıt aşireti beyini de defalarca esir almalarından söz eder. Çelebi, Kamış aşiretinin, Arıt kavmiyle devamlı bir savaş içerisinde olduğunu, birbirlerinin evlatlarını ve kadınlarını esir edip satarak geçindiklerini yazmaktadır. Yaşadıkları dağlarda eşek büyüklüğünde çok iri domuzların olduğundan bahseder. Halkı gayet asi olan bu aşiretin, iskelelerinin bulunduğunu ancak asiliklerinden dolayı da kimselerin buralara uğramadığını ifade eder. Akabinde suyu ve havasının çok güzel olduğunu, aşirete bağlı köylerin konumunun kibleye ve denize göre imar edildiğini söyler. Ancak çarşı ve pazarlarının olmadığını belirterek sadece iskele başlarında bir pazarın bulunduğunu söylemektedir. Çelebi ayrıca bu kavimle alakalı Tophane Abhazlarından bahseder: “Ve bu Kamış kavmi içinde Mısır'dan ve İstanbul'dan gelme Tophane Abhazları vardır. Mescitleri var, soy sop sahibi Müslümanları çoktur”⁷⁹³ der.

Araştırmamızın başında bahsettiğimiz Tophane Abhazlarının Mısır ve İstanbul'dan gelmiş olması, onların daha önceden herhangi bir sebepten ötürü anavatanlarını terk etmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Son tespitimizde buna en güzel örnek ise Cenevizli tüccarların Abhazya'ya çok sık uğraması ve köle ticareti yapmasıdır. Böylece Karadeniz kıyılarından köle olarak satın alınan Abhazlar,

⁷⁹² Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 126-127.

⁷⁹³ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 127.

Memlûklu Devleti'ne; yani Mısır'a götürülmekteydiler. Bu kölelerin, Abhazy'a'daki şehir halkından olmadığı ve dağda yaşayan diğer Abhaz kavimlerinden oluştuğu gayet açıktır.⁷⁹⁴ Bu dağlıların ise daha önce bahsettiğimiz gibi M.S. 1000'li yıllarda aralarında çıkan bazı ihtilaflar sonucu kendi soydaşlarından ayrılan Abhazların⁷⁹⁵ alt kimliklerinden olan Aşuva ve Aşharuva boyları olabileceği ihtimali değerlendirilmektedir. Evliya Çelebi, ilk defa Abhaz aşiretleri arasında Kamışlar için Müslüman kimliğini vurgulamaktadır.⁷⁹⁶

Abhazy'a'nın Müslümanlaşmasında elbette daha önce anavatanlarını terk ederek geri dönen Müslüman Abhazların da etkin olduğu kanaatini göz ardı edemeyiz. Çarşılarının ve iskele başlarında çok sayıda pazarlarının bulunması, bu kavmin Cenevizli tüccarlar ile yakından ilişkili olabileceği hususunu akla getirmektedir. Zira Abhazlar, sürekli savaşarak birbirlerinin evlatlarını ve kadınlarını esir edip satarak kar etmekle geçinirlerdi.⁷⁹⁷ Daha önce köle olarak gittikleri Mısır ve İstanbul'dan itibar sahibi bir tüccar olarak memleketlerine dönen bu Abhazlar, muhtemelen diğer dağlı Abhazları (Abazin/Aşuva-Aşharuva), köle olarak Cenevizlilere pazarlamaktaydılar. Öyle ki bu durum, köle-asker-tüccar döngüsü içerisinde bir sistemin parçası olarak Memlûklar yıkılana dek devam edegelmiştir.

Çelebi, seyahatine deniz kıyısından ilerleyerek batı tarafına doğru devam eder ve üç gün konaklayarak dostluk kurduğu *Cembe* aşiretine rastlar. Çelebi, 2000 kadar piyadelerinin bulunduğunu belirttiği bu aşiretten; üzerlerinde bulunan fazla esvaplarını, keçelerini kilim ve kebeleri⁷⁹⁸ ile türlü türlü eşyalarını vererek karşılığında cariyeler ve güzel köleler aldıklarını yazar.⁷⁹⁹

Çelebi, 7000 kişilik bir gücü bulunan *Bozodok* aşiretinin iskelesinde, İstanbul'dan gelme on adet gemiye rastlar ve burada bol bol muhabbet edecek dostlar bulur. Çelebi, üzerlerindeki esvaplarını dostlarına vererek yüklerini hafiflettikten sonra; daha önceden almış oldukları kölelerle seyahatine devam eder. Menkli Giray Han, bu aşiretten 3000 asker alarak Ejderhan⁸⁰⁰ seferine gitmiş, Ejderhan'ın fethinden sonra ise

⁷⁹⁴ Tatyrbay, *Abhazy'a'da İslam*.

⁷⁹⁵ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 46.

⁷⁹⁶ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1,127.

⁷⁹⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1,127.

⁷⁹⁸ Kısa kepenek. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 20 Ocak 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

⁷⁹⁹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 128.

⁸⁰⁰ Diğer adı da Astarhan Hanlığı'dır. Astarhan, XV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra kurulan ve 1466-1556 yılları arasında hüküm süren bir hanlıktır. Mehmet Saray,

bu aşirete Obur Dağı civarında yurt vermişti. Çelebi, Bozodoklar'ın Çerkes ve Abhaz Bozodokları olarak ikiye ayrıldığını ve aralarında sınır olarak Obur Dağı'nın bulunduğu bahseder. İsimleri aynı ancak ırkı farklı bu Bozodok kavimleri, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olup birbirlerinin evlatlarını alıkoyarak satmaktadırlar.⁸⁰¹

Seyahatinin devamında 2000 kişilik nüfusu bulunan *Aşağılı* kavmine ulaşan Çelebi, bu kavimden bahisle sürekli tüketici bir halde yaşayan bir aşiret olduğundan söz eder. Bütün Abhazların bu kavmin şerrinden de korktuklarını belirtir. Çelebi, cesur ve korkusuz bu Abhaz aşiretinin, Aşkallı dedikleri bir iskele ile viran halde bulunan bir kaleye de sahip oldukları bilgisini seyahatnamesine ekler. Aşağılı kavminden sonra Ate me köyüne geçen ve içerisinde Tophane Abhazlarından Müslümanların yaşadığını söyleyen Çelebi, bu köyün bir de mescide sahip olduğunu belirtir. Her zaman diğer Çerkes kavimleri ile savaş halinde olan bu köyün Aşağılı aşiretine bağlı olduğunu söyleyerek yoluna devam eder.⁸⁰²

Çelebi, Ate me köyünden ayrılarak iki gün yol gittikten sonra başka bir aşirete rastlar. 3000 kişilik bir nüfusa sahip olan *Sovuksu* aşiretinin kendi adlarını taşıyan bir nehri bulunduğunu ve bu nehrin kaynağının Çerkes Dağları'ndan doğup Karadeniz'e döküldüğünden bahseder. Sovuksu aşiretinin gayet zengin ve cömert olduğunu belirterek; sahip oldukları küheylan atlardan ve gemiler için mükemmel bir limanları bulunduğundan da ayrıca bahseder.⁸⁰³

Çelebi, seyahatnamesinde son olarak *Kotası* kavmini anlatır. 7000 kişiye yakın bir nüfusu bulunan bu kavmin yine kendi adıyla andıkları bir iskelesi mevcuttur ve tahta ile yapılmış hasır örtülü mahzenleri bulunmaktadır. Köylerinin konumu ise limana bakmaktadır. Azak'a⁸⁰⁴ yapılacak olan büyük bir seferin varlığından bu köylüler sayesinde bilgi alan Çelebi, burada birkaç tanıdık Kırimlıya rastladığından söz eder. Çelebi, bu aşiret haricinde gezdiği diğer bütün Abhaz köylülerinin, geçim ve yiyeceklerini temin etmek için pasta darısı ettiklerini söyler. Bu köyde ise diğerlerinden farklı olarak pasta darısı yanında buğdayın da ekildiğini belirtmektedir. Zengin ve

"Astarhan Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 505.

⁸⁰¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 128.

⁸⁰² Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 129.

⁸⁰³ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 129.

⁸⁰⁴ Sovyetler Birliği'nin Rostov özerk bölgesinde bulunan bir şehir. Mustafa L. Bilge, "Azak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 300.

itaatkâr olan bu kavme, her zaman Çerkes diyarından Kırım atlıları ticaret için gelip gitmektedir. Evlerinin inşasında saz⁸⁰⁵ ve tahta kullanılmaktadırlar. Ocakları ise tam evin ortasında bulunmaktadır. Aşiretin aslan kadar büyük olan köpekleri, köy halkının bütün hayvanlarını gece boyunca çok iyi korumaktadır. Ayrıca bu kavmin dört tarafı kale gibi çitlerle çevrilmiş bir de meydanı bulunmaktaydı. Bu köy gibi bütün Abhaz köylerinin de yerleşke bakımından orman içinde yer aldıklarından söz eder. Kotasıların, Jana Çerkesleri ile çok yakın olduğunu böylece de Çerkesçe bildiklerini ve birbirleri ile ticaret yaptıklarını yazar.⁸⁰⁶

Evliya Çelebi Abhazya'ya yapmış olduğu seyahatinde, ulaşamadığı dağlarda yaşayan Abhaz aşiretlerinin nüfuslarını ise şu şekilde sıralamaktadır;

Posuho aşireti; 7000 kişilik asi bir kavimdir.

Ahçipisi aşireti; 10.000 kişidirler.

Beslib aşireti; 7500 cesur kavimdir.

Mükelye aşireti; 3000 kişidirler

Vaypiğa aşireti; 1000 kişidirler.

Bağros aşireti; 800 kişilik zayıf bir kavim olup hırsız değildirler.

Alakırış aşireti; 500 kişidir.

Çıhakurs aşireti; 3000 kişidir.

Maça aşireti 2000 kişilik cesur kavim.

Pançarış aşireti; 4000 kişidir.⁸⁰⁷

Çelebi'nin verilerine göre, Karadeniz kıyısında bulunan Abhazların sayısı yaklaşık 600.000 civarındaydı.⁸⁰⁸ Çelebi, bu dağlarda yaşayan Abhazların yanlarına aslında hiç gidememiştir. Bunun nedeni ise zorlu coğrafik şartlar, can güvenliği ve zamandan tasarruf olsa gerek. Çelebi, dağlarda yaşayan Abhaz aşiretleri ile alakalı bilgileri muhtemelen ziyarette bulunduğu diğer Abhaz köylerinden edinmiştir. Bu dağlarda yaşayan Abhazların, çok asi, kavgacı ve isyankâr olduğunu ve Aşağılı'da olan iskele yanlarına gelediklerinden söz etmektedir. *Sadşe* kavminden, bu dağ

⁸⁰⁵ Genellikle su kıyılarında ve bataklık yerlerde yetişen ince, açık sarı renkli kamış. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 2 Mayıs 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

⁸⁰⁶ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 129.

⁸⁰⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 130-131.

⁸⁰⁸ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 36.

Abhazlarının lideri olarak bahsetmektedir ve onlara kıyasla seçkin, meşhur ve faydalı kişiler olduğunu da ayrıca belirtmektedir.⁸⁰⁹

Çelebi, seyahatnamesinde Abhaz aşiretlerini, *İskele Abhazları* ve *Dağ Abhazları* olarak kendi seyahatine göre iki sınıfta tasniflemiştir. İskele Abhazlarının bulunduğu bölgeler, Karadeniz sahillerine kıyı boyunca uzanan ve paralel yerleşimlerdir. Yönleri de hep kibleye ve denize bakmaktadır. Çelebi, Abhazya'nın kırk büyük nehre sahip olduğunu, birbirine bitişik yetmiş adet yüksek dağ ve tam olarak emin olmamakla birlikte takribi 2000 adet köylerinin bulunduğunu genel bir tanım içerisinde not etmektedir. Abhazların genelinden bahisle; bağ ve bahçe gibi ekili, dikili alanlardan da mahsulât öşrü ve ayrıca da haraç vermediklerini yazmaktadır.⁸¹⁰

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, son olarak Abhaz vilayeti hakkında genel bir kanaat oluşturarak şunları yazmıştır:

Nice yüz bin vahşi, serseri ve isyankar kavimdirler. Kafir desen adamı katl ederler, Müslüman desen hoşlanırlar, ama kafiri sevmeyip Müslüman'a can verirler. İslam'a gelseler gayet Mü'min ve inançlı olurlar. Kitabi değiller ve bir mezhepte değiller bir alay vahşi ve yabani adamlardır ki ataları Kureyş kabilesinden Arap Abazi'dir vesselam.⁸¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Abhazlar hakkında sürekli olarak kullanılan kâfir ve küffar kelimeleri, o dönem Müslüman olmayan kişilere yakıştırılan tabirlerdi. Ayrıca bu kelimelerden yola çıkarak Abhazların başka bir semavi dine mensup olabileceği kanısı da göz ardı edilmemelidir. Abhazlar o dönem Müslüman kelimesine karşı sempati duymaktadırlar. Bu da bizlere Abhazların daha önceden İslamiyet ile az da olsa ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Bu yargıdan yola çıkarak da Abhazların, İslamiyet ile ilgili hiçbir şey bilmedikleri ihtimalinin ortadan kalktığını anlamaktayız.

Çelebi, seyahatnamesinin diğer ciltlerinde de yine Abhazlardan bahsetmekte olup, onların birer obur cadı olduğunu belirtmektedir. Abartılar bunlarla da bitmemektedir. Eserinin devamında Çelebi, Abhazların diğer Çerkes obur cadıları ile gökyüzünde yaptığı bir savaşı anlatmaktadır. Ayrıca Abhaz cadılarının ağızlarından ve gözlerinden ateş çıkarmalarını, fırın süpürgeleri ve hasır gibi eşyalar üzerine de binerek uçmaları gibi birçok asılsız ve ütöpik anlatılara da eserinde yer vermiştir.⁸¹²

⁸⁰⁹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 131.

⁸¹⁰ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 130.

⁸¹¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 130.

⁸¹² Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7: 2, 624-625.

3.2.2 JEAN CHARDİN'İN SEYAHAT NOTLARINDA ABHAZLAR

Abhazların antropolojik yapısı, fiziksel özellikleri ve karakterleri her zaman Avrupalı seyyah, yazar, antropolog ve tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Bu nedenle birçok Avrupalı seyyah Kafkasya gezilerinde Abhazlara büyük önem göstererek notlarında bu konulara yer vermişlerdir.

Abhazya'yı geçtiği güzergâhlar üzerinden yaptığı gözlemlerle seyahatnamesinde not eden bir başka gezgin ise Jean Chardin'dir (ö.1713). Fransız seyyah, 1671-1673 yılları arasında Paris'ten çıktığı yolculuğunu İsfahan'da bitirmiştir. Yolculuk boyunca izlediği güzergâhlar ise Paris-İstanbul, İstanbul-Tiflis, Tiflis-Tebriz ve Tebriz-İsfahan şeklindedir. Chardin, seyahatinde bu şehirleri ana istasyon olarak belirlemiştir. Paris'ten, İstanbul'a gelerek bir süre burada kalmıştır. Chardin, yolculuğuna İstanbul'dan bir gemi ile devam etmek için gerekli hava şartlarının oluşmasını beklemekteydi. Nihayetinde geminin yelkenleri için gerekli olan rüzgâr çıkınca, Chardin, seksenden fazla gemi ile aynı anda yola koyuldu. Bindiği gemideki yolcu sayısını ise başta Azak komutanı olmak üzere yirmi kişilik maiyeti, yüz yeniçeri askeri, otuz tayfa ve elli de yolcudan oluşan toplam da 201 kişi olarak belirtmiştir. Toplam otuz kamarası olan şaykada⁸¹³ Chardin'e üç kamara tahsis edilmişti. İlk durağı Kefe limanı olan Chardin, Kefe'den içerisinde 200 kişinin bulunduğu başka bir gemiye binerek; Abhazların komşusu Megrelya'ya doğru devam etmiştir.⁸¹⁴

Chardin, seyahatnamesinde Abhazların Çerkeslerle sınırdaş olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Megrelya ile Kafkasya arasında 100 millik deniz kıyısının bulunduğunu söyler. Abhazların, çevrede yaşayan diğer kabile ve milletlere kıyasla onlar kadar vahşi olmadıklarını beyan etmektedir. Çerkesler ile ilgili yazdığı seyahat notlarına atıfta bulunarak, Abhazların da Çerkesler gibi ticaret yaptıklarını yazar. Şöyle ki iskelede bulunan Abhazlar, kıyılarına yanaşan bir gemiyle ticaret yapmak için öncelikle birbirlerine güven duygusu oluşturmak zorundaydılar. Bunun için de birbirlerine karşılıklı rehin bırakmaktaydılar. Yani kıyıda bulunan Abhazlardan biri gemiye çıkmak istediğinde, gemide bulunanlardan bir ya da iki kişi karada rehin bırakılıyordu. Aynı şekilde gemiden biri karaya inmek isterse de Abhazlardan bir ya da

⁸¹³ Türklerin Karadeniz'deki ırmak kıyılarının korunmasında, Rus Kazakların kıyılara saldırmada kullandıkları altı düz, yayvan gemi. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 2 Aralık 2020, <https://sozluk.gov.tr/>

⁸¹⁴ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 93.

iki kişi gemiye rehine olarak alınırđı. Bu kişiler sağ salim yerlerine geğince de rehineler serbest bırakılıyordu. İhtiyaç duydukları malzemeleri alan Abhazlar karşılığında da insan, alageyik, kaplan derileri, eğrilmif keten, kürk, řimřir⁸¹⁵, bal ve balmumu veriyorlardı. Chardin, Megrelya'nın İsgaur adlı bir kentine vararak, burada Abhazlara karşı kendini güvende hisseden denizcilerin, taze dallar ile kulübeler yaptıklarını ve onun haricinde de burada hiçbir yapının bulunmadığını belirtmektedir.⁸¹⁶

Chardin bulunduğu coğrafyada Abhazlardan korunmak için yapılan Çin Seddi benzeri bir setten de ayrıca bahsetmektedir. Altmış mil uzunluğunda Megrelya'nın kuzeyinde inşa edildiği söylenen bu set ise:

1630-1649 yılları arası Megrelya'da yaşamış ve 1654'de Napoli'de yayınlanan bir seyahatname bırakan Teatin misyoneri Rahip Arcangelo Lamberti'nin haritasında yer alıyor. Kelasuri Duvarı denilen bu seti, Megrelya Prensi II. Levan Dadyani Osmanlılardan Poti limanını aldıktan sonra Abhaz feodallerin saldırılarından korunmak için 1640'ta inşa etmiştir.⁸¹⁷

Chardin, seyahatnamesinde Kafkasya'dan bahisle ağırlıklı olarak Megreller ve Gürcülere yer verir ancak o dönemde bir prenslik halinde bulunan Abhazlardan ise çok az bahsetmektedir. Seyahatinde Abhazlar ve Kafkasya halklarından sonra İmreti Krallığı'nı konu almıştır. İmreti Krallığı, Megreller, Guriya⁸¹⁸ halkları ve Abhazlar ile birlikte ilk önce Konstantinopolis'e ardından da kendilerine *Rioni Nehri'nin Kralı* unvanını veren Trabzon İmparatorluğu'na karşı birlikte mücadele etmişlerdi. Sonrasında ise İmreti Krallığı, bu halkları kendi itaati altına almıştır. Öyle ki Abhazlar da vergiye tabi tutulmuş ancak bu vergiyi yalnız bir kere vermişlerdi.⁸¹⁹

Chardin, gezisinin devamında İskurçe koyuna demir atmış ve Megrelya'da bulunan büyük bir pazar yerine varmıştı. Chardin, gezdiiği yerleri seyahatnamesinde betimlerken Türkler ile Guriya Prensi'nin, Megrelya'ya doğru savaş için hareket ettikleri haberini alarak telaşlanmıştı. Ertesi gün bir grup köylünün kaçarak, İskurçe'den geçmekte olduğunu gören Chardin, bunun sebebini ise şöyle açıklamaktaydı:

19'unda, akşam vakti, kağmakta olan bir grup köylü İskurçe'den geçti ve Megrelya prensinin Türklere karşı yardıma çağırđıđı Abhazların her yeri yağmalayıp

⁸¹⁵ Yaprakları her mevsimde yeşil kalan, taşlık, çorak bölgelerde kendiliğinden yetişen veya bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen, odunu sarımsı renkli ve çok sert olan bir ağaç türüdür. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 29 Nisan 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

⁸¹⁶ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 107-108.

⁸¹⁷ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 109.

⁸¹⁸ Bk. Ek-21. Harita.

⁸¹⁹ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 133.

yaktıklarını, yollarında buldukları insanları ve sürüleri götürdüklerini ve limana çok yaklaştıklarını anlatarak ürkütücü bir telaş yaydılar.⁸²⁰

Bölgeden ayrılmak isteyen kaptan, Abhazlar ve Çerkesler ile müzakere ederek, Kefe'ye dönmek istemekteydi. Chardin, ertesi gün Abhazların kendilerine çok yakın mesafede oldukları gerekçesiyle gemi ve yolcularının geri döndüklerini belirtmişti. İnsanlar yardıma gelen Abhazlardan çok korkuyorlardı. Öyle ki Abhazların eline geçmekte; yünlerini, seramiklerini, tuzlarını ve bunlar gibi diğer eşyalarını da bırakarak kaçmayı tercih etmişlerdi. O gece bütün pazar yeri, Abhazlarca, ateşe verilmişti. Ertesi gün karaya inenler ise pazar yerinde kor ve dumandan başka bir şeye rastlayamamışlardı.⁸²¹

17.yy'ın 70'li yıllarında İtalyan misyoneri Tsampi şöyle yazar: “Megrelya artık yok, çünkü sonu gelmeyen savaşlar nedeniyle çökme noktasına gelmiştir... Bugünlerde hiçbir insan burada kendini güvende hissedemiyor, herkes, Abhazlar tarafından yapılacak bir saldırı korkusuyla yaşıyor. Korku o kadar büyük ki insanlar, Abhaz zannederek kendi gölgelerinden bile kaçıyorlar.”⁸²²

Megrellere yardıma gelen Abhazların böyle bir şeyi neden yaptıklarını anlamak çok zordu. Türkler ve Guriya Prenslüğü, Megrellere karşı savaş başlatmıştı ve Abhazlar Megrellerce yardıma çağrılmıştı. Bu konuyla alakalı olarak Chardin, seyahatnamesinde yorum yapmamıştı. Ancak Abhazların gelişi yüzünden yolların çok tehlikeli hale gelmesi hasebiyle; Teatin başrahibi Marie Joseph Zampi, Chardin ile buluşmasını geciktirmişti. Geciken buluşma sonrasında ise Zampi'nin Megrelya için sarf ettiği şu sözler Chardin'de bir şok etkisi yaratmıştı: “Beyefendi size buraya gelmeyi tavsiye edenleri ve sizi böyle çilelere sokanları Tanrı bağışlasın. Dünyanın en kötü ve en barbar ülkesine geldiniz; verebileceğiniz en iyi karar ilk olanakla İstanbul'a dönmek olacaktır.”⁸²³

Chardin, diğer bir korkusunu da seyahatnamesinde açıklamaktan çekinmemişti. Zira gemilere sürekli binip inen Megrel ve Abhazlardan dolayı kendisine veba salgınının bulaşmasından endişe etmekteydi.⁸²⁴ Yaşanan Megrelya Savaşı için Chardin'den çok değişik bir yorum gelmişti; Chardin, yaşanan bu savaşın tüccarların lehine olduğunu söylemekteydi. Nitekim Abhazlar savaş sırasında yağmaladıkları malları tüccarlara geri satmaktaydılar. Bir Abhaz soylusu, beraberinde üç köle, yedi-

⁸²⁰ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 136.

⁸²¹ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 136.

⁸²² Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 110.

⁸²³ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 138.

⁸²⁴ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 139.

sekiz kadar adamı ve ellerindeki ganimetlerle gemiye gelmişti. Abhaz asilzadesinin satmak için yanında getirdiği gümüş resim çerçevesi ise Chardin'in çok ilgisini çekmişti. Çünkü çerçevenin içinde resim yoktu. Chardin, Abhaz soylusuna hitaben getirmiş olduğu gümüş resim çerçevesinin içindeki resmin nerede olduğunu sordu. Aldığı cevap ise gayet ilginçti. Asilzade, o resmi, ilahi güçlerin kendilerini öldürmesinden korktukları için almaya cesaret edemeyip kilisede bıraktıklarını söylemişti.⁸²⁵ Buradan şu yargıya ulaşmaktayız; Abhazlar resimde yer alan figür ya da resmedilen kişilere ve kiliseye dolayısıyla Hristiyanlık inancına o dönemde de saygı gösteriyorlardı. Resimde tasvir edilen kişilerin, ait oldukları mabetten çıkartılmaları halinde kendilerini öldürebilecekleri gibi bir toteme inanıyorlardı.

Chardin, Megrelya'dan ayrılma çabasıyla yolculuk ederken, Anargi'ye doğru yola çıkmadan önce bu civarda Abhazların olup olmadığına dair haber getirmeleri için iki denizciyi göndermişti. Chardin, Abhazların bu bölgede tehlike oluşturmadıkları haberini alınca, rüzgârı da beklemeden kürekler yardımı ile yola çıkmıştı. Abhazlar bu bölgede gerçektende hakimiyet alanı oluşturuyorlardı. Bütün Megrelya'nın hekimi ve cerrahı sıfatını taşıyan ancak dini görevi olmayan bir Teatin; Abhazların 1200 kişi ile birlikte hareket ederek ganimetler götürdüğünü, Teatinlere bağlı birinin evini yağma edip üç kölesini de esir aldıklarını bildirmişti. Megrel Prensi ise Abhazların bir müttefik olarak Megrelya'ya⁸²⁶ yardıma çağrıldıklarını ancak halkı ve mallarını yağmaladıklarından dolayı veryansın etmekteydi. Prens, bu yaşananlara bir anlam veremediğini, kendilerine yarar hiçbir iş yapmadan geri dönen Abhazların yarattığı keşmekeşi şikâyet olarak bildirecek iki kişiyi de Abhaz Prensligi'ne elçi sıfatıyla göndermişti.⁸²⁷

Chardin seyahatinin devamında Abhazlar ve Megrellerin aralarında yapmış olduğu savaştan da ayrıca bahsetmektedir. Megrel Prensi Levan Dadyani, Abhaz Prensi'nin kızı ile evlenmişti. Levan, ülke yönetiminde yaşının küçük olması dolayısıyla kendisine vasi tayin edilen amcası Giorgi'nin karısı ile aşk yaşamaktaydı. Amcasının karısı olan Darecan adlı kadın, Megrel Prensi'nin evlendiği Abhaz Prensesi'ni bırakmasını ve kendisi ile evlenmesi hususunda muhteris bir tavır sergilemekteydi. Akabinde Levan, amcasının karısı Darecan'ı kaçırmış ve onunla evlenmişti.

⁸²⁵ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 140.

⁸²⁶ Samegrelo. Bk. Ek-21. Harita.

⁸²⁷ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 143.

Gerçekleşen evliliklerinden sonra da Abhaz Prensesi'nin burnunu, kulaklarını ve ellerini kesip tek başına babasının yanına göndermişti. Bunu yapmasına gerekçe olarak da kendisine yapılan sadakatsizliği neden göstermekteydi. Levan'ın, sadık bir eş olmamakla suçladığı Abhaz Prensesi'nin, kendisini vezir Papon ile aldattığı iftirası ise Chardin'in seyahatnamesinde şu şekilde izah edilecekti : “Herkes prensin karısıyla vezir arasında suç teşkil edebilecek hiçbir şey olmadığını ve Levan'ın karısını ve vezirini feda etmesinin tek nedeninin Şilake'nin [Darecan] nefreti ve kıskançlığı olduğunu söylüyor.”⁸²⁸ Darecan'ın ihtirasları bu konuda çoğu kişiyi kurban etmişti. Megrel Prensi Levan'ın, Abhaz Prensesi eşinden olan iki erkek çocuğunu ise bizzat kendinin zehirlemesi; Darecan'ın kendisinden doğacak çocukların tahta geçmesi için yaptırdığı stratejik bir sadistlikti.⁸²⁹ 1623 yılında gerçekleşen bu olayı Açugba eserinde bizlere şu şekilde aktarmaktadır:

Megrel ve Abhaz askerlerine komuta eden II. Levan, Ciget birliklerinin de desteği ile Kutaisi yakınında Imereti kralı III. Georgi'yi yenilgiye uğrattı. Kısa bir süre sonra ise, Abhazlarla Megreller arasında üç yıl sürecek olan bir savaş patlak verdi. Savaşın nedeni, II. Levan'ın Abhazya'lı eşini zina ile suçlaması idi. Ancak bu haksız bir iftiraydı ve asıl neden, iftirayı atan II. Levan'ın, amcası George Liparteliani'nin güzel eşi Nestan-Darecan ile evlenme isteğiydi. Abhaz eşi ve iki oğlunu bu iftira ile kendisinden uzaklaştıran II. Levan, Nestan-Darejan ile evlendi. Amcası ise cezaevinde can verdi.⁸³⁰

Bu olay yüzünden amcası Giorgi, Levan üzerine yürümüş ve yaptığı savaşı kaybederek; Kafkas Dağları'na çekilmişti. Giorgi, kısa bir süre sonra yaşadığı pişmanlık ve çektiği acılardan dolayı Kafkas Dağları'nda ölmüştü. Diğer yandan kızına atılan iftirayı bir türlü kabullenemeyen Abhaz Prensi, kızının vücut uzuvlarının kesilerek yanına gönderilmesiyle öfkelenerek, Megrelya'ya karşı bir savaş başlatmıştı. Savaş Abhaz Prensi aleyhine işliyordu ancak Abhaz Prensi ne olursa olsun savaşı bırakmayarak Megrel üzerine taarruz etmekte ısrarcı davranmaktaydı. Ancak savaş Levan'ın ölüm haberi üzerine sona ermişti.⁸³¹ Bu kez de amcası Giorgi ve Abhaz Prensesi'ne yapılan bu hakaretlerin hesabını Levan'ın öz kardeşi İoseb, soracaktı. Ancak o da, Levan'a karşı bir Abhaz muhafızı ile beraber tertip ettiği suikastta başarısız olmuş ve gözleri oyulmuştu.⁸³²

⁸²⁸ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 158.

⁸²⁹ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 157-158.

⁸³⁰ Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 36.

⁸³¹ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 159.

⁸³² Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 158-159.

Kendisini gittiği ülkelerde resmi kurumlara bir Kapusen⁸³³ gibi gösteren Chardin, Teatin başrahibi ile yaptığı Megrelya'dan çıkış yolculuğunda, devamlı Abhaz tehlikesinden bahsetmişti. Amansız ve korku dolu bu yolculuğu da kendi seyahatinde gizlememiştir. Ancak Chardin seyahatnamesinde, Kafkas halklarının itibarını zedeleyen kelimeler kullanmaktan da kaçınmamıştır. Bu konuya ise şöyle açıklık getirmektedir:

Bu kadar küçük ve kayda alınmaz bu devletlerin aralıksız olarak trajik devrimler meydana getirmeleri son derece şaşırtıcı ve dikkaten değer bir durumdur. Tarihin bu kısmını okuyunca buralarda yaşayan halkları kötülüklerini abartmakla suçlanmayacağım; onları oldukları gibi tasvir ettiğim bu basit anlatı benim okurlarımın zihninde haklı çıkaracaktır⁸³⁴

3.2.3 EDMUND SPENCER'İN ABHAZLAR İLE İLGİLİ GÖZLEMLERİ

XIX. yüzyılda Kafkasya'da yaşanan savaşlar sırasında bir İngiliz grubun bölge hakkında bilgi almak amacı ile Karadeniz kıyılarını gezdiklerine şahit olmaktadır. İngiliz Albay Edmund Spencer'in XIX. yüzyılın ortalarına kadar yapmış olduğu seyahatlerde Macaristan, Hırvatistan, Sırbistan, Belgrat, Balkanlar, Rusya, Moldova, Türkiye ve Kırım gibi ülkeler yanında Çerkezistan'ı da Karadeniz kıyıları boyunca gezerek burada yer alan milletleri ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Spencer'in, 1854 yılında yazdığı bu eser dönemin politik ve askeri olaylarını ele aldığı siyasi bir tarih kitabı olmasının yanı sıra ayrıca bir seyahatname özelliği de taşımaktadır. Spencer, eserinin sonunda Çerkezistan'dan detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Abhazları ise Çerkezistan'a bağlı ve Çerkeslere ait bir boy olarak anlatır ancak Abhazlardan bahsederken Abhaz vurgusu yapmadığı için biz bu seyahati Spencer'in uğradığı yer adlarından takip ederek inceleyeceğiz.

Spencer, gemi ile yaptığı Karadeniz kıyıları seyahati sırasında Sivastopol, Kırım, Taman, Anapa istikametlerinden sonra Çerkezistan'ı anlatmaya devam başlar. Adler'den sonra Vardan körfezine demirlerler. Spencer, Vardan'dan Pitsunda'ya geçerek artık Abhaz topraklarına girmiştir. Pitsunda'ya girmeden önce hayranlıkla izlemeye alışık oldukları kıyı manzaraları sonrasında karşılarına çıkan yüksek dağlardan ve yaz ayında olmalarına rağmen ara sıra kayaların arasındaki yarıklarda birikmiş karları şaşkınlık içerisinde anlatarak eserinde betimlemelerde bulunur. Pitsunda limanının gemiler için korunaklı ve elverişli olduğundan bahseder ve Yunanlılarca

⁸³³ Hristiyanlıkta Fransisken Tarikatı'nın bir kolu.

⁸³⁴ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*,157.

kurulan ve Romalılar ile halefleri Bizanslılar zamanında çok gelişen bu ticaret şehrinden, artık hiçbir iz kalmayacak şekilde yok edildiğini söyler.⁸³⁵

Spencer, gezisi sırasında Ruslar tarafından kaleye dönüştürülen bir manastır harabesinin içinde 400-500 civarında asker barındıran bir garnizon olduğundan bahseder. Türkler tarafından Abhazya'nın fetih tarihine atıf yaparak 400-500 yıl önce Pitsunda şehrinin yok edildiğini belirtir. Türklerin dokunmadıkları tek yerin, Pitsunda'da bulunan Bizans mimarisinin erken dönemine ait bir kilise olduğunu ve kilisenin de bir rahip sayesinde ayakta kaldığını anlatır. Pitsunda kuşatması sırasında ağır yaralanan bir Osmanlı komutanı askerlerce manastıra taşınmıştı. Burada bulunan rahip, manastıra dokunmayacaklarına dair söz vermeleri halinde Türk Sultanı olarak bahsettiği Osmanlı komutanını iyileştirebileceğini söyler. O günden sonra da iyileştirdikleri komutanları hatırına Müslümanların hiçbir zaman buraya zarar vermediklerini seyahatine not olarak ekler.⁸³⁶

Pitsunda'dan sonra bir askeri üs olan Bombora'ya⁸³⁷ hareket eden Spencer, yolculuk ettikleri buharlı geminin makine bölümünde yaşanan dengesizlikler sebebiyle yolculuğuna mola verir ve bu vesileyle de Bombora'da bulunan yerel halkı ziyaret etme fırsatı bulur. Bölge yöneticisinin Rus hükümetine bağlı Prens Michael⁸³⁸ Scharavaschedze⁸³⁹ olduğunu söyleyerek güvenlik bakımından endişe edilmeyecek bir yerde bulduklarını ifade eder. Sahilde bulunan kilise ve manastır harabelerinden yola çıkarak yerel halkın bir zamanlar Hristiyan olduğunu belirtir.⁸⁴⁰ Sonrasında Bombora'ya ulaşan Spencer, bu köyün büyük bir bölümünün Tatar ve Kırım'dan gelen Yahudiler ile Ermeni ve Türklerden oluştuğunu söyler. Abhazların savaşçı bir ırk olduğunu ve savaşmayı, her zaman sükûnete tercih ettiklerini belirterek sayıca bu köydeki nüfuslarının azlığından bahsetmektedir.⁸⁴¹ Ayrıca bu köyde altın harflerle işledikleri antika kılıçları ve hançerleri satan birkaç silah yapımcısı vardı. Spencer, beraber seyahat ettiği Prens Worrnozow'un⁸⁴² bu silahçıdan daha önceleri bir haçlıya ait olduğu

⁸³⁵ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 278.

⁸³⁶ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 276-278.

⁸³⁷ Abhazya'nın yedi idari biriminden biri olan Gudauta yakınlarında bulunan bir yerleşim yeridir.

⁸³⁸ Montpereux, *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchasen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*, 1: 136.

⁸³⁹ Çaçba Hamid.

⁸⁴⁰ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 279.

⁸⁴¹ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 280.

⁸⁴² Mikhail Semenovitch Voronstov.

anlaşılan ve üzerinde *Parmi Dey y par my Rey* yani *beni sebepsiz yere kınımdan çekme, onursuz şekilde kınıma sokma* yazılı müthiş bir kılıç aldığından söz eder. Burada bulunan Ermeni tacirlerin anlattıklarına göre Elbruz Dağı eteklerinde yaşayan *Khervisour* adlı bir kabilenin, Hristiyanlığın bazı figürlerini halen muhafaza ettiklerini belirtmektedir. Öyle ki bu kabile, savaşa giderken diğer Çerkes şövalyelerinden farklı olarak kemer tokalarında ve göğüslerinde kırmızı kumaştan yapılmış haçlar bulunan zırhlar taşımaktaydılar. Spencer, cümlesinin sonunda ise çok ilginç bir iddiada bulunarak bu kabilenin kökeninin Avrupa'dan gelen bir koloni olabileceğini savunur.⁸⁴³

Prens, Bombora reisini görmek için köyde beklemekteydi ancak reisin köyde bulunmadığını onun yerine eşinin seyahat yapan bu heyeti ağırlayacağını öğrenir. Heyetin çoğu kendilerine tuzak kurulabileceğinden korktukları için daveti kabul etmemişlerdi. Ancak prens, bu insanların karakterlerine ve dürüstlüklerine tümüyle güvenerek korkulacak bir şey olmadığını belirtmişti. Nihayetinde de prens ve heyetteki çok az kişi bu davete katılmışlardı. Spencer, Bombora halkından bahisle bu insanlardan daha askeri görünümlü, atletik, iri yapılı ve gösterişli kişilerin başka hiçbir yerde bulunamayacağından bahsetmektedir. Kafkasya'nın ünlü savaşçıları olarak bahsettiği bu halkın, yüz hatlarının düzgün ve anlamlı olduğundan, dimdik simetrik bedenleri ile mağrur davranışları ve kartal gibi bakışlarıyla özgürlüğün bütün gururunu sergilediklerinden söz ediyordu. Spencer eserinin devamında Müslüman ülkelerde olduğu gibi Bombora gezisinde de Bombora prensinin eşleri ve de ailesi ile tanıştırılmadığını söyler. Ancak bir çiftlik gezisi sırasında Bombora kadınlarından bazılarını görür ve Müslüman kadınların başlarına taktıkları yaşmağın bu kadınlarda da bulunduğunu ve yaşmaklarını geriye doğru atarak taktıklarını anlatır.⁸⁴⁴ Spencer'in bizlere anlattıkları bu gözlemler sonucunda Bomboralıların kadınları ile ilgili uyguladıkları mahremiyet konusu ve başlarına taktıkları yaşmaklardan dolayı Müslüman oldukları kanısına varabiliriz.

Spencer, Abhazya'da geçen bu gezi esnasında Abhaz ırkını da kapsayacak bir şekilde Çerkeslerden bahseder ve yüz hatlarının güzelliği, şekillerinin simetrisi iki

⁸⁴³ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 280.

⁸⁴⁴ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 286.

cinsinde gözlerindeki eşsiz canlılığı övgü dolu sözlerle tasvir eder. Ayrıca başka milletlerden insanlarla evlenmeyerek ırklarının saflığını koruduklarını söylemektedir.⁸⁴⁵

Çerkes ve Abhazların Rusya gibi bir gücün karşısında yüzyıllardır ülkelerini koruyabilmelerini; kendi içlerinde sahip oldukları düzen ve saygıya bağlamaktadır. Bu milletin yüzyıllardır uyguladıkları savaş stratejisi sayesinde de özgürlüklerinin hiçbir zaman ellerinden alınamadıklarını belirtir. Öyle ki prensin yaşadığı konut basit bir kamptan ibaretti. Düşman yaklaşmaya başladığında hemen buldukları yerleri terk etmeye hazırlardı. Yaşadıkları yerleri derhal ateşe vererek ulaşılamaz vadiler ile boğazlara doğru giderlerdi. Böylece her dağın tepesinde bulunan sayısız verimli platolara çekilerek kendi izlerini kaybettirirlerdi. Dağ tepelerinde aileleri ve sürüleri için emniyetli bir sığınak bulmaları hiç de zor değildi. Ayrıca bu kabilelerde kişinin zenginliği sürülerinde bulunan hayvan sayıları, altın, gümüş ve mücevherlerle ölçülmekteydi.⁸⁴⁶

Bombora'nın ardından Spencer ve yanındakiler Sohunkale'ye⁸⁴⁷ ulaştılar. Spencer, burada Rum ve Ermenilerin yaşadıklarını söyler. Rus, Osmanlı ve Abhazlar arasında yaşanan savaşlardan ötürü şehrin birkaç dökük kulübeden ibaret olduğunu seyahatine not düşer. Akabinde Sohunkale'de bulunan Rus askerlerini ve perişan vaziyetlerini anlatarak Abhazların savaşçı özelliklerine ve savaş stratejilerine değinerek Sohunkale gezisini bitirir. Sohunkale'den sonra Abhazy'a dan çıkarak İmereti topraklarına ve Megrellere ulaşır.⁸⁴⁸

Spencer, eserinin sonlarında Çerkeslerin din ve inanışlarından bahsetmektedir. Bu anlatıların içinde ise sadece Abhazlara has ifadeleri bulmamız mümkün gözükmemektedir. Çünkü Spencer, Abhazları Çerkesler içerisine dahil ederek genel kanaatlerde bulunmuştur. Karadeniz kıyılarında yaşayan Çerkes kavimlerinden bahsedilen cümlelerden hareketle de Abhazlar hakkında bazı çıkarımlar yapabilmemiz mümkündür. Spencer, Kafkasya halklarının genel dini inanışlarını; Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in bir birleşimi olarak ifade eder. Tek Tanrı inancına sahiptirler der ve Karadeniz kıyılarında oturan halkların içinde Abhazları da kastederek

⁸⁴⁵ Spencer, Türkiye, *Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 286-287.

⁸⁴⁶ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 288.

⁸⁴⁷ Yapılan bu seyahatler, Abhazy'a'nın kuzeyinden güney istikametine doğru Karadeniz sahil şeridi kısımlarında bulunan yerleşim yerleri üzerinden devam etmektedir.

⁸⁴⁸ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 288-299.

“...İslamiyet’in dünyevi törenlerinin pek çoğuna riayet ettiklerini...”⁸⁴⁹ belirtir. Spencer’in, Abhazların kutsal olarak gördükleri meşe ağacını ve bu ağaç çevresinde yaptıkları ritüeli eserinde yazması da tezimizde sıkça belirttiğimiz Abhazların İslam dışı inançlarını birebir destekler mahiyettedir.

3.3 OSMANLI SARAYINDA ABHAZ ŞAHSİYETLER

Osmanlı Devleti’nde görev almış Abhaz kökenli Sadrazamlar:

Damad Melek Ahmed Paşa (5 Ağustos 1650-21 Ağustos 1651), Damad Siyavuş Paşa (21 Ağustos 1651-27 Eylül 1651, 5 Mart 1656-25 Nisan 1656), Damad İbşir Mustafa Paşa (28 Ağustos 1654-11 Mayıs 1655), Abaza Siyavuş Paşa (23 Eylül 1687-2 Mart 1688), Silâhdar Köle Süleyman Paşa (12 Kasım 1712-6 Nisan 1713), Koca Hüsrev Mehmed Paşa (2 Temmuz 1839-8 Haziran 1840), Ahmed Hamdi Paşa (11 Ocak 1878-4 Şubat 1878) ve Sâlih Hulûsi Paşa (8 Mart 1920-2 Nisan 1920).⁸⁵⁰

Abhaz kökenli Osmanlı Sultanlarının eşleri:

Sultan III. Mehmed’in eşi ve Sultan I. Mustafa’nın annesi Valide Halime Sultan.⁸⁵¹ Abhaz kökenlidir.⁸⁵²

Sultan I. Abdülmecid Han’ın yirmi beş zevcesi arasında; Şevk-efza Valide Sultan (Şevk-efza Zaurum) (ö.1889), Verd-i Cenân III. Kadınefendi (Prenses Saliha Açba) (ö.1889), Gülistu IV. Kadınefendi (Prenses Fatma Çaçba) (ö.1865), Zerrin Melek II. Hanımefendi (Prenses Kılıç) (ö.1842), Nükhetseza Başhanımefendi (Hatice Baras) (ö.1850), Navek-i Visal IV. Hanımefendi (Prenses Biberd) (ö.1854), Nev’eser Başhanımefendi (Esmâ Eşba) (ö.1889), Şayeste IV. Hanımefendi (Prenses İnalipa) (ö.1912) ve Ayşe Serfiraz II. Hanımefendi (Prenses Ayşe Liah) (ö.1905) Abhaz kökenlidirler.⁸⁵³

⁸⁴⁹ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 345.

⁸⁵⁰ Nazım Tektaş, *Sadrazamlar* (İstanbul: Çatı Kitapları, 2002), 261-734; Bk. Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 237-238.

⁸⁵¹ Günhan Börekçi, “İnkârâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14, sy. 26 (2009): 45-96, erişim 16 Ekim 2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254564>

⁸⁵² Feridun Emecen, “Mustafa I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 272.

⁸⁵³ Harun Açba, *Kadın Efendiler* (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007), 27-73.

Sultan Abdülaziz Han'ın beş zevcesi arasında; Dürr-i Nev Başkadınefendi (Prenses Melek Dziapş-İpa), Edadil II. Kadınefendi (Prenses Aredba) (ö.1875) ve Gevheri IV. Kadınefendi (Emine Swamba) (ö.1884) Abhazdır.⁸⁵⁴

Sultan V. Murad Han'ın on zevcesi arasında; Filizten Hanımefendi (Prenses Çaabalurhva) (ö.1942) Abhazdır. Sultan II. Abdulhamid Han'ın on üç zevcesi arasında; Nazikeda Başkadınefendi (Prenses Tsanba) (ö.1895), Mezide Mestan III. Kadınefendi (Kadriye Mikanba) (ö.1909), Emsalinur III. Kadınefendi (Emsalinur Kaya) (ö.1952), Müşfika IV. Kadınefendi (Ayşe Ağırba) (ö.1961), Sazkar Başhanımefendi (Sazkar Maan) (ö.1945), Peyveste II. Hanımefendi (Prenses Rabia Eymhaa) (ö.1943), Fatma Pesend III. Hanımefendi (Prenses Fatma Kadriye Açba) (ö.1924), Behice IV. Hanımefendi (Behiye Maan) (ö.1969) ve Saliha Naciye V. Kadınefendi (Zeliha Ankuap) (ö.1923) kökenleri itibariyle Abhazdır.⁸⁵⁵

Sultan V. Mehmed Reşat Han beş zevcesi arasında; Nazperver III. Kadınefendi (Prenses Emine Çikotua) (ö.1929) Abhazdır. Son olarak Sultan VI. Mehmed Vahideddin Han zevceleri; Emine Nazikeda Başkadınefendi (Prenses Emine Marşan) (ö.1941), Şadiye Müveddet II. Kadınefendi (Şadiye Cıhcı) (ö.1951) ve Nevvare Başhanımefendi (Ayşe Cıhcı) (ö.1992) etnik kimlikleri Abhazdır.⁸⁵⁶

İlber Ortaylı, Osmanlı Sadrazamları başlıklı bir gazete yazısında çok ilginç bir tespitte bulunarak Osmanlı Devleti'nde Abhazların önemine dikkat çekmiştir. Osmanlı Devleti'nde Abhaz kökenli sadrazamların %20'sinin savaşlarda öldüğünü ve %5'inin ise seferler sırasında öldüğünü belirterek bir öğrencisinin bu konuda istatistik çalışması yaptığını söylemiştir.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ Harun Açba, *Kadın Efendiler* (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007), 83-95.

⁸⁵⁵ Harun Açba, *Kadın Efendiler* (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007), 114-159.

⁸⁵⁶ Harun Açba, *Kadın Efendiler* (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007), 171-195.

⁸⁵⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Sadrazamları", *Milliyet*, (21 Eylül 2008), erişim 16 Ekim 2020, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/osmanli-sadrazamlari-993689>

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABHAZLARDA KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1 TOPLUMSAL İLİŞKİLER

Yıllardır Çerkesler arasında tartışılan bir konu olan Abhaz-Abaza kelime karmaşası, günümüzde de popülerliğini korumaktadır. Abhazya’da yaşayan yerli halk kendilerini *Abhaz*, Rusya’ya bağlı Karaçay Çerkes Cumhuriyeti’nde yaşayan aynı kökene mensup halk ise kendilerini *Abaza/Abazin* olarak tanımlamaktadırlar. Abazinlerin diğer bir adı da Bere kaydır.⁸⁵⁸ Abazalar/Abazinler, alt kimlik olarak *Aşuva/Tapanta* ve *Aşharuva* olarak ikiye ayrılmaktadır.⁸⁵⁹

XIX. yüzyılda yaşanan Abhaz tehcirinde Abhazya’dan ayrılarak Anadolu’nun iç kesimlerine yerleşen Abhazlar, günümüzde *Abaza* adı ile anılmaktadırlar. İstanbul ve çevrelerine yerleşen Abhazlar da kendilerine *Apsuva* demektedirler. Çeşitli adlandırmalar nedeniyle birbirinden farklıymış gibi algılanan Abhaz, Abazin, Abaza, Apsuva, Aşuva, Tapanta, Aşharuva ve diğer Abhaz topluluklarının ataları Abhazdır. Kuzeybatı Kafkas dillerine mensup Abhaz ve Abaza dilleri birbirlerine yakın akrabadırlar. Diller arasındaki az farklılıkla birlikte, birbirleriyle kolayca anlaşılır. Ayrıca Abaza dili kendi içerisinde lehçe bakımından iki farklı gruba ayrılmaktadır.⁸⁶⁰

Abhazya’da tam olarak nereden geldikleri ya da hangi ırktan türedikleri tespit edilemeyen siyahî Abhazlar da bulunmaktaydı. Siyahî Abhazların, Abhazya’ya nasıl geldikleri hususunda ise birçok görüş mevcuttur. Siyahî Abhazların, çok eski tarihlerde Kolhida’da yerleşik halde nüfuslarının varlığından söz edilmiş ancak bu iddia belgelerle ispat edilememiştir. Bu Abhazların, Mısır Kıptilerinden ya da Etiyopya Yahudilerinden olabilecekleri düşünülmüş ve yazar Maksim Gorki 1927 yılında, Abhaz yazar Samson Çanba ile birlikte Adzbu köyüne gitmiştir. Köyde bulunan siyahî Abhazların en yaşlıları ile görüşmüştür. Dinledikleri bilgiler neticesinde Maksim Gorki, bunların Etiyopya’dan gelebilecekleri kanaatinin daha ağır basmakta olduğunu söylemiştir. Yazar İvan

⁸⁵⁸ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 46.

⁸⁵⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 214.

⁸⁶⁰ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 21.

İsakov'un, Nikita Kruşçev'e gönderdiği bir mektubunda ise esir yüklü bir Osmanlı gemisinin, Abhazy kıyılarına vurduğunu ve bu gemide bulunan siyahîlerin, günümüz Abhazyasında yaşayan siyahîlerin ataları olduğu söylenmektedir. Başka bir anlatıma göre Afrika seferine giden Nartların, dönüşlerinde yüzlerce kişi ile Abhazyaya uğradıkları ve gemiden inen bu Afrikalıların geri dönmek üzere Abhazyada kaldıkları söylenmektedir. Bir diğer farklı görüşte ise Çar I. Petro'nun, Arapları kendi hizmetinde kullanmak üzere Rusya'ya getirttiğini ve St. Petersburg'un soğuk iklime alışamayan bu Arapların Abhaz beylerine satıldıkları konusu yer almaktadır.⁸⁶¹

Abhazlar Çerkes midir sorusu, yıllardır Çerkes ve Abhaz diasporası içerisinde süregelen bir tartışma konusudur. Bu konu halen belirsizliğini korumakla birlikte, Kafkas halkları tarafından henüz net bir cevap bulamamıştır. Abhazlar ile Çerkeslerin, Kafkasyada olduğu gibi Türkiye'de de birbirlerinden kız alıp vermesi gayet normal karşılanmaktadır. Abhaz ve Çerkeslere özgü olan aile damgaları/armaları ise paylaşılan ortak bir kültürü temsil etmektedir. Abhaz aile damgaları⁸⁶² ve Çerkes aile damgalarına⁸⁶³ karşılaştırmalı olarak bakıldığında aynı kültürü bizlere yansıttığı açık görülmektedir. Metalden imal edilmiş her damga, sülalenin en yaşlı üyesinin elinde bulunurdu.⁸⁶⁴ Bu damgalar, Abhazların atları ile ev kapıları gibi kendilerine ait olan bir çok mal ve mülke basılmaktaydı. Hatta Abhazlar ve Çerkeslerin/Adigelerin eski mezar taşlarında bile bu aile damgalarına rastlamaktayız. Böylece ölen kişinin yakınları, mezarlıkta kendi ailesinin kabrini daha kolayca bulabilmektedir. Sülale damgalı mezar taşı geleneği, günümüzde de bazı Abhaz ve Çerkes aileler tarafından halen sürdürülmektedir.⁸⁶⁵ Ayrıca bu damgalar, tarihte savaş sancağı olarak da kullanılmıştır. Savaşa katılacak her sülale, flamalarına kendi damgalarını vurmaları kaydı ile katılabilmekteydi. Bu uygulama ise savaşa katılanların, hangi boya ait bir birlik olduğunun kolayca tespiti açısından önem arz etmektedir.⁸⁶⁶

⁸⁶¹ Bu konuda bk. Siyahi Abazalar, erişim 5 Şubat 2021, <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0293-siyahiabazalar.htm>; Bk. Ek-17. Resim.

⁸⁶² Bk. Ek-7. Resim.

⁸⁶³ Bk. Ek-8. Resim.

⁸⁶⁴ Bk. Ek-18. Resim.

⁸⁶⁵ Bk. Ek-9. Resim.

⁸⁶⁶ Çetaw Nart, Kuzey Kafkasya Sülale Adları ve Damgaları, (1 Mayıs 2013), erişim 29 Temmuz 2021, <https://jinepsgazetesi.com/2013/05/kuzey-kafkasya-sulale-adlari-ve-damgalari-x-bolum/>

Dahası birçok örf ve adet, diğer Kafkas halklarıyla neredeyse tıpatıp birbirine benzemektedir. Bu benzerlik, Abhaz ve Çerkeslerin Türkiye’de aynı dernekler altında⁸⁶⁷ toplanmalarına da ayrıca zemin hazırlamıştır. Nitekim her yıl hüznle anılan 21 Mayıs 1864 Büyük Çerkes Sürgünü’nde, Abhazlar ile Çerkesler büyük bir dayanışma içinde yan yana anma törenlerinde bulunmaktadırlar.⁸⁶⁸ Abhazlar, tarihsel süreç içerisinde diğer Çerkes boyları ile sürekli iletişim ve etkileşim halinde olmuştur. Böylelikle sürgünde de beraber yolculuk etmişler ve Türkiye’de de birbirlerinden kız alıp vermeleri neticesinde aralarında akrabalık bağları oluşmuştur. Diğer Kafkas halklarından Çeçenler, İnguşlar, Osetler ve Gürcüler arasında ise Abhaz ve Çerkesler gibi herhangi bir dayanışma ve akrabalık söz konusu değildir. Ayrıca da kendilerini Çerkes kültürünün bir parçası olarak görmemektedirler. Tarihte Ruslara karşı Çerkes halklarıyla birlikte mücadelede bulunan Abhazlar, diğer ırklara karşı uyguladıkları dışa kapalı aile kültürlerini ise Çerkeslere açarak aynı kültürün bir parçası haline gelmişlerdir. Bu nedendir ki birçok tarihi kaynakta da Abhazlar, Adige boyları arasında sayılmaktadırlar: “Eski zamanlarda ‘Çerkezer’ veya ‘Çerkezistanlılar’, kabileleri belirlemeye yarayan adlar olarak bilinmezdi, Abazalar, Şapsığlar, Natuhaylar, Bjeduğlar veya Kabartaylar ve Adige dilini konuşanların hepsine Adigeler denirdi.”⁸⁶⁹ “Abhazyalılar tam olarak belirlenemeyecek derecede eski bir tarihten beri Kafkasya’nın en eski bir Çerkes kabilesidirler... Gürcüler’in soy ve dil bakımından Abhazlarla kesinlikle bir yakınlıkları yoktur.”⁸⁷⁰ 1992-1993 tarihli Abhaz-Gürcü savaşında, Abhazların yardımına ölümü göze alarak koşan diğer Çerkes boylarının varlığı, bu birlikteliğin en büyük kanıtı niteliğindedir.

Abhaz-Çerkes ayrımını son tahlilde mukayese edecek olursak; eğer bir ırkın diğerlerinden ayrılmasında esas ölçüt dil ise Çerkes boylarının hepsinin de ayrı bir dili bulunmaktadır. Eğer farklı dili olan bir boy, bu sebepten ötürü diğerlerinden antropolojik olarak ayrılırsa, o zaman bu boyların hangisi Çerkestir? Peki, biri Çerkes ise diğer boylar hangi ırktandır?

⁸⁶⁷ Kafkas Dernekleri Federasyonu, Kafkas Kültür Dernekleri, Çerkes Kültür Dernekleri vb.

⁸⁶⁸ “Binlerce Çerkes ve Abhaz Sürgünde Ölen Atalarını Andı”, *Kocaeli Gündem*, (13 Mayıs 2018), erişim 1 Mayıs 2021, <https://www.kocaeligazetesi.com.tr/foto/1541530/binlerce-cerkes-ve-abhaz-surgunde-olen-atalarini-andi>

⁸⁶⁹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 107; İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 371.

⁸⁷⁰ İzzet, *Kafkas Tarihi-II*, 371.

Orta Çağ'da Abhazlar, bazı ülkelerde yaşayan insanlar gibi birtakım sınıflara ayrılmışlardı. Bunlar, aamısta/ah (feodal beyler), anhayütskia (toprak sahibi köylüler), ahipşi (bağımlı köylüler) ve atü (köleler) olarak dört sınıfı teşkil etmekteydiler.⁸⁷¹ Hiyerarşik olarak en üst tabakanın I. sınıfında hükümdar, kumandan, amir ve bey sınıfı bulunmaktaydı. II. sınıf tabakada; memur, efendi ve tüccar yer almaktaydı. III. Sınıfta çiftçi, işçi ve zanaatçılar bulunmaktaydı. Son olarak da en alt tabaka diyebileceğimiz IV. sınıfta ise esirler yer almaktadır.⁸⁷² Lakoba'ya göre 1869 yılına gelindiğinde, bu sınıf sıralaması yukarıdan aşağıya doğru şu şekildeydi:

Tavadaa (prensler),

Aamsta (asiller) yaklaşık 4000 kişi,

Aşnakuma (alt ve üst tabaka arasındaki aracılar) 1800 kişi,

Anhayu (hür cemaat üyesi üst sınıf köylü tabakası) yaklaşık 47.000 kişi,

Amaturazku (orta sınıf köylüler tabakası) 1300 kişi,

Ahuyu (alt sınıf köylü tabakası) yaklaşık 8000 kişi,

Ahaşvala (ev köleleri) yaklaşık 1300 kişi.⁸⁷³

Bu sınıflara tabi olan herkes yanına gelen ve gidene ayağa kalkarak saygı göstermek zorundaydı. Kendisine verilen selamı ayağa kalkarak almak geleneksel bir zorunluluktur. Bu uygulamayı ihmal eden veya bilerek yerine getirmeyen kişinin ise toplum içinde itibarı düşerdi. Ayrıca kendisi için ayağa kalkılmayan kişiye, bu davranış bir hakaret sayılırdı. Toplum içerisindeki bu karşılıklı saygı ve hiyerarşik düzen öyle katıydı ki; ayağa kalkmama ve selam almama gibi nedenlerden ötürü küskünlükler olduğu gibi, bazen kan döküldüğü de görülmüştür.⁸⁷⁴

Birçok devlet Abhazya'da oluşan bu sosyal ayrışmalardan kendi menfaatleri doğrultusunda yararlanmaktaydı. Bizans ve Memlûklar haricinde Cenovalılar da Karadeniz kıyılarına köle ticareti için sık sık uğramaktaydılar. Çerkes, Megrel, Rus ve Tatarların yanı sıra Abhazlar da Cenovalılar tarafından köle olarak satılmaktaydı. Öyle ki XV. yüzyılda Cenova köle pazarındaki Abhazların ve diğer kölelerin birbirlerine

⁸⁷¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 24.

⁸⁷² Büyüka, *Hz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*, 35; Büyüka, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar/İlk İnsanlık/Kafkas Gerçekleri* (y.y. Ufuk Matbaası, 1986), 2: 370.

⁸⁷³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 154.

⁸⁷⁴ Büyüka, *Hz. İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*, 35.

kıyasla yüzdelerle sayısal oranları bile Cenovalı köle tüccarlarının tutanaklarında mevcuttur.⁸⁷⁵

Osmanlı Devleti de Abhazya kıyılarına köle ticareti için gelirdi ve birçok genç Abhaz, İstanbul'a ve diğer Akdeniz ülkelerine götürülerek satılırdı. Erkekler, Müslüman olduktan sonra savaş konusunda birçok eğitimden geçirilerek akabinde asker olarak kullanılmaktaydı. Genç Abhaz kızları ise haremlere dağıtılırdı kimileri de hizmetçi olarak kullanılırdı. Lamberty Abhaz köleler için; "Türkler arasında çok değerlidir, çünkü kadınlarının güzelliği muhteşemdir. Genç oğlanların tercih sebebi ise; Müslüman dinini kabul ettikten ve savaş sanatı eğitimi aldıktan sonra bu kölelerden mükemmel sivil memur ve subay çıkar"⁸⁷⁶ diyerek Abhazların Osmanlı İmparatorluğu açısından önemine vurgu yapmaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Abhazya pazarlarında köleler için çeşitli miktarlarda ödemeler yapılmaktaydı. Yapılan ödemeler ise kölelerin yaşları ve cinsiyetlerine göre değişiklik göstermekteydi. Çocuklar ve ergenlik çağına gelenler 3-4 altın karşılığı tüccarlarca satın alınırdı. 13 ile 18 yaş arası kızlar 20 altına, 25-40 yaş arası erkekler 15 altına satılırdı. 40 yaş üzeri ve yaşlılar 8-10 altına, kadınlar ise 12 altın karşılığında köle tüccarlarına pazarlanmaktaydı. Türklere satılmak üzere bu sahillere, her yıl 12.000'e yakın köle getirilirdi.⁸⁷⁷

Monarşik erkin hakim olduğu Abhazya'da, hiyerarşik düzeni belirleyen bir de asalet sistemi bulunmaktaydı. Abhaz asalet cetvelinde ise en üst sırada *Aps-ha* yani kral vardır. İkinci sırada *Ah*, *Atavad* adında prens bulunmaktadır. Üçüncü sırada *Aamista-du* adlı büyük asilzadeler gelirken, son sırada da *Aamista* denilen diğer asilzadeler yer almaktaydı.⁸⁷⁸

Kafkasya coğrafyasında Abhazlar, ağırlıklı olarak Abhazya Cumhuriyeti, Abazin Rayonu ve rayon çevresinde bulunan Abaza kasabaları olarak üç ayrı bölgede yaşamaktaydılar. Abhazya devlet statüsünde bir cumhuriyet iken, Karaçay Çerkes'te yaşayan Abazinlerin yönetim şekli rayondur. Rayon, Rus idari yapısında Oblast, Kray ve Ogrug gibi idari statülerin alt birimi olarak kullanılmakta olup, günümüz Türkiye'sinde bağımsız bir belediye veyahut kasaba statüsü ile eşdeğer sayılmaktadır.

⁸⁷⁵ Domenico Gioffre, *Il Mercato Degli Schiavi A Genova Nel Secolo XV*, (Genova: y.e.y. 1971), 24-25.

⁸⁷⁶ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 119.

⁸⁷⁷ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 120.

⁸⁷⁸ Açıba, *Kadın Efendiler*, 11.

Karaçay Çerkes'te Abazinler, toplam on üç ayrı yerleşim yerinde yaşamaktadırlar. 2002 nüfus sayımına göre sayıları yaklaşık 32.000 civarındadır. 25 Aralık 2005 tarihinde on üç yerleşim yerinden sadece beşi referandum sonucu Abaza Rayonu'na girmeyi kabul etmiştir. Diğer sekiz yerleşim yeri ise rayon dışı kalmıştır.⁸⁷⁹

Bunların dışında, Türkiye başta olmak üzere, Büyük Çerkes Sürgünü ile dünyanın dört bir tarafına tehcir ettirilen Abhaz diasporası vardır ve bu Abhazlar da birçok farklı ülkede yaşamaktadırlar. Türkiye dışındaki Abhazlar ise nüfus bakımından Ürdün ve Suriye gibi ülkelerde yoğunluk göstermektedir.⁸⁸⁰ Ayrıca Amerika ve İsrail gibi devletlere de göçler yaşanmıştır. Bu göçlere en güzel örnek ise İsrail'de yer alan bir Çerkes köyüdür.⁸⁸¹

Diasporada yaşayan Abhazlar için 23 Mart 1993 yılında, Abhazya Yüksek Konseyi Başkanı Vladislav Ardzinba'nın, imzaladığı kararnameyle birlikte *Abhazya Geri Dönüş Komitesi* kuruldu.⁸⁸² Zamanla bu komite, çalışma sahasını genişleterek *Abhazya Cumhuriyeti Geri Dönüş Bakanlığı*'na dönüştürülmüştür. Böylece Abhaz Devleti, dünyanın dört bir tarafında yaşayan Abhazlar için anavatanlarına geri dönüş çağrısında bulunmuştu. Geri dönüş projesi geçmişte İsrail Devleti tarafından, dünyanın dört bir yanındaki Yahudileri bir araya toplamak için de uygulanmıştır.⁸⁸³

Abhaz örf ve adetlerinde her sülalenin kendine has bir işareti yani damgası bulunmaktadır. Bu damgaları incelemekten maksadımız ise üzerlerinde herhangi bir dini figürün olup olmayışlarıdır. Bu konuda binden fazla aile damgasını inceledik ve sonucunda bazı sülale damgalarında İslamiyet'i temsil eden *hilal* ve Hristiyanlığı temsil eden *haç* figürlerine rastladık. Haç çizimli aile damgaları, Hristiyanlık dininin Abhazlar üzerindeki etkisinin tarihsel bir kanıtı olduğunu bizlere açıkça göstermektedir. Bazı damgalarda da İslam'ı sembolize eden hilal işaretlerinin bulunduğunu saptadık. Ancak

⁸⁷⁹ "Karaçay-Çerkes'te Abazaların Problemleri İçin Çalışma Grubu Oluşturuldu", *Kafkas Evi Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*, (29 Haziran 2010), erişim 6 Şubat 2021, <http://www.kafkasevi.com/index.php/news/detail/4708>

⁸⁸⁰ Tahir Turan Eroğlu, "İnsanlık Tarihinin Kara Lekesi: Çerkes Sürgünü", *Anadolu Ajansı*, (21 Mayıs 2019), erişim 1 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/insanlik-tarihinin-kara-lekesi-cerkes-surgunu/1483679>

⁸⁸¹ Şogen Pshamaf, "İsrail Çerkesleri", *Kafkas Dernekleri Federasyonu*, (15 Haziran 2005), erişim 24 Şubat 2021, <https://kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/285-israil-cerkesleri.html>

⁸⁸² "Daur Kove Abhazya Cumhuriyeti Devleti Geri Dönüş Komite Başkanı Beslan Dbar'ı Kutladı", *Abhazya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, (23 Mart 2018), erişim 1 Mayıs 2020, <http://mfaapsny.org/tu/allnews/news/notes/daur-kove-pozdravil-glavu-gosudarstvennogo-komiteta-respubliki-abkhaziya-po-repatriatsii-beslana-dba/>

⁸⁸³ Geri Dönüş Yasası ile Vatandaşlık, erişim 2 Mart 2021, <https://www.israilkonsoloslugu.com/israil-vatandasligi>

hilal sembolü İslam öncesi Sasani Devleti tarafından da kullanılmaktaydı ve o dönem hilal figürünün kesin bir ifade ile İslamı karakterize eden bir sembol olabileceğini söyleyememekteyiz.

XV. yüzyılda Abazin bayrağı, tüm Abhazları temsil eder bir görüntü veriyordu: “Akdeniz ile Karadeniz ülkelerinin hükûmet bayraklarını renkli haritada, Apkaz başkendi ‘Sebastopolis’ üzerindeki bayrağı: Kızıl yer üzerinde (Tevrat’ta anılan Hz.Musa’nın ‘Yed-i Beyzâ/Ak-El’inden ibaret) parmaklar tarafı serene doğru duran bir Ak-El ile göstermiştir.”⁸⁸⁴ Günümüzde ise Abhazya bayrağı yeşil ve beyaz renkte olup; sol üst köşesinde kırmızı zemin üzerine beyaz renkte bir avuç içi ve üst tarafında yedi adet beyaz renkte yıldızdan oluşur.⁸⁸⁵ Karaçay Çerkes Cumhuriyeti’ndeki Abaza Rayonu bayrağı da benzer şekilde kırmızı zemin üzerine beyaz renkte bir el içi ve üst tarafında beş adet beyaz renkte yıldızdan oluşmaktadır.⁸⁸⁶

4.2 AİLE

Abhazlar, antik çağlardan beri yerleşim yeri olarak kendilerine dağların yüksek yamaçlarını seçmişlerdir. Kuzeybatı Kafkasya’yı diğer Kafkas coğrafyalarından ayıran önemli bir özellik de mesken ve yerleşim sistemleridir. Kafkasya’nın kuzeybatısındaki yerleşim yerlerinin mimari yapısı, yaklaşık 2000 yıl boyunca hiç değişime uğramamıştır. Abhaz yerlileri ev yapımında çubuk, saz, örme dallar ve balçık kullanırlardı. “Abhazlar, Paskha adı verilen, dağ yamaçlarına kurulmuş tek katlı evlerden meydana gelen ve habla denilen, bazıları duvar görünümünde, bazen taşla örülmüş savunma surlarıyla çevrili köylerde yaşıyorlardı.”⁸⁸⁷

Abhaz evleri dış görünüşü, inşaat malzemesi ve araziye uyumlu yapısı ile kendini Oset, Karaçay, Vaynah, Dağıstan ve Balkar köylerinden çok belirgin bir şekilde ayırıyordu. VIII. ve IX. yüzyıllarda Abhazların yerleşim yerleri genellikle akarsuların kıyı temelleri üzerine yayılmaktaydı. Bu yerleşim yerleri ise savunma sistemi olmayan geniş köylerdi. Köy evleri belirli bir plana göre yapılmazdı. Yan yana ev stilinden çok birbirlerine mesafeli evlerdi. Kil malzemeleri ile kaplanmış örme, çift duvarlı hafif yapılarıydı. “Semyon Bronevski, 19. yüzyıl başlarında Abhazya’da gördüğü evlerden

⁸⁸⁴ Bk. Ek-10. Resim; Kırgızoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi*, 4.

⁸⁸⁵ Bk. Ek-11. Resim.

⁸⁸⁶ Bk. Ek-12. Resim.

⁸⁸⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 23.

bahsederken aslında aynı tip meskenleri tarif etmiştir: İkişer üçer evden ibaret küçük gruplardan oluşan, tepelik ve yamaçlarda yerleşen meskenlere dağılmışlardır, büyük ve kalabalık köylerde oturmazlar.”⁸⁸⁸

Abhazların ev içinde uyguladıkları hiyerarşi, diğer Çerkes boylarında da benzer şekilde varlığını korumaktadır. Bir evli erkek, babasının yanında kendi çocuğunu sevemezdi. Babası ve çocuğuyla birlikte aynı odada dahi bulunamazdı. Çocuklar da büyükanne, büyükbaba gibi yaşlı akrabalarının yanında anne ve babaları ile konuşamazlardı. Baba odaya girdiği zaman, evli olan oğlu eğer yanında çocuğu veyahut eşi var ise anında odayı terk ederdi. Abhaz anane ve kültürüne göre evin reisi ile torunlarının yanında, anne ve babalarının bulunmalarını ayıp sayılırdı.⁸⁸⁹ Aslında aile içindeki bu sıkı disiplin, çocuğu anne ve babasına karşı aşırı bağımlı olmaktan çıkararak ailenin geneline bir bütün olarak bağlanmasını sağlamaktaydı.

Abhazlarda yeni doğan bir çocuğun yabancı bir aileye yetiştirilmek üzere verilme âdeti çok yaygındı. Atalık denilen bu uygulamada genellikle üst tabakadan olan insanlar, çocuklarını alt tabakadan olan kişilere vermekteydiler. Köylüler tarafından büyük bir memnuniyetle kabul edilen bu çocuklar, birkaç yıl boyunca hatta ergenlik dönemine kadar yetiştirilerek ailelerine bir tören eşliğinde geri verilirdi. Çocuk, bakıcı ailesi ile çok yakın ilişkiler içinde büyütülür ve aralarında bir bağ oluşurdu. Atalık geleneği sayesinde iki aile arasında oluşan bu bağ ayrıca köylüler için kendilerine güçlü bir hamî bulma sistemine dönüşmekteydi. Bu tür uygulamalar, Adige toplumlarında da bulunmaktaydı.⁸⁹⁰

Abhazların uyguladıkları bu gelenek Yunanlıların savaşçı bir milleti olan Spartalıları hatırlatmaktadır. Abhaz ve Sparta halklarını mukayese ettiğimizde Spartalıların ünlü yasa koyucusu olan Lycurgus’un, vatandaşlarına uyguladığı sert kurallar fikrini, yakın ilişkiler içinde olduğu Kafkas milletlerinden almış olabileceği fikrini akla getirmektedir. Spartalı gençler, askeri eğitimlerle yetiştirilerek sıkı bir disipline tabi tutuluyordu. Ayrıca onlara içkiden uzak durma alışkanlığı kazandırılmaya çalışılırdı. Spartalı gençlere kazandırılmaya çalışılan bu özellikler, Abhaz ve Çerkes çocuklarının yetiştirilmesi sırasında karakterlerine işlenmesi için de kullanılmaktaydı. Çocuk doğduğunda, gelecekteki kaderinin sembolü olarak ona bir yay ve birkaç tane ok

⁸⁸⁸ Agrba ve Khotko, *Çerkesya Ada Uygarlığı*, 74.

⁸⁸⁹ Benet, *Abhazlar*, 66.

⁸⁹⁰ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 217.

verilirdi. Ayrıca da üzerine büyü ve nazarlardan koruyacak bir muska bağlanırdı.⁸⁹¹ Bebeğin doğumundan birkaç yıl geçtikten sonra çocuk, annesinden alınarak ünlü bir savaşçının yanına verilirdi. Bu savaşçı, çocuğu çeşitli alanlarda yetiştirirdi. Çocuğun aşırı sevgi ile zayıflatılmaması için ebeveynlerini ziyaret etmesine ise asla müsaade edilmezdi.⁸⁹²

Abhaz topraklarına ticari veya başka bir maksatla gidecek kişiler için *besleme adeti* denilen bir uygulama vardı. Kişi, Abhazlar arasında rahatça dolaşabilmek için bir Abhaz ailesine besleme olarak başvurmak zorundaydı aksi takdirde herhangi bir kabile ile bağlantısı bulunmayan kişi derhal esir alınırdı. Bunun için ilk önce belli bir miktar karşılığında rehber edinilerek bir Abhaz ailesine başvurulurdu. Dağlarda ikamet eden herhangi bir aileye bir miktar hediye ile birlikte gidilirdi. Abhaz kadını *bu kişiyi oğulluğa kabul ettim* diyerek kişinin arkasına vururdu ve o da kadının elini öperdi. Abhaz kadını, kocası evine geldiğinde *bu besleme benim oğlumdur* der ve besleme de onun elini öperdi. Evin erkeği, komşularını yanına çağırarak *bu kişi benim evladımdır* der ve etrafındakilere ziyafet verirdi. Eğlence sonrasında beslemeyi meydana çıkartarak ona isim verilirdi. Malının malından canının da canından olduğunu söyleyerek töreni bitirirlerdi.⁸⁹³

Besleme, dağlarda gezerken herhangi bir kişiye yahut eşkıyaya rastlarsa falanca kişinin-kabilenin beslemesiyim diyerek esir düşmekten kurtulurdu. Şayet beslemenin söylediklerine ikna olmazlarsa beslemeyi yine de esir alırlardı. Besleme ise yolda gördüğü herkese bu durumu izah ederek atalığına haber gönderirdi. Bu durumu işiten kişi, beslemenin atalığına haber vermek zorunda idi. Besleme hapse atıldığında ayağına zincir bile vurulsa hizmette kusur edilmezdi. Beslemenin durumunu haber alan atalık, derhal iz sürerek beslemenin hapsoldüğü köyü bulur ve yanına giderdi. Beslemesini kurtarır, zayı olan malı varsa onun aynısını isterdi. Atalık, malının aynısını alamaz ise malın değerinin dokuz katı tazminat isterdi. Bu gibi ağır cezalardan dolayı da bu topraklarda hiçbir şey kaybolmazdı. Atalık, benim beslemem olduğunu bile bile neden esir aldın diyerek kişiye hesap sorar ve aylık cezasının ödenmesini isterdi. Cezaya

⁸⁹¹ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 349.

⁸⁹² Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 350.

⁸⁹³ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 115.

göre atalık, davalıdan koyun keçi ve sığır gibi değeri yüksek her neyi varsa alıp götürürdü.⁸⁹⁴

Gelinler, evin yaşlıları ile saygı amaçlı konuşmazlardı. Eve yeni gelen bir geline ise evin büyüğü tarafından bir takma ad konulurdu ve geline artık bu yeni ismiyle hitap edilirdi. Evli çiftler kendilerinden büyük akrabalarının yanlarında birbirlerine isimleri ile hitap edemezler ve yan yana oturamazlardı. Yabancıların yanında da birbirleriyle konuşmaları çok ayıp sayılırdı. Bazen kayınpeder düğünün yapıldığı tarihten itibaren on yıl sürenin dolmasıyla birlikte ailenin genç bireyleri aracılığıyla gelinden suskunluğuna artık son vermesini isterdi. Gelinin suskunluğunu bozmasının şerefine de bir ziyafet düzenlenirdi. Komşuların davet edildiği bu ziyafette geline hediye olarak genellikle bir elbise verilirdi. Kalabalık olan ailelerde ise bu tür uygulamalara pek rastlanmazdı çünkü Abhaz toplumu içerisinde bu tür yasakların kaldırılması bireyler arasında tartışmalara hatta kavgaya yol açabilirdi. Genç evli çiftler bir süreliğine beraber toplum karşısına çıkamazlar düğün ve cenaze merasimlerine katılamazlardı.⁸⁹⁵ Eşini kaybeden biri ise acısını toplum içerisinde asla gösteremezdi. Anne ve babanın ölen çocukları için çektiği acıyı ulu orta göstermeleri, toplum içinde kabul edilemez bir hareketti.⁸⁹⁶

Abhazlar, misafir ağırlamayı çok severler ve onu kutsal kabul ederlerdi. “Abhazların konuk ağırlamak için yaşadıkları söylenir ve bu, pek de abartı sayılmaz.”⁸⁹⁷ Bir Abhaz, evine misafir geldiği zaman odanın ortasına küçük bir hasır sererek üzerine bir yastık koyar ve misafirini üzerine oturturdu. Daha sonra ev sahibi, misafirin silahını çıkartarak rahat etmesini sağlardı. Hane halkı misafirin huzurunda oturmaz, misafir ne kadar aç olursa olsun koyun, kuzu veya tavuk gibi yiyecekler gelmeden ona asla bir lokma dahi vermezler ve misafir için pişirilen yemekten de yemezlerdi. Misafirle devamlı ilgilenirler ve misafir kaç gün kalırsa kalsın hizmette asla kusur etmezlerdi. Misafir ayrıldığında ise ona eşlik ederek yaşadıkları muhitin sınırları dışına kadar uğurlarlardı.⁸⁹⁸

Abhazların kendi evlerinde ya da komşuları ile birlikte verdikleri ziyafetler, kendi aralarında barışı korumak ve kırgınlıkları gidermek için mükemmel fırsatlardı. Abhazlarda konukseverlik toplum içinde bir statü göstergesiydi. Zira misafiri reddeden

⁸⁹⁴ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 116.

⁸⁹⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 216.

⁸⁹⁶ Benet, *Abhazlar*, 66.

⁸⁹⁷ Benet, *Abhazlar*, 34.

⁸⁹⁸ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 109.

kişi çok ayıplanır ve toplumca dışlanırdı. Konuğu ağırlayan ev sahibi, misafirin canına, malına ve şerefine gelebilecek bütün tehditlere karşı onu canı pahasına korumakla mükellefti. Misafir gece konaklayacaksa, ona evin en iyi yatak ve yorganı verilirdi. Yatağa yatırılırken de aile fertleri misafirin yanında hazır bulunur hatta konuğun üzerindeki elbiselerin bile çıkartılmasına yardım ederlerdi.⁸⁹⁹

Ev sahibi, misafirin atıyla da ayrıca ilgilenirdi; eyerini çıkararak atı otlaması için çayıra götürür, kış vakti ise yem vermek amacıyla ahıra bağlardı. Atın can güvenliğinden de sorumlu olan ev sahibi, atın karnını doyurmadan onu asla yolcu etmezdi. İnançlarına göre bir misafirin kendisiyle beraber yedi hayır getirdiğine inanırlardı. Misafirin evden ayrılırken bu hayırların bir tanesini beraberinde götürdüğünü ve geri kalanını ise ev sahibine bıraktığı söylenmektedir.⁹⁰⁰

Evliya Çelebi, Abhazya seyahatinde cömert ve misafirperver bir Abhaz aşiretinden detaylarıyla birlikte bahsetmektedir. 10.000 kişilik bir gücü bulunan Suçalar aşiretinin Havdıka adlı köyünde bir gece konaklayan Çelebi, aynı gece bu köyde bir düğününe rast gelir. Seyahatnamesinde kendilerine yapılan ikramları şu şekilde not eder: “Bize yüz tekne söğüş pişmiş koyun etleri, böğrölce çorbaları, bal suları, bozalar, pasta, şil-harcı ve sizballar getirip nice yüz güneş parçası köleler ve bakireler hizmet ettiler.”⁹⁰¹ Çelebi, ertesi sabah yanında bulunan Gönnye ağasının, ev sahibine bir tülbent hediye ettiğini ve ev sahibinin bu hediyeye çok aşırı sevindiğini yazmaktadır. Devamında ev sahibinin bu sevincine neden olan şeyin ise köy etrafında böyle şeyleri almalarının ve bulmalarının imkânsızlığı olarak gösterir. Öyle ki etraflarında ne çarşı ne de pazar yeri bulunmaktadır. Suçaların kırk ve ellışer haneli köylerinin olduğunu belirtir. Aşiretin iskelelerine yılda bir kereye mahsus olmak üzere her diyardan ticari gemilerin gelebildiğini ve bu gemilerde barut, tüfek, ok, yay, kılıç, fişek, kurşun mızrak, kalkan gibi askeri savaş aletleri bulunduğu bahseder. Kazan ve kazanı asmakta kullanılan zincir, eski pabuç, gömlekli bez, tuz, sabun, ocak demirleri, çuka kenan ve bogası da gemide bulunan diğer ticari mallar arasında sayılmaktadır. Abhazlar ise bu mallara karşılık; yağ mumları, zerdeva, balmumları ve bal verirlerdi. Bu bölgede değiş-

⁸⁹⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 220.

⁹⁰⁰ Benet, *Abhazlar*, 34.

⁹⁰¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 127.

tokuş usulü esas olup⁹⁰² kesinlikle altın ve kuruş gibi parasal araçlar kullanılmamaktaydı.⁹⁰³

Çelebi seyahatnamesinde *Keçler* aşiretinden verimli toprakları ve misafir ağırlamakta gösterdikleri cömertlikten bahsetmektedir. Bu aşiretin yetmiş köyü ile 2000 tüfek kullanan eri ve çoğu süvari olan 10.000 askerinin bulunduğunu belirtmektedir. Pisu Nehri adında gemilerin bile girebildiği bir nehirden de ayrıca söz eder. Bu nehrin ise Elbruz Dağları'ndan gelme olduğunu ve Karadeniz'e döküldüğünü belirtir. Temmuz ayında bu nehrin asla geçit vermediğini, ancak kış aylarında gemiler için korunaklı bir liman olduğundan bahseder. Çelebi, bu aşiretin Havka adlı köyünde, Zepraha isimli bir Abhazın evinde yanındaki yeniçerilerle beraber misafir olduğunu yazmaktadır. Seyahatnamesinin devamında Keçler aşireti için ulu ve zengin olduklarını yazmıştır. Çelebi, evine misafir oldukları Zepraha'nın, kendilerine on adet koyun kesip sizbal, şil-harcı ve pastalar ile beraber yedirdiklerini yazarak bu konuda Abhazların ne kadar misafirperver ve cömert olduklarını bizlere göstermektedir.⁹⁰⁴

Eski Abhaz geleneklerinde ilginç bir adet bulunmaktaydı; ev sahibi, eve gelen misafire *çevrendeki tüm kötü ruhlar bana gelsin* diyerek misafirin başının üzerinde dairesel bir hareket yapardı.⁹⁰⁵ Abhazlar, at üzerinde selamlaşırken üzengi üzerinde ayağa kalkarlardı. Abhazlarda her şey bir düzen içerisinde sistemli olarak yapılırdı; yemekte olsun, ev içerisinde olsun her yerde bir hiyerarşiye dayanan oturma düzenleri vardı. Yemek sofrasında ilk önce en yaşlı kişi yemeğe başlardı ve diğerleri de onu takip ederek yemeklerini bir edep içerisinde yerlerdi. Misafire ziyafet vermek en önemli işti ve bunu; *size saygı gösteren midenize de gösterir* şeklinde söyleyerek bu konuya dikkat çekerlerdi. Kurulan sofrada asla bir hizmetçi bulunmazdı ve servis işi imece usulü gençler tarafından yürütülürdü.⁹⁰⁶

Abhazlar, yaşlılara çok önem verirlerdi. Her yerde ilk önce yaşlılar gözetilirdi. Ata binerken ve inerken üzengileri tutularak onlara yardımcı olunurdu. Yolda yürürken asla bir yaşlının önü kesilmez ve önünden de geçilmezdi; ilk önce yaşlıların geçmesi beklenirdi. Sofrada etin en güzel yeri onlara ikram edilir, onlar yemeğe başlamadan kimse ağzına bir lokma dahi alamazdı. Başköşeye onlar oturtulur ve yakınına kimseler

⁹⁰² Kırgızoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, 2.

⁹⁰³ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 128.

⁹⁰⁴ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 126.

⁹⁰⁵ Benet, *Abhazlar*, 34.

⁹⁰⁶ Benet, *Abhazlar*, 35.

oturamazdı. Abhazlar içinde uygulanan bu sıkı disiplin asla diğer bireyler tarafından sorgulanamazdı.⁹⁰⁷

4.3 HUKUK VE CEZA

Abhaz halkı yüzyıllardır kendi içlerinde oluşturdukları bir hukuk düzeni çerçevesinde adalet tesis etmişlerdi. XIX. yüzyılda bölgeyi gezen Spencer, Abhazların asla ahlaksızlığa tahammüllerinin olmadığını ve bu sebeple de çok katı kanunlarının olduğunu belirtir. Suçlular, köyün yaşlıları tarafından yargılanmaktadır. Akabinde de yapılan yargılamalar sonucu gereken cezalar anında verilerek uygulanırdı.⁹⁰⁸

Haşim Efendi seyahat notlarında Abhaz ve Çerkes kültüründen bazen ayrı ayrı bazen de ortak bir kültür gibi genelleme yaparak bahsetmektedir. Örneğin, bir erkeğin bir kadınla yasak aşk yaşamasının cezası, suçun niteliklerine göre ağır para cezası ya da geri dönmek üzere sürgündü. Eşinin bir başka erkekle zina yaptığını gören kişi, ona hiçbir şey söylemeden kayın baba ve kayın validesinin yanına giderek *kızınız bugün bir günah işledi* der ve durumu anlatırdı. Ardından nikâh akdi sırasında eşi için ödediği mihr-i müecceleyi verip *kızınızı alın* der. Evli kadının anne ve babası ise bu durumda zina yapan kızlarını artık istememekte dirler ve *kanun neyi gerektiriyorsa onu uygulayınız* derler. İhanete uğrayan erkek, karısını ve çocuklarını kız-erkek ayrımı yapmaksızın köle pazarına götürerek esir tacirine satar. Akabinde mensubu olduğu kabilesinden beş on kişi ile karısının zina yaptığı erkeğin evine giderler. Bu gibi olayların yüz yüze konuşulması ayıp olduğu için bir elçi vasıtasıyla *ben zina eden karımı bin kuruşa sattım* diyerek ondan parasını isterler. Bu kişi kanun gereği 1000 kuruşu ödemek zorundadır. Bu cezaya ek olarak 9000 kuruş daha ayıplık cezası öder. Şayet zina yapan erkeğin bu parayı ödemeye gücü yetmez ise anne ve babası ile akrabaları toplanarak bu kişiyi bağlarlar ve *bugünden sonra kanun üzere kölendir; istediğini yapabilirsin* diyerek hasmına teslim ederler.⁹⁰⁹ Bir nevi bu toplumda yaşanan gayrimeşru bir aşkın bedeli, özgürlüğünü kaybetmek suretiyle köle olmaktı. Aynı durum bekâr bir kadın içinde geçerliydi.

⁹⁰⁷ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 221.

⁹⁰⁸ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 286-287.

⁹⁰⁹ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 113-114.

Abhazlar, kabile kanunlarına göre kan diyeti gerektirecek şekilde bir suç veya kabahat işlerse, bir esir vermek zorundaydı. Bir esir veremediklerinde ise öz oğullarını esir olarak bırakırlardı. Oğlunu esirciden geri almak için de bu kez iki kızını esirciye verirlerdi.⁹¹⁰

Spencer, dışa kapalı bir milletin kendi oluşturdukları kanunları, yargılama biçimlerini ve verilen cezaları; o dönemin diğer toplumlarındaki uygulamalarla kıyasladığında hayranlığını gizlememektedir.⁹¹¹ Zira kimsenin girmeye cesaret edemediği bu ormanlar içinde yaşayan vahşi, acımasız ve sert karakterli olarak tanımlanan kabilelerin; aynı dönemin Avrupa'sında dahi bulunmayan anlamlı ve caydırıcı ceza sistemleri Spencer'i çok şaşırtmıştı. Hatta Spencer, bu şaşkınlığını şu sözlerle ifade etmekteydi: "O halde, bu insanları, kendilerini kontrol edecek bir hükümetleri veya kanunları olmayan çapulcu topluluğu olarak tarif eden Rusya'nın kiralık yazarlarının beyanlarına inanmamalıyız."⁹¹²

4.4 DİL VE EDEBİYAT

Abhazların çok eski çağlardan beri kullanmış oldukları dil, Kafkas dil ailesinden Adige dil grubunun yakın akrabasıdır. M.Ö. V. bin yılda, "Anagövdenin dili, modern dilbilimi alanında Kuzey Kafkas Dilleri olarak adlandırılmış olan Abhaz-Adige ve Nokhç-Dağıstan Dilleri olarak iki gruba ayrılmıştır. Abhazca'nın akraba dilleri arasında Abazince, Ubıxça, ve Adigece yer almaktaydı."⁹¹³ Ayrıca Abhaz dili ile Hititlerin dilleri arasında yakın ilişki bulunmaktadır.⁹¹⁴ Bu diller Abhaz-Adige yani Batı Kafkas Dil Grubu'nu oluşturmakta olup Hattilerin dillerini de kapsamaktadır.⁹¹⁵

İlk yazının Abhazca olduğunu ve kanıtlarıyla birlikte bunu ispatladığını belirten Büyüka, yazmış olduğu eserinde⁹¹⁶ ilk peygamberlerin dilinin dahi Abhazca olduğunu iddia etmektedir.⁹¹⁷ "Âdem, Şit, İdris, Nuh, İbrahim'in Kafkas kökenli ve Kafkas dilli

⁹¹⁰ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 125.

⁹¹¹ Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 286-287.

⁹¹² Spencer, *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*, 287.

⁹¹³ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 8.

⁹¹⁴ Agrba ve Khotko, *Çerkesya Ada Uygarlığı*, 48.

⁹¹⁵ Açıgba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, 8.

⁹¹⁶ Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar/İlk İnsanlık/Kafkas Gerçekleri.

⁹¹⁷ Bu konuda bk. Ömer Büyüka, *Abhaz Tarihi'nin İskeleti* (İstanbul: Gül Ofset, 1993), 20

olduklarına şüphe bırakmayan deliller Hud'la Salih'in de onlarla kökdeş olduklarına ihtimâl verdiren birkaç karine vardır.”⁹¹⁸

Abhazcanın farklı lehçeleri bulunmaktadır. Abazinler, zamanla anavatanlarında konuşulan Abhazcadan biraz daha farklı lehçelerle konuşmaya başladılar.⁹¹⁹ Bu lehçeler Aşuva ve Aşharuva olarak ikiye ayrılmakta olup Abhazca olarak kabul edilmektedir. Abhazların konuştuıkları dillerinin zorluğunu ise Ortaylı bizlere şu ifadelerle açıklamaktadır:

Üç gün boyunca Abhazya'daydım. Çok değişik, yüksek dağlarla çevrili, Karadeniz'in en ılıman kıyılarını içeren, cennet gibi bir coğrafya. Abhazlar da benzersiz bir halk. Yaşamlarında incelik hâkim ama aynı zamanda da misafire hakikaten meraklılar. Çok zor bir dilleri var... Abhazlar, öğrenmesi gerçekten çok zor olan, Georges Dumezil gibi bir dâhinin bile kıvıramadığı dillerini öğrenmek için çok çaba sarf eden bir halk.⁹²⁰

1862 yılında Rus General O. Ulsar, Kiril alfabesiyle yazılmış bir Abhaz grameri yayımlamıştır. Akabinde de Hristiyanlığı Abhazya'da yeniden yayabilmek için Abhaz alfabesi hazırlayarak 1865 yılında bastırmıştır.⁹²¹ İlk Abhazca Kur'an-ı Kerim ise 2018 yılında Oktay Chkotua tarafından tercüme edilerek basılmıştır.⁹²²

Birçok kaynakta Kafkaslarda 30 ile 360 arasında dil varyasyonu bulunduğu belirtilmektedir.⁹²³ Evliya Çelebi, Abhazya gezisi sonunda seyahatnamesinde, Abhaz dilinden örnekler vermeyi de ihmal etmemiştir. Ayrıca da Abhazcadan acayip ve tuhaf bir dil olarak bahsetmektedir. Abhazcanın çok zor konuşulan bir dil olduğunu belirten Çelebi, Abhaz dilini saksağan kuşunun diline benzetmektedir ve Abhaz kavmi ile sohbet edecek bir kişinin zeki, akıllı ve kıvrakça taklit yeteneğine sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. Çelebi, dünya seyyahı ve arif kişilerin kendi derdini anlatacak kadar bütün dillerden bir şeyler bilmesi gerektiğini de seyahatnamesine bilhassa not düşmüştür.⁹²⁴

Çelebi'nin Abhaz dilinden verdiği örneklerden yola çıkarak; İslam inancının Abhaz diline yansıyor yansımadağı konusunu, şu cümleler çerçevesinde çalışmamıza

⁹¹⁸ Bu konuda bk. Büyüka, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar / İlk İnsanlık / Kafkas Gerçekleri*, 2: 370.

⁹¹⁹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 21.

⁹²⁰ İlber Ortaylı, “Abhazya: Güzel coğrafya, güzel insanlar”, *Hürriyet*, (22 Ekim 2016), erişim 30 Nisan 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/abhazya-guzel-cografya-guzel-insanlar-40256380>

⁹²¹ Aydın, *Abazalar*, c. 1: 1-3.

⁹²² Özen Atsanba, “Kur'an-ı Kerim'in Abazaca Meali Basıldı”, *Abhaz Postası*, (07 Kasım 2018), erişim 29 Kasım 2020, <https://abhazpostasi.com/kur-an-i-kerim-in-abazaca-meali-basildi/667/>

⁹²³ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 40.

⁹²⁴ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 133.

ekleyerek tahlil ettik: “Ânçgı av’akı ırnış (Allah’ım ve halk hakkıy çün), İni sijdirem Ânçeriş (bir şey bilmem vallahi), Hoj gavid aşgid (biz domuz yedik).”⁹²⁵

Bu cümlelerden de anlaşılacağı gibi o dönem, İslami bir yemin olan *vallahi* ve *Allah’ım* kelimeleri o bölgede İslamiyet’in varlığının kesin delili olma özelliği taşımaktadır. *Biz domuz yedik* cümlesi ise daha önce de bahsettiğimiz gibi İslam ve Yahudi inancına aykırılığı belirtmektedir. Sonuçta kendi öz inançlarını da tamamen yok etmek istemeyen ve yeni bir inançla karşılaşan Abhazlar, karma bir dini inanış içine sürüklenmişlerdir.

Her ulusun şüphesiz ki kendi tarih ve kültürünü oluşturan edebi yapıtları bulunmaktadır. Abhazlarda da bu yazınsal birikim, eski tarihlerden itibaren efsaneler ve halk söylencelerinin de etkisiyle günümüze kadar ulaşmıştır. Başlı başına Adige kültürünün oluşturduğu Nart efsanesi, Kuzey Kafkasya halklarının tümünü kapsayan bir tarihi kaynak olma özelliği taşımaktadır. Çoğu araştırmacı, Nart efsanelerinin M.Ö. VIII. ve III. yüzyıllar arasında ortaya çıktığını söylemektedir. Hatta bu tarihi Abhazya’da tunç madeninin kullanılmaya başlandığı M.Ö. 3000 ile M.Ö. 2000’li yıllara dayandıran tarihçilerimiz de bulunmaktadır.⁹²⁶ Tarihler kesin bir ifadeyle belirtilmese bile bu efsanelerin, çok tanrılı anlatımlara dayanmasından ötürü İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik inançlarından daha öncesi dönemlere ait olduğu kesindir.

Abhaz varyantında Nartlar, her biri *Sataney Guaşe* adlı bir anne tarafından dünyaya gelen yüz erkek kardeş ve tek bir kız kardeş olan Gunda’dan oluşan bir soydur. *Sataney Guaşe*’nin ne bir kocası ne de anne ve babası vardır. *Sataney* daima yaşlanmayan genç ve bilgili birisi olarak tasvir edilmektedir. Efsanenin başkahramanı ise *Nart Sasrıkua*’dır. *Lakoba* eserinde *Sasrıkua*’yı, *Sataney Guaşe*’nin en küçük oğlu olarak belirtmektedir. Bir başka müellifimiz ise *Sasrıkua*’yı, cehaletin babası olarak tanımlamaktadır.⁹²⁷ Nart destanının kahramanları arasında *Tsitsv*, *Narcheu*, *Hvacarpıs*, *Ketuan* ve *Zihla* gibi birçok kahraman mevcuttur.⁹²⁸ *Sasrıkua*’nın sonsuz kahramanlıkları bu destanın ana temasını oluşturmaktadır.⁹²⁹

⁹²⁵ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1, 132-133.

⁹²⁶ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 11-12.

⁹²⁷ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 46.

⁹²⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 135.

⁹²⁹ Asta Arzınba, “Abhaz’ın Nart Destanı: Ulusun Efsanevi İmzası”, *Dünya Abaza Kongresi*, (28 Ocak 2009), erişim 13 Aralık 2020, <https://abaza.org/tr/abhazyn-nart-destany-ulusun-efsanevi-imzasy>; Bk. Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 135.

Nart mitolojisinin Adige varyantında ise Sasrıkua'nın yanında Nart Tlepş, Nart Badinokue, Nart Nesren-Jake ve Nart Peterz gibi kahramanlar bulunmaktadır. Sasrıkua'nın doğumu, Sataney'in Bakhsan Irmağı kenarında çamaşır yıkarken; Nartların çobanı olan L'lıptzemiko Zeritj tarafından görülerek ona âşık olmasıyla başlamaktadır. Sonrasında fırlayan aşk oku, Sataney'in üzerinde çamaşır yıkadığı taşa çarpar. Anında ısınmaya ve büyüme başlayan taşı Sataney hemen eteğine sararak eve götürür. Dokuz ay sonra taştan gelen garip sesler sonucu bu kez taşı Nart Tlepş'in dökümhanesine götürür. Tlepş, bu taşı elindeki büyük bir çekiç ile kırar ve içinden kor ateş halinde Sasrıkua çıkar. Sataney, bu çocuğu eteği ile tutmaya çalışır ancak eteği yanar ve çocuk yere düşer. Böylece Sasrıkua, Nart Tlepş ile Sataney Guaşe'nin oğlu olarak kabul edilir.⁹³⁰

Kelime olarak ateş saçan erkek çocuk⁹³¹ anlamına gelen Sasrıkua ile Grek mitolojisindeki Cyclop ve Türk destanlarındaki Tepegöz'ün doğuş motifleri arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Bu üç kahramanın doğuşları taşlarla ilişkilendirilmiştir. Sasrıkua, tanrıdan ateşi çalarak insanlara vermesiyle Grek mitolojisindeki Prometheus'a benzetilmektedir. Darı tohumunu insanlara o vermiş ve şarap yapmasını da o öğretmiştir. Et ve kemikten oluşan diz kapakları haricinde çelikten oluşan vücudu ile de ayrıca Akhilleus'la aynı fiziki özellikleri taşımaktadır. Ateş saçarak kor halinde doğan Sasrıkua'nın, maşa ile dizlerinden tutularak Tlepş tarafından suya daldırılması ile vücudu çelikleştirilirken; maşa altında kalan diz kapakları çeliğe dönüşmemiş et ve kemik olarak kalmıştı. Bunun içindir ki Sasrıkua'nın düşmanları onu hep diz kapaklarından vurmak istemektedir. Aynı şekilde Grek mitolojisindeki tanrıça Thetis, oğlu Akhilleus'u Stys Irmağı'na topuklarından tutarak silah işlemez biri haline getirmek için batırır. Sasrıkua'nın suya temas etmeyen diz kapakları gibi, Akhilleus'un da topukları ırmakla temas etmeyerek etten bir parça olarak kalmıştı. Öyle ki Hector'un Troya kuşatmasındaki attığı okun topuğuna isabet etmesiyle Akhilleus bu savaşta ölmüştür.⁹³²

Nartların en yüce kahramanı olarak kabul edilen *Tlepş*, halkının bütün araç ve gereçlerini her türlü madeni işleyerek yapmasıyla bilinir. Sasrıkua'nın taştan çıkarılarak

⁹³⁰ Özdemir Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar* (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999), 70.

⁹³¹ Adige dillerinde *Güneşin oğlu*, anlamına gelmektedir. Bk. Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, 71.

⁹³² Nart Mitolojisi, "Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları", Nart Sosrıkua, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 13 Aralık 2020, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

doğmasını ve çeliğe dönüştürülmesini sağlayan da odur. Sasrikua'nın eğitilmesini ve silah kullanmasını Sataney'in tavsiyesi üzerine ona öğreten de yine Tlepş'dir. Eli silah tutacak yaşa geldiğinde Sataney, Tlepş'ten gizli güçleri olan silahlar imal etmesini ister. Tlepş, bu yönleri ile Yunan mitolojisindeki Zeus'un oğlu tanrı Hephaistos'u anımsatmaktadır. Hephaistos ta Tlepş gibi halkına zırr ve silahlar üretmekle görevlidir. Troya Savaşı'na gitmekte olan oğlu Akhilleus için annesi Thetis'in, Hephaistos'tan olağanüstü gizli güçleri olan silahlar yapmasını istemesi, Nart mitolojisindeki anlatılan olaylar ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Sataney, bir su kenarına giderken iki küçük yılan yavrusunun birbirine dolanmış vaziyette uyduğunu görür. Aklına değişik bir fikir gelen Sataney, bu yılanları uyandırmadan bir değnek vasıtasıyla Tlepş'in dökümhanesine götürür. Sataney, Tlepş'e hitaben *bu yılanların şeklinde bir alet yap da demiri işlerken ellerin yanmasın* der. Tlepş ise bu yılan figürünün bir benzerini erittiği demiri işleyerek imal eder. Böylece maşa ve kerpetenin Sataney sayesinde Tlepş'in bir icadı olduğu söylenir. Ayrıca Ömer Seyfettin'in Diyet adlı eserindeki Demirci kahramanı ve Yaşar Kemal'in Ağrı Dağı Efsanesi'ndeki Demirci Hüso'da işlenen demirci motiflerinin; Greklerin, demircilikle uğraşan topal ve çirkin tanrısı Hephaistos ve Nart mitolojisindeki Tlepş'ten esinlenerek kurgulandığını düşünmemiz mümkündür.⁹³³

Sataney Guaşe'den, Sasrikua ve Tlepş'i anlatırken yeteri kadar bahsettik ancak birkaç ayrıntıya da burada yer verme gereği duyduk. Yarı tanrıça yarı insan özelliği ile Sataney Guaşe, Yunan mitolojisindeki tanrı ve tanrıçalara benzetilmektedir. Sataney, Çerkes güzelliğinin sembolü olarak görülmektedir ve bilgeliği ile Büyük Nart Kurultaylarında çözülemeyen sorunlara çözüm üretmektedir. Adigece Sataney kelimesi hecelerine ayrıldığında; *se* kesici araç ve bıçak, *ten* ise vermek kelimelerinden oluşmaktadır. Sataney kelimesi çiçek çeşitlerinden bir tür olan gül anlamına da gelmektedir. Sataney, kadın olması ve yeni doğan çocukların isim annesi olma özelliğiyle de diğer kahramanlardan ayrılmaktadır. Sataney, yeni doğan bebeklere

⁹³³ Nart Mitolojisi, "Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları", Nart Tlepş, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 28 Ocak 2021, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

ismini verdikten sonra kulaklarına üflerdi. Sataney tarafından kulağına üflenmeyen çocukların ise zekâ yönünden eksik kalacaklarına inanılmaktaydı.⁹³⁴

Nart efsanelerinin en güçlü ve en korkusuz kahramanıdır *Nart Peterz*. Adigece *pe* burun ve *terez* düzgün yani *düzgün burunlu* anlamına gelen Peterz, Abhaz destanlarında Peterez, Osetler’de Batraz ve Kabarteylerce de Beterez olarak anılmaktadır. Anne karnında iken babasını kaybeden Peterz, doğduktan sonra bir sazlığa atılır. Çıkan fırtına sonrası çocuk denize doğru sürüklenir ve kıyıya vuran Peterz’i çobanlar bulup büyütür.⁹³⁵ Bu yönüyle Peterz, Nil Nehri’ne bırakılan Hz. Musa ve Yunan mitolojisinde Kithairon Dağları’ndaki çobanlar tarafından yetiştirilen Prenses Alkmaine’nin oğlu Herakles ile birbirlerine benzetilmektedir.⁹³⁶

Nart Badinokue, savaşçı, kurtarıcı ve yiğitlik gibi özelliklerin yanı sıra edebiyat ve sanat alanındaki anlatımlarıyla diğer kahramanlardan ayrılmaktadır. Adige dilinde Şebatniko diye isimlendirilmektedir ve *çok silah verenin oğlu* anlamını taşımaktadır. Ayrıca Grek mitolojisinde de bu isme rastlanmaktadır. Badinokue, bir Kafkas üflemeli çalgısı olan Khamilepşine adlı kamıştan yapılan flütü, kırlarda sürülerini otlatırken çalan, doğa aşığı bir kahraman olarak tasvir edilir. Badinokue’nin bu anlatılarının Kafkas danslarından Guaşemahue’nin doğuşuna rastlaması ise enteresandır. Badinokue, Yukarı Kuban Irmağı yamaçlarında sürüsünü suya saldıktan sonra bir ağacın kenarında dinlenmeye çekilerek flütünü çalmaya başlar. Bir prensin kızı olan Guaşe, bir hastalık nedeni ile yemeden içmeden kesilerek adeta yüzü gülmez olmuştu. Babası, kızını bu hastalıktan kurtaracak olan kişiye ise mal ve mülklerinin yarısını vereceğini tüm halkına duyurur. Ancak bütün uğraşlara rağmen kimse kızının yüzünü güldüremez. Bu sırada Badinokue’nin çaldığı melodi, o sırada bahçeye çıkartılmış olan Guaşe’nin kulağına gider. Hasta bir şekilde bahçede duran Guaşe, kulağına gelen bu güzel melodi ile kendine gelir. Yüzünü güldüren bu melodi ile özgürce dans etmeye başlar. Yukarı Kuban’dan yani Karaçay Çerkes Cumhuriyeti’nden sürgün ile Türkiye’ye gelerek Uzunyayla’ya yerleşen Abazin köylüleri bile günümüzde bu dansın adına Guaşemahue demektedirler. Guaşemahue, prensesin uğurlu günü anlamına gelmektedir. Müzik ile

⁹³⁴ Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, 61-63; Bk. Nart Mitolojisi, “Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları”, Setenay Guaşe, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 28 Ocak 2021, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

⁹³⁵ Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, 75-76.

⁹³⁶ Nart Mitolojisi, “Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları”, Hımsı Oğlu Nart Peterz, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 28 Ocak 2021, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

olan münasebetinden dolayı Badinokue, diğer efsanelerdeki kahramanlarla benzerlik göstermektedir. Öyle ki Yunan mitolojisinde yer alan tanrı Pan ve Latin mitolojisindeki Faunus adlı kahramanlar buna birer örnek teşkil etmektedirler. Fiziksel özellikleri bakımından tanrı Pan'ın keçi ayaklı ve insan başlı olması ile Abazin Halk destanlarında sıkça isminden bahsedilen Ceğafe adlı kahramanın da keçi ayaklı olması elbette bir tesadüf olamazdı.⁹³⁷

Nart kurultaylarına başkanlık eden, geleceği bilen, yardımseverliği yüzünden de kayalara çivilenen bir Nart kahramanıdır *Nesren Jake*.⁹³⁸ Nesren Jake, ateşi insanlara yeniden getirmek için tanrılara karşı gelmiştir. Ancak tanrıların gazabından emin olmak için insanlar Nesren Jake'yi Elbruz Dağı'na çivilerler. Başka bir kaynakta ise Nesren'in zincire vurulduğu dağın adı Oşhamafe olarak geçmektedir.⁹³⁹ Üzerine salınan bir kartal sabah gün doğumundan akşama kadar Nesren Jake'nin ciğerlerini gagalar. Günbatımında Nesren Jake'nin ciğerlerindeki yaralar kapanır. Ertesi gün kartal yine aynı eziyetleri tekrarlar ve akşama güneş battığında ciğerleri yeniden iyileşir ve bu böyle her gün devam eder. Nart Peterz, hemen Nesren Jake'nin yardımına koşarak kartalı öldürür ve ikisi ellerindeki ateşle halkının arasına geri dönerler. Bu olay ise Yunan mitolojisi varyantında da aynen anlatılmaktadır. Öyle ki Prometheus, tanrıdan ateşi insanlara vermek için çalar. Tanrı Zeus, Prometheus'a öfkelenerek onu Kafkas dağlarına zincirler. Nesren Jake gibi Prometheus'un da ciğerleri her gün bir kartal tarafından gaganır. Herkül ise Prometheus'un bu haline dayanamayarak onu zincirlerden kurtarır.⁹⁴⁰

Abazinlere göre Nartlar, çok güçlü ve sert karakterli insanlardı. Kanatları sayesinde dağlara çıkabilen atlara sahiptiler. Nartlar yaşadıkları sorunları Guım Iırmağı kenarında toplandıkları kurultay ile çözerlerdi. Tezimizde bahsettiğimiz üzere Grekler/ Yunanlılar ile Abhazlar, Dioscuria/Sebastopolis/Sohum'da çok yakın ilişkiler içerisinde olan iki ayrı millettir. Yunanlılar, Sohum'da kurdukları koloniler ile burada tanıştıkları Abhazların geleneklerini özellikle de mitolojik birikimlerini ve kültürlerini kendi ülkelerine hatta Akdeniz havzalarına taşımışlardır. Böylece de Nart destanları ve

⁹³⁷ Nart Mitolojisi, "Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları", Nart Badinokue, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 28 Ocak 2021, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

⁹³⁸ Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, 77.

⁹³⁹ Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, 79.

⁹⁴⁰ Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, 77-79; Nart Mitolojisi, "Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları", Nart Nesren Jake, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 28 Ocak 2021, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

içerisinde geçen motifler, Antik Grek ve Yunan mitolojilerine öncü birer kaynak olmuştur.⁹⁴¹

Abriskil, Kafkas mitolojisinin Abhaz kahramanlarından birisidir ve bu motif halk destanları topluluğundan tamamen bağımsız olup yalnızca Abhazlara ait bir destandır. *Abriskil*, çok eski zamanlarda tanrı Ançüa'ya başkaldırması yüzünden cezalandırılan bir kahraman olarak en çok Abjiva bölgesinde tanınmaktadır. *Abriskil*'in zincire vurulduğu mağaranın ise Oçamçira bölgesinde yer alan Otap köyünde bulunduğu belirtilmektedir. Köydeki bu mağaraya *Abriskil* mağarası da denilmektedir. Ayrıca bu mağaranın ismi Çılov olarak da adlandırılmaktadır. *At bulunan yer* anlamındaki Çılov, aynı zamanda mağarayı ifade eden *uzun yarık* anlamı taşımaktadır. Çılov kelimesinin etimolojik yapısını incelediğimizde ise Abhazy'a'nın iki ünlü hanedanı olan *Açba* ve *Lov* adlarından türediğini görmekteyiz. Bu hanedanların adını yaşatmak için de iki kelimenin birleşimi ile *Açbalov* kelimesi oluşmuştur zamanla da evrilerek Çılov adına dönüşmüştür. Bu mağara Kafkasya'da bulunan mağaraların en büyüğüdür ve 2 km uzunluğundadır. *Abriskil* efsanesi ilk olarak İ. Lihaçov tarafından 1881 yılında yayımlanmıştır. 1893 yılında D. Gulya tarafından yayıma hazırlanan baskısı ise daha kayda değer gözükmektedir.⁹⁴²

Abriskil destanı diğer Nart destanları gibi müzik eşliğinde anlatılmaz. *Abriskil* destanını, Nart efsanelerinden ayrılan bu özellik ise *Abriskil*'in belki de Nart efsanelerinin doğduğu çağlardan daha erken bir dönemde oluştuğuna işaret etmektedir.⁹⁴³ *Abriskil*, Yunan mitolojisinde Zeus'a karşı savaşarak tanrıların tekelinde olan ateşi, Olympus Dağı'ndan alıp insanoğluna veren Prometheus ile eşdeğer bir kahramandır. Kısacası *Abriskil*, Abhazların Prometheus'udur diyebiliriz.⁹⁴⁴ *Abriskil*, Abhazyaya sevdalısı ve yurtsever bir halk lideri olması özelliğiyle de diğer efsanevi kahramanlara kıyasla daha ön plana çıkmaktadır. *Abriskil*, olağanüstü olayların olduğu, hayvan kılığında insanların dolaştığı, soygun ve yağmaların başladığı, uğursuz sülalelerin çoğaldığı, devlerin hala yok edilemediği, eşitsizliğin ve anarşinin baş gösterdiği bir zamanda yaşamıştır. Bu güçlerin yanında yer alan insan ve hayvanlar da

⁹⁴¹ Nart Mitolojisi, "Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları", *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 28 Ocak 2021, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

⁹⁴² Bagrat Şinkuba, *Abriskil*, çev: M. Tuna (İstanbul: As Yayınları, 2000), 7-8.

⁹⁴³ Nart Mitolojisi, "Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları", *Abriskil*, *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*, erişim 13 Aralık 2020, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>

⁹⁴⁴ Bagrat Şinkuba, "Kafkas Halklarının Kahramanı: *Abriskil*", (21 Aralık 2008), erişim 13 Aralık 2020, http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/edebiyat/efsaneler/059_kafkashalkabriskil.htm

Abriskil'e karşı cephe almışlardı. Ancak Abriskil, her şeye rağmen bu ve bunun gibi halka zararlı olan güçleri daima yok etme çabası içerisinde mücadelesini sürdürmüştür. Toplum içindeki bu düzensizlikten dolayı da tanrı Ançüa'ya başkaldırmıştır. Onun zamanında devler, her zaman çok güçlüydüler ama aynı zamanda da akılsızdılar. Ayrıca kaba ve çirkin olan bu devler, zeki ve iyi insanlara da daima yenilmektedirler.⁹⁴⁵

Abriskil'in uçan ve konuşan *Raş* cinsi bir atı ile *Labaşa* denilen bir de asası vardır ve her ikisi de onun can yoldaşlarıdır. Abriskil, kızıl saçlı ve mavi gözlü insanları uğursuz oldukları nedeniyle sürekli kovalardı. Eğrelti otları ve zararlı sarmaşıklar ise onun düşmanları arasında yer almaktaydı. Bu bitkilere olan düşmanlığının asıl sebebi ürünlerine verdikleri zarardı. Bu anlatım, aynı zamanda Gılgamış Destanı'nda da yer almaktadır. Abriskil, toplum adına ortak bir paydada hareket ederek halkı için mücadele vermektedir ve bireysellikten uzak bir kahramandır. Bu destanda tanrı, insanların düşmanı olarak gösterilmemektedir. Tanrı sadece kendisiyle yarışan ve sözlerini dinlemeyen Abriskil'e düşmandır. Dönemin en güçlü tanrısı Ançüa ise Abriskil'e karşı elinden geleni yapıyor ancak onu bir türlü alt edemiyordu. Tanrı Ançüa, Abriskil'i yakalamaları için elçilerini görevlendiriyordu. Elçileri de yaşlı bir cadı aracılığı ile Abriskil'i tuzağa düşürerek yakalıyor ve öldürmek yerine bir mağarada zincire vuruyorlardı. Kafkas dağlarında zincire vurulan Prometheus efsanesinin, Abriskil Destanı ile benzerliğine atıfta bulunan çeşitli görüşler bu motifin aslında Kafkasya'da daha önceleri var olduğunu ve Grek mitolojisine Sohum'da bulunan Yunan kolonileri aracılığı ile taşındığından bahsetmektedirler. Bu görüşün tam tersini düşünenler ise bu efsanelerin Yunanlılardan Kafkasya'ya geçtiğini ifade etmektedirler.⁹⁴⁶

Abhazlar ile Yunanlıları kapsayan diğer ünlü bir efsane de *Altın Post Efsanesi*'dir. Diğer adıyla da *Argonot Efsanesi* olarak bilinmektedir. Antik dönemlerin başında yaşamış olan Yason isimli bir Yunanlı, Kolhida Kralı Hayıt'ın, bir altın postunun olduğunu duyarak Argo adlı bir gemiyle bu postun peşinde Kolhida'ya kadar gelir. Yason, Hayıt'ın kızı Medea'dan yardım alarak postu çalar. Kralın oğlu Apsırt, bu olayı öğrenince postu geri almak için Yason'un peşine gider ancak o da posta ulaşmadan ölür. Apsırt ve Hayıt adlarının Abhazca olduğunu belirten Beygua bu efsanenin Abhazlar ile Yunanlılar arasında geçtiğini eserinde özellikle vurgulamaktadır.

⁹⁴⁵ Şinkuba, *Abriskil*, 9-10.

⁹⁴⁶ Şinkuba, *Abriskil*, 9-12.

Altın Post efsanesinin, Abhaz dili ve folklorunda ise *Hayıt'ın Masalı* olarak ifade edildiği de ayrıca belirtmektedir.⁹⁴⁷

Abhazya'da edebiyat ve şiir alanında birçok yazar yetişmiştir. Abhaz edebiyatının kurucusu ve ilk şairi ise Dimitri Gulya'dır.⁹⁴⁸ Böylece Abhaz dili ve edebiyatı Dimitri Gulya öncülüğünde gelişmeye başlamıştır. 1874-1960 yılları arasında yaşamış olan Gulya, *Abhazya'nın Ulusal Şairi* unvanını almıştır.⁹⁴⁹ Ancak Gulya'dan önce Abhaz edebiyatında 1862 yılında Baron Uslar'ın ve 1865 yılındaki Bertomey'in kaleme aldıkları bazı yazılar, Abhazca ilk yazılı metinler olarak öne çıkmaktadır. Sonraki yıllarda Gulya'nın *Atasözleri ve Bilmeceler* kitabı 1907 yılında, *Üç Masal* isimli kitabı da 1909 yılında basılmıştır. Modern Abhaz edebiyatında ilk öne çıkan isim Bagrat Şinkuba'dır. Şinkuba'nın en çok okunan kitabı ise *Son Ubih*'tir.⁹⁵⁰

Abhaz edebiyatının bir diğer yazarı Gerg Çaçba'dır. Çaçba, Abhaz edebiyatının kurulmasından önce dünyaya gelmiştir. Abhazca'yı iyi bilmesine rağmen şiirlerini Rus, Gürcü ve Fransız dilleriyle yazdığı görülmektedir. Abhaz kültürü ve edebiyatının ilk kurucularından biri olarak ifade edebileceğimiz bir diğer yazarı da Samson Çanba'dır. 1886-1937 yılları arasında yaşayan Çanba'nın ilk şiiri olan *Apsını-Yaylaların Kızı* ve ilk dramı olan *Muhacır* 1920 yılında Apsını gazetesinde yayımlanmıştır. Ayrıca birçok makale ve hikâyeleri de mevcuttur. 1934 yılında yayımlanan *Samson Çanba'dan Seçmeler* adlı kitabında bu yazılarının ancak bir kısmı toplanabilmiştir.⁹⁵¹ Abhazya'nın milli şairi Gulya Dimitri ile milli hikâyecisi olan Samson Çanba'nın eserleri ileriki dönemlerde bazı Avrupa dillerine çevrilmiştir.⁹⁵²

Abhaz edebiyatı ve romancılarından biri diğeri de Papaskir Muşni'dir. Muşni yazmış olduğu eserleriyle artık yalnızca Abhazya'da değil diğer ülkelerde de tanınmaya başlamıştı. *Manisalısalam Şüku* (Manisa'ya Mektup) isimli şiir kitabı çok tirajlı olarak Molodaya Gvaryya matbaasında basılmış ve Muşni'nin büyük bir üne kavuşmasını sağlamıştır. Ayrıca Abhaz şair ve edebiyatçıları arasında Agumba Jarden, Yuva Kagoniye, Aliksa Laşriyat, Mıkha Lakirba, Levarsa Kutsniya, Kâzım Agumaa, Andrey

⁹⁴⁷ Beygua, *Abhazya Tarihi*, 15.

⁹⁴⁸ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 244.

⁹⁴⁹ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 181.

⁹⁵⁰ Bk. "Abhaz Edebiyatı", *Altınpost Abhazya Haberleri*, (28 Eylül 2013), erişim 15 Aralık 2020, <http://altinpost.org/kultur-sanat/edebiyat.html>

⁹⁵¹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 332-333; Bk. Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 188-191.

⁹⁵² Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 172-173.

Cocuva, Fazil İskender ve Mehmet Fetgerye Aşuanba gibi birçok yazar yer almaktadır.⁹⁵³

XX. yüzyılda Abazinlerde edebiyat, Abhazya'da yaşayan ırktaşları ile aynı düzeyde gelişme göstermiştir. Abazin edebiyatı, Tobıl Tatlustan tarafından 1924 yılında kurulan *Adıga Yaşantısı* adlı gazete sayfalarında kendine yer bulmaya başlamıştır. 1927 yılına gelindiğinde bu gazetede Abazince okuma-yazma kitabı yayımlanmıştır. Karaçay-Çerkes bölgesinin ilk Abazin roman yazarı Tobıl Tatlustan ayrıca Vaz Nuh, Ağırba Cemalettin, Tobıl İsmail, Jır Hamit, Vaz Davut ve Tseko-Basarbi gibi ünlü Abaza edebiyatçıları da yetiştirmiştir.⁹⁵⁴ Bunlar arasında Tobıl İsmail ise *Azamat* adlı ilk Abaza⁹⁵⁵ romanını yazmıştır. Abaza edebiyatının asıl kurucusu sayılan Jır Hamit, 1945-1952 yılları arasında bir süreliğine Abazaca yayınlanan *Laşara* (aydınlık) isimli gazetede yöneticilik yapmıştır. Hamit, *Küçük Yol*, *Dolu Dizgin*, *Yurdumun İnsanları*, *Yeni Deniz* ve *Yaşamaya Bakma* adlı öyküleri ile *Baba'nın Oğlu* ve *Dağların Uyanışı* adlı romanları kaleme almıştır. Ayrıca Rusça'dan Abazaca'ya birçok çevirileri mevcuttur. 30.000 kelimelik Rusça-Abazaca ve Abazaca-Rusça sözlüğünü de o yazmıştır.⁹⁵⁶

Asıl adı Kali Salim Geriyeviç Cegutanov olan Cgotan Kali, XX. yüzyıl Abaza/Abazin şiir, öykü ve roman yazarıdır. Edebiyat alanında birçok katkısı bulunan Kali'nin *Altın Haç* ve *Laba* adlı romanları, Stavropol Bölgesi Abaza Milli Kültür Derneğince Rusçaya tercüme edilmiştir. Kali, bu romanlarında Hristiyanlık ve İslamiyet inançlarının kendi halkına dikta edilmesine karşı verilen mücadelelerini anlatmaktadır. 1927 yılında Karaçay Çerkes Cumhuriyeti'nin Kubina köyünde doğan Cgotan Kali aynı zamanda bir Abazin şairiydi. Edebiyata ilk adımlarını ise *Büyük İsim* adlı şiiriyle atmış ve zamanla şiirleri Maksumov'un çevirileriyle *Pravda* gazetesinde yayımlanmıştır. Kali'nin Abaza ve Rus dilinde on beş adet yayımlanmış eseri bulunmaktadır.⁹⁵⁷ Ayrıca

⁹⁵³ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 193-201.

⁹⁵⁴ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 203.

⁹⁵⁵ İlk Abhaz romanı yazarı ile ilk Abaza romanı yazarları farklıdır. *Abhaz* ve *Abaza* yazımında harf yanlışlıkları bulunmamaktadır. Abhazlar, Abhazya'da yaşayan otokton halkı, Abazalar ise Karaçay Çerkes bölgesinde yaşayan Abhazya'dan daha önce göç eden halkı ifade etmektedir. Ayrıca kendilerine *Abazin* de denilmektedir.

⁹⁵⁶ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 204.

⁹⁵⁷ Bilal Hasarokov, "Altın Haç: Abaza Halkının Bin Yıllık Tarihinin Edebi Tecessümü", (5 Ağustos 2016), erişim 7 Mart 2021, http://alashara.org/news/zolotoy_krest_hudojestvennoe_voploschenie_tyisyacheletney_istorii_abazinskogo_naroda?language=tr

bunlar arasında çeşitli öyküleri de bulunan Kali, ikinci dünya savaşından sonra ün yapan Abaza edebiyatçıları arasında yer almaktadır.⁹⁵⁸ 1956 yılında basılan *Sana Söylüyorum* ve *Anavatan* şiirleri koleksiyonu ilk Abaza yazarının kitabıydı ondan önce ise sadece toplu koleksiyonlar bulunmaktaydı.⁹⁵⁹ Cgotan Kali'nin yazdığı bir şiir ise daha sonra Galina Gojeva tarafından Abazaşta adıyla bestelenerek; Abazaların/Abazinlerin halk marşı olmuştur.⁹⁶⁰

Bu ve bunun gibi daha birçok ismini sayamadığımız Abhaz ve Abaza şairleri ile yazarları da ayrıca kaynaklarımızda mevcuttur. Ancak tezimizi fazla uzatmamak ve amacından saptırmamak için bu gibi konularda sınırlı davranmanın tezimizin etik ilkelerine de uygun olacağı kanaatindeyiz.

4.5 KIYAFET VE FOLKLOR

Abhazlar, bölgede bulunan diğer Kafkas halkları gibi giyim ve kuşamlarına çok itina gösteren bir toplumdur. Erkekler, üniformayı anımsatan kıyafetlerinin beline taktıkları kamalar ile her zaman savaşa hazır bir askermiş gibi gezerlerdi.⁹⁶¹ “Geleneksel Abhaz kostümü; kapitoneli yarım kaftan, dar paça pantolon, çerkeska, burka, başlık ya da kalpak ve hançer takılı kemerden oluşmakta. Kadınlar ise, yakası kama şeklinde kesilmiş, metal bağlantı elemanları ile kapanan elbiseler giymekteydi.”⁹⁶² Kadınlar özel günlerde giydikleri elbiseler üzerine bir de gümüş kemer takmaktaydılar.⁹⁶³ Kızlar, beş altı yaşlarına geldiklerinde meşin ve sahtiyandan⁹⁶⁴ imal edilmiş korseyi bellerine takarlar ve bir erkekle evlenmedikleri sürece de onu çıkarmazlardı. Kendi boylarını uzun göstermek için takunya giyerek dolaşırlardı.⁹⁶⁵ Damatlar ise kayınpeder ve kayınvalidelerinin karşısına şapkasız çıkmazlardı.⁹⁶⁶

⁹⁵⁸ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 204.

⁹⁵⁹ “Altın Haç”, erişim 7 Mart 2021, <http://abaza26.ru/izdatelstvo/zolotoy-krest>

⁹⁶⁰ Bu konuda bk. “Müzik Notaları”, (13 Şubat 2015), erişim 7 Mart 2021, http://alashara.org/news/po_notam?language=tr

⁹⁶¹ Bk. Ek-13. Resim; Bk. Ek-14. Resim.

⁹⁶² Asta Arzinba, “Abhazlar ve Abazinler: Eşsiz bir Ulusal Kültürün Taşıyıcıları”, *Dünya Abaza Kongresi*, (18 Aralık 2018), erişim 3 Kasım 2020, <https://abaza.org/tr/abhazlar-ve-abazinler-eshsiz-bir-ulusal-kyulturyun-tashyyicylary>

⁹⁶³ Bk. Ek-14. (Devam) Resim.

⁹⁶⁴ Tabaklanarak boyanmış ve cilalanmış keçi derisi. TDK, *Genel Türkçe Sözlük*, erişim 17 Nisan 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

⁹⁶⁵ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 44.

⁹⁶⁶ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 216.

Osmanlı Devleti'ne yaşanan göçlerle birlikte Abhazlar kendilerine has bazı giyim tarzlarını bu ülkeye yansıtmışlardır. Osmanlı Padişahı IV. Murad zamanında Abaza kaftanı, Abaza kavuğu ve Abaza kılıcı gibi bazı giysi ve silahların kullanımı yaygınlaşmıştı. Sadrazam Hüsrev Paşa (ö.1632)⁹⁶⁷ da, Osmanlı halkının giydiği ağır kavuk yerine fesi kabul ettirerek giyilmesini ve yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁹⁶⁸ Ayrıca Abaza Mehmed Paşa (ö.1771)⁹⁶⁹ öncülüğünde İstanbul ve saray çevrelerinde Abaza tarzı giyim de çok tutulmuştu.

Kafkasya'da yaşayan birçok milletin kendilerine özgü oyunları, müzikleri ve şarkıları, karakteristik özellikleri bakımından birbirlerine benzemektedir. Bunlar arasında Abhazların oyun ve şarkıları esnasında kullandıkları müzik aletleri de yer almaktadır. Bunlardan ilki *Apkhertse*'dir. Abkhertse, üç-dört telden oluşan bir kemençe türünde çalgıdır. "Ağır başlı eğlencelerde, erkek meclislerinde çalınır. Çalınma esnasında güzel sesli biri tarafından eski ve târihî hatıralar yanık şarkılar (veret) halinde söylenir."⁹⁷⁰

Abkhertse/Aphartsa, savaşlarda çekilen çileleri, kahramanlıkları ve olayları dile getirmesiyle diğer çalgılardan ayrılır. Geçmişte savaşa giden her birliğin kendine ait bir Aphartsa çalgıcısı olurdu ve bunlar ordunun önünde yürürlerdi.⁹⁷¹ Argızra denilen nakaratlara ise diğerleri de tempo tutmak için eşlik ederlerdi. İçerisinde aşk melodilerinin pek yer almadığı bu gibi şarkılarda, savaşlara ait destan ve manzumeler bulunurdu ve bunlar bazen çalgısız da söylenebilmekteydi. Ayrıca Abkhertse, hiçbir zaman eğlence ve şenliklerde çalınmaz, tam aksine savaş meydanlarında yorgun düşen askerler ve yaralıların çektiği ağrı ve ızdırapları bir nebze de olsa dindirmek için sabahlara kadar teselli amaçlı çalınırdı.⁹⁷²

Ahura yani yaralanmalar ile alakalı birçok ağıt ve şarkı vardır. Bu ağıtlar ağırlıklı olarak yiğitler yiğidi *Afirhatsa*'nın hayatını anlatırdı. Afirhatsalar, vatani görevlerini yerine getirirken bu ağıtlar eşliğinde çoğu zaman hayata gözlerini yumarlardı. Yaralının şarkısı anlamına gelen *Ahuraaşöa*, ağır yaralanan askerlerce savaş meydanlarında söylenmekteydi. Ayrıca bu ağıtlar savaşlarda alınan yaralardan hariç

⁹⁶⁷ Halil İnalçık, "Hüsrev Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 37.

⁹⁶⁸ Agrba ve Khotko, *Çerkesya Ada Uygarlığı*, 62.

⁹⁶⁹ Bk. Barthold, "Abazalar", c. 1: 6.

⁹⁷⁰ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 257.

⁹⁷¹ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 142.

⁹⁷² Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 257-258.

vatanlarından uzak kalben ve ruhen yaralanan, sıra hasreti çekenleri de konu edinmişti. Abhaz müzik folklorunun temelini ilkel ve komünal hayatta yaşayanların avcılık esnasında söyledikleri şarkılar oluşturmaktadır. Öyle ki av tanrıları *Ayerg* ve *Ajveypşaa* için de bu gibi şarkılar söylenmekteydi. Abhazlar ava çıkmadan önce av tanrılarından biri olan *Ajveypşaa* ve oğlu *İuanu*'ya ithafen avlarının başarılı geçmesi için şarkılar söylerlerdi. Eğer av iyi geçerse, *Ajveypşaa* için bir de şükran şarkısı söylenirdi. Bir hayvanın avlandığını diğer avcılara duyurmak ve bunun taşınması için yardım ricasında bulunmak amacıyla avcı, avlanan hayvanın üzerine çıkarak *Ajveypşaa* için şarkı söylerdi. *Ayerg* adlı diğer av tanrısı için söylenen şarkı ise gök gürültüsü ve salgın hastalıklar olduğu zaman söylenmekteydi. Ayrıca eski ateşler söndürülerek yerine yeni kutsal ateşin yakıldığı zaman da bu şarkı söylenirdi.⁹⁷³

Orta Çağ'da Abhazların halk müzikleri; *azar*, *atsunukh*, *avov*, *atlatçopa* ve *dzivov* gibi putperestlik döneminden kalma şarkı ve ağıtlardan oluşmaktaydı.⁹⁷⁴ *Avov*, cenazelerde bir ailenin veya sülalenin son temsilcisi öldüğü zaman söylenirdi. *Azar* kişinin ölümünden bir yıl sonra mezarı başında yapılan geniş katılımlı ölü anma şöleni esnasında söylenirdi. *Azar* eşliğinde mezar etrafında üç kez dolaştırılan atların serbest bırakılmasıyla yarışlar başlardı. Ölen kişinin atının da katıldığı bu yarışlarda atlar *Azar*'a hassas tepkiler gösterirdi. "Atlar bu ağıt sırasında adeta inlemeye başlarlar. Abhazlar boşuna, 'atda insan kanı var' demezler."⁹⁷⁵

Abhaz müzik folkloru arasında çobanlıkla alakalı olan şarkılar da mevcuttu. Otlatılan hayvanların daha iyi yemesi ve sütlerinin daha bereketli olması için çobanlarca *Açarpın* isimli Abhaz kavalı eşliğinde sürü yemleme şarkısı söylenirdi. "Bu efsanenin ortaya çıkışı müziğin koruyucu gücüne dair inançla ilgilidir, zira *Açarpın* melodisi, hastalanan avcının üzerindeki kötü ruhları kovmak amacıyla da kullanılıyordu."⁹⁷⁶

Kuraklık sırasında genç kız ve erkekler tarafından yapılan ritüellerde; ekin için gerekli olan yağmuru yağdırma işinden sorumlu su tanrıçası olan *Dzivov*'un bir kuklası, atın üzerine bindirilerek nehre doğru yürüyüşe geçilirdi. Gençler, yağmur çağırma şarkısı olarak adlandırılan *Dzivova*'yı söyleyerek *Dzivov*'un kuklasını yağmur yağdırması için nehrin akıntısına bırakırlardı. Eski çağlarda diğer milletler gibi

⁹⁷³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 140.

⁹⁷⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 138.

⁹⁷⁵ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 142.

⁹⁷⁶ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 140.

Abhazlar da müziğin tedavi edici olduğuna ve hastalıkların tanrıların bir gazabı olarak insanlara musallat edildiğine inanırlardı. Her hastalığın ayrı bir tanrısı vardı. “Hastalık nedeninin ortaya çıkartılması için, geceyi hasta yatağının başında geçirmek üzere ‘açapşara’ denilen bir ayini uygulayacak olan bir sorgucu kadın davet edilirdi.”⁹⁷⁷

Abhazlarda çiçek hastalığının bile tanrıçası vardı. Hastalığı geçiren kişiler, tanrıça *Ahi Zoshan*’a ithafen şarkılar söylerdi. Bazen tanrıça Zoshan’ın eşi *Ak Haniya* için de bu hastalık sırasında övgü dolu sözler dile getirilirdi. Dans etmenin bu hastalıkların tedavisi açısından iyileştirici özelliğinin olduğuna inanılmaktaydı. *Atlarçopa* isimli bu Abhaz dansı, *arışla* olarak ta bilinen ve genç kızlar arasında görülen *st. vitus*⁹⁷⁸ adlı hastalığın iyileştirilmesi için yapılırdı. Hastalığa yakalanan kız, dansa kaldırılırdı. Kendisine bir delikanlı seçen genç kız, katılımcılarca birlikte yüksek bir tempoyla dansa başlardı. Hasta halde oynamaya çalışan genç kız, sonunda tempoya ayak uyduramaz ve bayılırdı. Böylece bayılmış vaziyette birkaç saat yerde yatan genç kızdan hastalığın gittiğine inanılırdı. Orta Çağ Avrupa’sında özellikle de İtalya ve Almanya’da *st. vitus* hastalığı müzik ile tedavi edilmekteydi. Abhazların çocuklarına bulaşıcı hastalıklardan kurtulması için söyledikleri ninnilerin de tedavi edici özelliğe sahip olduğuna inanılmaktaydı.⁹⁷⁹

Abhazların bir diğer milli çalgısı *Amerzakan*’dır. Körüklü ve tek perdeli küçük bir armonik alet olan amerzakan, erkeklerden daha çok kızlar tarafından kullanılmaktaydı. Öyle ki bu alet özellikle de genç kızlar için bir gereksinimdi ve hemen hemen her evde bulunurdu. Abhaz erkekleri, milli oyunları esnasında hafif olduğu için kızlar tarafından ayakta çalınabilen amerzakan eşliğinde adeta coşarlardı. Gençler ise oyun sırasında el çırpar ve bu gibi eğlencelerde kullanılmak suretiyle yaptıkları özel değnekleri, tahtalara vurarak tempo tutarlardı. Aynı zamanda da hep bir ağızdan milli şarkılarını söylerlerdi. Senkronize bir şekilde yapılan bu eğlenceyi ise *Arkuaşayü* adında kimsenin müdahale edemeyeceği bir idareci yönetirdi.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 141.

⁹⁷⁸ Çeşitli kas gruplarında istem dışı düzensiz hareketlerle belirgin hastalık; *Sydenham Koresi*. 1518 yılının Temmuz ayında Fransa’nın Strasbourg kasabasında Frau Troffea isimli bir kadının istemsizce dans etmesiyle kendini gösteren bir hastalıktır. İstemsizce yapılan bu dans sonucunda birçok kişi yorgunluktan, kalp krizinden ve beyin kanamasından dolayı ölmüştür. Bk. St. Vitus Dance, Tıbbi Terimler Sözlüğü, erişim 26 Şubat 2021, <https://saglik.sozlugu.org/st-vitus-dance/>; Bk. Caner Taslaman, “Gizemli Dans Hastalığı”, *Sabah*, (17 Aralık 2017), erişim 26 şubat 2021, <https://www.sabah.com.tr/pazar/2017/12/17/gizemli-dans-salginini>

⁹⁷⁹ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 141.

⁹⁸⁰ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 258.

Amerzakandan biraz daha büyük ve tüm Kafkas halklarınca da kullanılan başka bir çalgı ise *Armonik*'ti. Amerzakana kıyasla daha ağır olduklarından dolayı erkekler tarafından oturarak çalınan armonik, çift sıra perdelidir ve piyanoya benzer bir sesi vardır.⁹⁸¹

Abhazların kendilerine özgü birçok oyunları vardı. Bunlar arasında bir erkek ve bir kız arasında oynanan *Apsuva* adlı oyun en popülerleriydi. Diğer kabilelerce oynanan milli oyunlar da küçük figür farklılıklarıyla birbirlerine benzemektedirler. Kafe, Telepruj, Şeşen, Vıg ve birçok oyun çeşidi Kafkas halkları tarafından ortak bir oyun kültürünün parçası haline gelmiştir. Abhazlarda iki tür milli oyun vardı. Birkaç saat süren gece ve gündüz düzenlenen kısa eğlencelere *Açare* denilirdi. Köylerde gerçekleştirilen kızların katılmadığı açareye davet olmaksızın civar köylerden yalnız genç erkekler katılırdı. İkinci milli oyun olan *Atgara* ise bir düğün eğlencesiydi. Atgara, bir hafta öncesinden ilan edilirdi. Bu ilanla da herkes davet edilmiş sayılırdı. Ayrıca bu eğlenceye bütün komşu köyler de katılırdı. Daha eski düğünlerde at yarışları, güreşler, disk, kız kaçırma, gülle kaldırma-gülle atma, bayrak yarışları, nişan atma, koşmalar, at üstünde gösteriler, İngilizlerin de kültürlerinde mevcut olan Akert oyunu ve bunlara benzer birçok spor oyunları düzenlenirdi.⁹⁸²

Abhaz gençlerinin tümü bu spor oyunlarını iyi derecede bilirdi. Bütün bu spor oyunları kapalı yerlerde değil kırlarda, ovalarda, çayırlarda dolayısıyla açık havalarda gerçekleştirilirdi. *Acmaçüa/Aymakra* yani keçi derisi çekişmesi denilen ayrı bir oyunla da düğün sonlandırılırdı. Acmaçüa düğün evinin bahçesinde ya da yakınlarında bulunan ulu bir ağaca tırmanan görevlinin, elindeki keçi derisini sallayarak; halkı yarışmaya davet etmesiyle başlardı. Bu oyuna atlı ya da yaya herkes katılabilmekteydi. Ulu ağaçtan atılan deriyi kapmak için herkes büyük bir çaba sarf ederdi. “Bu mücadele neticesinde nihayet deri, ya avlu ile çevirilmiş bahçelere atlamak suretile kaçırılan bir piyadenin veya alanda güçlü bir atlı tarafından uzaklaştırılırdı.”⁹⁸³ Deriyi ele geçiren kişi, hızlı bir şekilde nara atarak atıyla düğün evinden uzaklaşırdı aynı zamanda da şanına şan katarak günün kahramanı ilan edilirdi. Bu tür oyunlar sayesinde Abhazlar daima dinç ve formda kalırlardı. Gelin, baba ocağından çıkıp damadın evine ilk ayak bastığı sırada ise *Ouredada/Radedada* isimli düğün şarkısı söylenirdi ve gelin ile damat

⁹⁸¹ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 258.

⁹⁸² Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 259-260.

⁹⁸³ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 260-261.

kutsal kılıçların altından geçerlerdi. Böylece söylenen düğün şarkısı ve kutsal kılıçların altından geçme geleneği ile çiftin kem gözlerden korunacaklarına inanılırdı.⁹⁸⁴

Abhaz halk oyunları diğer milletlerin aksine büyük çoğunluğu ayak hareketlerinden oluşan bir oyundur. El ve kollar ise ayaklara kıyasla daha az hareket ettirilir ve kollar havaya kaldırılmaz. Oyun sırasında kızlar başlarını oynatmaz, kalçalarını sallamaz, belleriyle ön ve arkaya hareketlerde bulunmadan bir edep içerisinde oynarlardı. Bu oyunların olmazsa olmazı nezaket, saygı, terbiye ve ciddiyet idi. Bu oyunlar önceden milli kıyafetlerle yapılırdı günümüzde ise bu kıyafetlerin yerini batı tarzı giyimler almıştır. Erkek, oyun sırasında ceketinin düğmelerini ilikli tutarak saygı ve ciddiyetini sürekli muhafaza ederdi. Kimse birbirine karşı latifelerde dahi bulunamazdı ve oyun sırasında da asla konuşamazlardı. Asilzade sınıfına tabi olanların oyuna kalktığı zaman diğerlerinin de ayağa kalkması esastı. Ayrıca toplum arasında üstünlüğü ve mevkisiyle kabul görmüş halk arasından bazı kişiler için de ayağa kalkılırdı. Oyunlar esnasında asilzade ve beylerin kendilerine ait müzik havaları çalınırdı. Abhaz milli oyunlarının kurallarını iyi bilen ve bu konularda her türlü yetkiye sahip olan kişiye ise *Arkuşayü* denilirdi.⁹⁸⁵

4.6 CENAZE VE DEFİN

Abhazlar tarih boyunca kendi cenazelerini çok ilginç uygulamalarla defnetmekteydiler. Abhazlar herhangi bir savaş veya çatışma sonrasında ölen yakınlarını, hasımlarından ücret ödeyerek satın alıp eve götürürlerdi. Ölen kişinin akrabaları eve gelir ölüyü gördükten sonra yakınlarına taziyede bulunurdu. Çok sevenleri yüzlerini yırtıp kan akıtırlardı. Yas için kara elbiseler giyinirler, bir sene boyunca traş olmazlar ve de gülmezlerdi. Ölüyü defnettikten sonra ise kan diyetinin ödenmesini isterlerdi.⁹⁸⁶

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kötü hava şartlarından dolayı bir gece konaklamak zorunda kaldıkları *Üsüviş* kavminden söz etmektedir. Çelebi, burada eski bir kalenin varlığından bahseder. Aşiret beyinin kendilerine beş adet koyun keserek ikramda bulduklarını seyahat defterine not eder. *Üsüviş*lerin silah olarak ağaçtan yay,

⁹⁸⁴ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 141-142.

⁹⁸⁵ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 261-262.

⁹⁸⁶ Haşim Efendi, eserinde kan diyeti adetinin, Çerkes ve Abhazların ortak bir uygulaması olduğunu belirtmektedir. Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 71-72.

ardıçtan da ok yaptığını belirtir. Ayrıca bu kavmin, tüfek kullanan 3000 kişilik yaya silahlı gücü de bulunmaktadır. İskelesinin adı ise Kirmen-Süviş'dir. Dağlarında çeşitli hayvanlar bulunmaktadır. Öyle ki aralarında ayı, tilki, domuz, çakal, zerdeva, sarı sığın, samur gibi sansar ve koz tavuğu mevcuttur.⁹⁸⁷ Çelebi, bu kavim hakkında diğerlerinden farklı olarak tuhaf ve alışılmadık bir tür ritüelden de eserinde bilhassa bahsetmektedir:

Tuhaflik bu ki Abaza taifesinin çoğu beylerinin leşini bir sandık gibi ağaç içine koyup büyük ve yüksek bir ağacın çatal dalına mihlayıp korlar. Baş ucundan sanduka bir delik delerler. Bozuk inançlarıncı o delikten cennete bakar. Nice yüz bin bal arısı da o delikten girip Abaza leşinin koltukları ve budu arasında bal yapar. Mevsiminde sandığın kapaklarını açıp kıllı kıllı balları tulumlara doldurup satarlar. Halk Abaza balıdır diye parça parça alırlar. Ama pisliğini bilmezler. Abaza balından gayet sakınmak lazımdır.⁹⁸⁸

Çelebi'nin anlattığı bu olayı Abhaz balının geçtiği kısımlar hariç, çoğu kaynaklar da ayrıca desteklemektedir. Şöyle ki eski tarihlerde Abhazların yaşamış oldukları Kolhis/Kolhida kentinde ölülerin ağaçlara asılma olaylarına rastlanılmıştı. Ölüleri ağaç dallarına yerleştirme adeti XVIII. ve XIX. yüzyıllara kadar gelmişti. "Argonotların Kolhis'e ulaşip demir attıklarının ertesi günü Jason ve yanındakiler Kral Ayeta'nın sarayına doğru yola çıktılar. Yolda giderken söğüt ağaçlarının dallarına zincirlerle bağlanmış çok sayıda ceset olduğunu ürpererek gördüler."⁹⁸⁹

Abhazların cenazeleri ile ilgili bu ilginç adetlerinin ise tabii ki de bir sebebi vardı. Abhazlar, ölülerinin toprağa gömülmesini bir erdemsizlik olarak görmekteydiler ve cenazelerini, bir sığır postuna sararak yaşadıkları yerlerin dışında bulunan ağaçlara asmaktaydılar. Böylece Abhazlar ölülerine eziyet etmeyerek onları açık havaya bırakıyorlardı. Coğrafyacı Vakhout Abhazlar hakkında bu konu ile ilgili şunları söylüyordu: "Kolkhislilerin ölülerini ne gömmek ne de yakmak âdetleri yok. Onları çok taze hayvan postlarına yerleştiriyorlar ve ağaçların dallarına asıyorlar..."⁹⁹⁰ Devamında Vakhout, Abhazların Hristiyanlığı benimsediklerini ancak dinin teferruatlarını fazla bilmediklerinden bahisle çok tanrılı inanışlarına Hristiyanlık öğretileri ile birlikte devam ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca Abhazların ölülerini gömmek yerine onları en güzel

⁹⁸⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1,128.

⁹⁸⁸ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 1,128-129.

⁹⁸⁹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 145.

⁹⁹⁰ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 145.

giysi ve silahlarıyla süsleyip kütüklerden oyulmuş bir çeşit sanduka içerisine yerleştirerek ağaç dallarına astıklarını söylemektedir.⁹⁹¹

Dominiken rahibi Archange Alberti, XVII. yüzyılda misyoner olarak bulunduğu Megrelya'da Abhazlar için şu notlarını kaleme almıştı:

Abhazların başka hiçbir ülkede olmayan tuhaf bir âdetleri var. Ölülerini gömmüyorlar, anlatacağım tarzda ağaçlara asıyorlar. Bir ağaç kütüğünü tabut haline getirecek biçimde oyarlar, ölüyü içine yerleştirirler ve genel olarak asma sarmaşığı biçimindeki sarmaşıklarla ağacın doruğuna asarlar. Ağacın dallarına o kişinin hayattayken savaşta ve avda kullandığı silahları da asarlar. Öte yandan aile bireyleri atının onu öteki dünyada da izleyeceğine inanırlar. Atın sırtına ipek bir kumaş örterler ve hayvanı ağacın bulunduğu yerdeki çayırılıkta yorgunluktan düşünceye kadar dörtnala koştururlar. At hemen ölürse bu sahibinin onu çok sevdiği ve onu çabucak yanına aldığı anlamına gelir.⁹⁹²

Evliya Çelebi'nin abartılı üslubu ve eserinin bazı bölümlerinde de olağanüstü hikâyeleri sanki gerçekmiş gibi anlatması herkes tarafından bilinmektedir. Abhaz balı konusu da bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Ancak Çelebi'nin anlattığı bu kıssanın dikkatimizi çeken kısmı ise *bozuk inançlarınca o delikten cennete bakar* cümlesidir. Nihayetinde bu cümleden yorumla, Abhazların öldükten sonra ruhlarının yok olmadığı inancına sahip olduklarını görmekteyiz. Ayrıca cennet inancının da bu aşirette yer alması; bizlerin aklına Abhazların daha önce semavi dinlerden herhangi birine mi mensup oldukları sorusunu getirmektedir. Sonuçta Çelebi'nin XVI. yüzyılda Abhazlar hakkında vermiş olduğu bilgiler yorumlandığında, Abhazlardan kimilerinin herhangi bir dini mezhebe bağlı olmayışları ve kitap ehli de sayılmamaları, Abhazların tamamı itibari ile dinsiz oldukları kanısını oluşturmamaktadır. Kimi Abhazların ise sonradan bozulmuş da olsa bir inanca sahip olduklarını ve cennet algısının oluştuğunu görmekteyiz.

4.7 MUTFAK

Abhazlar, kendilerine has damak tadı ve sofralarıyla tarihte olduğu kadar günümüzde de her zaman ilgileri üzerlerine çekmeyi başarmışlardır. Abhazlar tarihte genellikle et ağırlıklı beslenirdi ve özellikle de genç kızlar, vücut yapılarının bozulmaması için fazla yemek yemezlerdi.⁹⁹³ Et gereksinimlerini dağlarda yaşadıkları

⁹⁹¹ Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 145-146.

⁹⁹² Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, 146.

⁹⁹³ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 44.

için kimi zaman besledikleri hayvanlardan, kimi zaman da av hayvanları ve kuşlardan sağlardı. Et, genellikle yahni, şiş ve kavurma gibi şekillerde tüketilmekteydi. Abhaz mutfağında tavuk etinin yeri ise çok ayrıydı. “Baharatlı piliç ve tavuk kızartmaları, hele bütün dünyada (Çerkez tavuğu) diye şöhret bulmuş olan cevizli bir tavuk yemekleri vardır ki, bu yemek yalnız Abhazlara has olup diğer bazı Kafkas kabileleri tarafından yapılan değişik şekilleri ile mukayese olunamaz.”⁹⁹⁴

Abhazlar sebzelere midelerini şişirdikleri gerekçesiyle mutfaklarında fazla yer vermezlerdi. Bunların yerine genellikle ormanlarda yetişen doğal meyvelerle beslenirlerdi. “Bunlardan başka adeta gıda deposu halinde bu dağların yetiştirdiği kestane, ceviz, fındık, armut, elma ve saire gibi çeşitli yaban mayvanlarıyla, dünyanın en nefis yaban bal’larıyla onlar doğal bir ni’met avantajına sahip bulunuyorlardı.”⁹⁹⁵ Abhazlar süt ve süt ürünleri ile birlikte mısır ve bitkileri de yemeklerinde bolca kullanmaktaydılar. Bazı Abhaz sülaleleri ise sebze yemedikleri için sebzelerin isimlerini dahi bilmezlerdi.⁹⁹⁶

Abhazların meşhur yemeklerinin başında *Abista* gelmektedir. *Abista* Abhazların milli yemeğidir. İlk önceleri ince darıdan yapılan bu yemek, mısırın Abhazyaya gelmesinden sonra mısır unu ile yapılmaya başlanmıştır. Diğer bir yemekleri de *Açamukua*’dır. Çok özel günlerde nadiren yapıldığı bilinen bu yemeğin malzemeleri ise sırf *Açamukua* için özel yapılmış peynir (aşv eyletese) ile süt, bal ve şekerden oluşmaktadır.⁹⁹⁷

Sürekli olarak tüketilen bir başka Abhaz yemeği ise *Ahaluj*’dur. *Ahaluj*, üçgen bir şekilde biçimlendirilen hamurun içerisine peynir konularak yapılır ve yağda kızartılarak tüketilir. Sabah kahvaltılarının vazgeçilmez yemeğidir. *Hampal* denilen diğer bir yemek çeşidi de ince açılmış bir hamur içerisine peynirin konulmasıyla suda haşlanarak servis edilirdi. *Hampal*ın, “...bazen içine hiç bir şey konmadan sade veya içine bal veyahut şeker ve döğülmüş ceviz karıştırılarak yapılan özel bir hamur türü daha vardığı, uzun müddet bozulmadan dayandığı için, çok eskiden avcılık veya savaşlarda ekmek komonya olarak çok işe yarardı.”⁹⁹⁸

⁹⁹⁴ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 276-277.

⁹⁹⁵ Bu konuda bk.Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 276.

⁹⁹⁶ Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, 109.

⁹⁹⁷ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 279.

⁹⁹⁸ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 279.

Bunların haricinde Abhaz mutfağını çeşitlendiren; sızbal, harşıl, agudurşışı (barbunya ezmesi), ahulçapa (cevizli lahana), apırçpan (diken ucu), aharşılçapa (cevizli amarant), akab yüjnu (haşlanmış kabak), açaastıçapa (cevizli pancar), akudırsa (kuru fasulye çorbası), ahiaçapa (cevizli kestane), akatsahur sızbal (sarıçalı mezesi), aşfümgial (peynirli ekmek), akaleyaçapa (terbiyeli taze fasulye), atubar (koyun iç organlarından yapılan sucuk), açauifş (peynirli pide) ve pırpılçıka (sos-acıka) adlı birçok yemek çeşidi daha vardır.⁹⁹⁹

Ajirdzi (üzüm suyu), atxadzyüa (bal suyu) ve axirtçidzyüa (yoğurt suyu) gibi daha adını sayamadığımız birçok içecek çeşidi de Abhaz mutfağında yer almaktadır. Tezimizin sınırlarını gözeterekten Abhazların örf, adet, kıyafet ve mutfak gibi kültürlerine fazla ayrıntıya girmeden genel olarak değindik. Zira bu konuların çok detaylı olması nedeniyle ayrı birer başlık halinde makale olarak ya da tez konusu olarak incelenmesi daha uygun olacaktır.

4.8 DİASPORADAKİ ABHAZLAR

Abask, Sanıği, Apsil ve Berekay gibi grupların, XI. yüzyıl başlarında bir araya gelerek; bütün Abhazların monark bir güç altında toplanıp daha sağlam ve daha özgür bir idare altında yapılanma fikirleri, maalesef olumsuz bir sonuç doğurmuştu. Anlaşmazlığa düşen bazı Abhazlar ise Abhazy'a'dan ayrılarak bugünkü Karaçay Çerkes Cumhuriyeti'ne göç etmişlerdi.¹⁰⁰⁰ Abhazların göç nedenleri arasında verimli toprakların özellikle de otlakların yetersizliği, kan davaları ve iç kavgalar yer almaktadır. Bu göçünün hangi tarihte gerçekleştiği konusunda birçok iddia ortaya atılmaktadır. M.S. 1000 yılında gerçekleşen bu göçün, VIII. ve X. yüzyıllar arasında Arap ordularının fütuhatları sonucu bölgede oluşan nüfusun azalması sebebiyle gerçekleştirebileceği ihtimali bu iddialardan ilkidir.¹⁰⁰¹ İkinci bir varsayımına göre de M.S. XIII. ve XIV. yüzyılda Aşuvaların bir kısmı Abhaz etnik ve kültüründen ayrılarak; ana Kafkas dağ silsilesini aşmış ve Moğol saldırıları sonrası boş kalan Kuzey Kafkasya vadilerine yerleşmişlerdir. Aşharuva kabilesinin Kuzey Kafkasya'ya göç etmeleri ise

⁹⁹⁹ Bk. Abhaz Yemekleri, *Abhaz Online*, erişim 13 Aralık 2020, <http://abhaz.online/tag/abhaz-yemekleri/>

¹⁰⁰⁰ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 46.

¹⁰⁰¹ Lakoba vd., *Abhazy Tarihi*, 106-107.

XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir.¹⁰⁰² Son olarak da XIV. ve XV. yüzyıllarda özellikle dağlarda artan Abhaz nüfusuna verimli toprakların yetmemesi sonucu bu göçün olabileceği tahmin edilmektedir. Karaçay Çerkes'teki Abhazların ataları, Mzımta, Bzıp ve Kodor vadileri üzerinden Pseaşho, Sançar, Maruh ve Kluhor geçitlerini aşarak göçlerini tamamlamışlardır. Böylece Kabardeylere doğru kuzey yamaçlara gitmişlerdir. Bir diğer anlatıya göre Abhazlar, Yukarı Belaya ve Yukarı Teberda nehirlerinin arasındaki dağ geçitlerinden yürümüşlerdi. Kluhor ve Maruh geçitlerinin de göç güzergâhının üzerinde olduğu söylenmektedir. Ayrıca Abhazların bir kısmının da Tsabal'dan göç ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁰³

Göç eden Abhazlar, Karaçay Çerkes Cumhuriyeti'nin yüksek rakımlı yerlerine köylerini kurmuşlar ve zamanla da Ruslar tarafından *Abazin* olarak adlandırılmışlardır. Ayrıca bölgesel farklılık nedeni ile kendilerine Abhaz değil de *Abaza* denilmektedir. Karaçay Çerkes Cumhuriyeti'nin dağ köylerinden indirilen Abhazlar, birkaç köyün bir araya gelmesi ile kurulacak olan kasabalara Çarlık Rusyası tarafından zorunlu iskân edilmişlerdi.¹⁰⁰⁴ Bu iskâna karşı çıkanlar ise Osmanlı Devleti'ne sürgün edilmişlerdir. Bu kasabalardan bazıları son yüzyılda bir halk oylaması ile idari özerklik kazanarak, rayon dediğimiz bir tür bağımsız belediye olarak teşkilatlarını kurmuşlardır. Ancak bölgede bulunan Rusların olumsuz oy kullanması ve diğer Abhaz kasabalarının da sebebi bilinmeyen bir şekilde rayon dışı kalması, onları bu bölgede daha da yalnız bırakmıştır.¹⁰⁰⁵

Konunun daha da iyi anlaşılması bakımından araştırmamıza yurtlarından tehcir ettirilen Krasny-Vostok kasabasındaki Abhazlarla devam etme gereği duyduk. Bu kasaba, miladi 1000'li yıllarda, Abhazya'nın yüksek bir dağ köyü olan Pshui'dan, göç etmişti. Göç sırasında Teberde vadisi, Kabardey bölgesinde bulunan Wurda Dağı etekleri, Proçnokopskaya yöreleri, Zolka suyu kıyıları ile Aşkuakuan ve Bakşıt yamaçlarını dolaştıktan sonra Karaçay Çerkes Bölgesi'nde kalıcı olarak düzenlerini kurmuşlardır.¹⁰⁰⁶ Abhazya'dan Krasny-Vostok'a yerleşerek daha sonra Osmanlı'ya göç

¹⁰⁰² Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 21.

¹⁰⁰³ Lakoba vd., *Abhazya Tarihi*, 106-107.

¹⁰⁰⁴ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 47.

¹⁰⁰⁵ "Karaçay Çerkes Cumhuriyeti", *Kafkas Evi Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*, erişim 4 Mart 2021, <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/14>

¹⁰⁰⁶ Bu konuda bk. Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 46; Şenkaua Boyka, "Abazinlerin Kökeni", çev: Y. Özdemir, erişim 4 Mart 2021, <http://circassiancenter.com/tr/abazinlerin-kokeni/>

eden Abhazlar, *Aşuva* boyuna mensup olup *Kuzey Abazaları*, *Altıkesek Abazaları* veya *Tapantalar* olarak prenslerinin ismi olan *Loo* adına istinaden Lovkit grubunda yer almaktadırlar.¹⁰⁰⁷ O dönemde Abhazlar prenslik ile yönetilmekteydiler. Türkçe *Kızıl Doğu* anlamına gelen Krasny-Vostok kasabasının, Abhazca adı *Gum-Lovkit*'tir.¹⁰⁰⁸ Kasabanın kuruluş tarihi kesin olmamakla birlikte 1738 yılı olarak belirtilmiştir. Gum adının ise bölgedeki hayat kaynakları olan Kuma Nehri'nden geldiği bilinmektedir.¹⁰⁰⁹

Köyün Abazaca ismi Gumlokt, Rusçada Kumsko-Loovskiy yani <<Kum nehri kıyısındaki Loov köyü>> anlamına gelmekte. Loov - Abaza kraliyet soyudur. Tamda bu nedenle - kraliyet soyunu hatırlattığı için köyün ismi Sovyetler döneminde, 1925 yılında Krasny Vostok olarak değiştirilmiştir. 2004 yılında Krasny Vostok köy statüsüne alınmıştır.¹⁰¹⁰

Rusya'nın Stavropol Krayı sınırına kuç uçuşu 5.5 km uzaklıkta bulunan bu kasaba, daha önce göç ettikleri Abhazya'nın Pshu köyüne ise 134 km mesafededir.¹⁰¹¹ Kasaba tam olarak Kuma Nehri kıyılarında yer almaktadır. Çarlık Rusyası, bu bölgede yaşayan Abhazları, Adigelerle birlikte vatanlarından sürmüş, nihayetinde de Krasny-Vostok kasabasından, tehcir sonucu Osmanlı'ya göçler olmuştur.

Bu göçler sonucunda Abhazlar ilk olarak İstanbul'un Şile sahillerine ve Kadıköy'e gelmişlerdir. İstanbul'un Fatih semtinde bulunan ve şimdiki adı *Yeni Cami* olan *Valide Sultan Cami* önünde de çadır kurarak bir süre kaldıkları belirtilmektedir. Genel kanıya göre direkt gemilerle yolculuk ederek İstanbul sahillerine çıkan bu kasaba halkı, İstanbul'dan üç grup halinde Anadolu'ya geçmişler ve üç ayrı köy kurmuşlardır. 1859 yılında yaşanan bu göçler sonucunda ise Abhazlar, istedikleri yerlere iskân edilmemiş; Osmanlı Devleti'nce izlenen bir politika sonucu tampon vazifesi görecektir olan sıkıntılı bölgelere yerleştirilmişlerdir.¹⁰¹² Keza Abhazların bir kısmı o dönem devletle sorun yaşayan Avşarlar arasına Uzunyayla'ya, diğer bir kısmı ise Ermenilerin

¹⁰⁰⁷ Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, 47; Özdemir Özbay. "Orta ve Yeni Çağda Çerkesya Etnoğrafyası", *Kafkas Dernekleri Federasyonu*, (15 Haziran 2005), erişim 7 Mart 2021, <https://www.kaffed.org/bilgi-belge/tarih/item/120-orta-ve-yeni-cagda-cherkesya-etnografyasi.html>

¹⁰⁰⁸ Bk. Ek-22. Harita.

¹⁰⁰⁹ Bk. Asta Arzınba, "Abaza Köyünün Dünü, Bugünü ve Geleceği: Krasny Vostok 280 Yaşında", *Dünya Abaza Kongresi*, (14 Ekim 2018), erişim 7 Aralık 2020, <https://abaza.org/tr/abaza-kyoyyununyundyunu-bugyynyu-ve-gelecegi-krasny-vostok-280-yashynda>

¹⁰¹⁰ Asta Arzınba, "Küçük Fidanlar, Yeni Hayatlar: Krasny Vostok da Abaza Köyünün Yeniden Doğuşu", *Dünya Abaza Kongresi*, (10 Ekim 2018), erişim 13 Kasım 2020, <https://abaza.org/tr/kyuchyuk-fidanlar-yeni-hayatlar-krasny-vostok-da-abaza-kyoyyunun-yeniden-dogushu>

¹⁰¹¹ Bk. Google Earth Pro, erişim 7 Aralık 2020.

¹⁰¹² Zaza Tsursumia, "Çerkes ve Abhazların Osmanlı Topraklarına Sürgünü", *Kafkassam*, (27 Mayıs 2016), erişim 1 Mayıs 2020, <https://kafkassam.com/cherkes-ve-abhazlarin-osmanli-topraklarina-surgunu.html>

yoğun olduğu Adana ve Yozgat çevresine yerleştirilmişlerdir. Nitekim Ağılı köyü de Ermeni yerleşkelerinin yakınlarında bulunmaktadır. 1822 yılında Krasny-Vostok kasabası da diğer Çerkes yerleşkeleri gibi Ruslar tarafından işgal edilmişti. 1859 yılında da bu bölgelerde yaşayan 5000'e yakın Abazin/Abhaz ve 10.000'e yakın Kabardey yurtlarından tehcir ettirilerek İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁰¹³

Rusların, Abhaz feodal yapısından rahatsız olması, bölge halkının Müslüman oluşu ve Osmanlı Devleti'nin Abhazlara yapmış olduğu gizli davet gibi nedenler; Abhaz sürgününün sebepleri arasında yer almaktadır. Ayrıca Çar II. Aleksandr'ın, kölelik sistemini kaldıracağından bahsetmesi de bu bölgelerde yaşayan Abhazları, aristokratik düzenlerinin bozulacağından dolayı tedirgin ederek göçe zorlamıştır. Bu nedenden ötürü de Osmanlı topraklarına gelen Abhazlar, yüzyıllardır süregelen toplumsal düzenlerinin bozulmaması için kölelerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Öyle ki Osmanlı'ya göç eden Abhazlar, kayıt altına alınırken ilk önce kendi ismi ve eşinin adı sonrasında da beraberinde getirdikleri kölelerin adları kayıt defterlerine yazılmaktaydı. Akabinde de Abhazlar, Osmanlı Devleti tarafından birçok köye iskân edilmişlerdir.¹⁰¹⁴

Bu köylerden bazılarının kuruluş tarihçesi ise herhangi bir resmi belgeye dayandırılmaksızın anonim olarak anlatılmaktadır. Osmaniye/Burunören köyünden Osmanlı sarayına giden ve burada bir paşanın eşi olan Gopsirgen sülalesinden bir kadının ricası ile Krasny-Vostok'tan gelen bu halk, İstanbul'dan sonra ilk olarak Yozgat ili Sorgun ilçesine bağlı Osmaniye köyüne yerleştirilmiştir. Bu köyün rakımının geldikleri yere göre çok düşük olması ve daha önceden köye yerleşen diğer etnik grup ile aralarında çıkan bazı sorunlar nedeniyle de köyün büyük bir kısmı buradan ayrılmıştır. Ayrılan gruptan bir kısmı soydaşlarının buldukları Uzunyayla'ya yönelmişler ve öncelikle Kayseri ili, Pınarbaşı ilçesine bağlı Altıkese köyüne gitmişlerdir. Altıkese köyünün iklim ve yükseltisini Osmaniye köyü ile aynı bulan halk, Habat sülalesinden birkaç aile ve Laçış/Saban sülalesinden bir aileyi de bu köyde bırakarak daha güneye inmişler ve Adana ili Tufanbeyli ilçesine bağlı İğdebeli köyüne yerleşmişlerdir. Osmaniye köyünden ayrılan büyük bir grup da Fuadiye/Kendirlik köyüne yerleşmiştir. Sonrasında Habat sülalesinden bir genç, ailesiyle aralarındaki

¹⁰¹³ Orhan Baran, "Türkiye'deki Abaza=Aşuwa Lo Kıt Köyleri", erişim 7 Aralık 2020, http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/turizm/koy_tanitimi/03-TurkiyedekiAbhaz-Asuwa.htm

¹⁰¹⁴ Baran, "Türkiye'deki Abaza=Aşuwa Lo Kıt Köyleri".

anlaşmazlık nedeniyle yanına çok sevdiği Cgotan, Gegi ve Laçış/Saban gençlerini de alarak Ağıllı köyünü kurmuşlardır.¹⁰¹⁵

Konunun diğer varyantında ise Krasny-Vostok'tan göç eden Abhazların bir bölümü; Osmaniye, Fuadiye, Çayırözü ve Ağıllı köylerini kurmuşlardır. Geriye kalan diğer bir bölümü de Altıkesek köyüne yerleşmişler, yoluna devam edenler de Akpınar köyünü kurmuşlardır.¹⁰¹⁶

Ağıllı köyünün kuruluş tarihinin 1857-1858 yılları olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹⁷ Ayrıca bu tarih dışında 1874 yılı da telaffuz edilmektedir. Ancak kaynakların tehcir tarihini 1859 yılı olarak belirtmesi; 1857-1858 yılları ile çelişmektedir.¹⁰¹⁸ Sürgün yılı esas alındığında ise köyün kuruluş tarihinin kanaatimizce 1859 yılı olması daha makul gözükmektedir.

Ağıllı köyü, Krasny-Vostok adlı kasabadan sürgünle gelen dört sülale tarafından kurulmuştur. Köyün kurucu aileleri; Cgotan, Gegi, Habat ve Laçış/Saban sülaleleridir. Köye ilk gelenler Türkçe bilmemektedirler, bir sonraki kuşak ise Türkçeyi yeni yeni konuşabilmektedir. Köyün kuzeydoğusunda *Büyük Kale*, kuzeybatısında da *Küçük Kale* olarak adlandırılan eski kalelerin varlığını işaret eden bölgeler bulunmaktadır. Bir başka ismi de *Koç'un Kalesi* olan Büyük Kale'nin etrafının önceden iki metrelik kayalarla çevrili olduğu ve içerisinde de yazılı bir taşın/kitabenin olduğu belirtilmektedir. Kitabede yer alan yazıyı ise bölgeye gelen yabancı bir turist: *Bu topraklara giren, benim hükümüm altına girmiştir* şeklinde tercüme ettiği söylenmektedir. Ancak bu kitabe zamanla nedeni bilinmeyen bir şekilde kaybolmuştur. Ağıllı köyü, *Göç Yolu* olarak adlandırılan kervan güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Köyün güney tarafında eski bir han olduğu tahmin edilen kalıntılar bulunmaktaydı. Bu kalıntılardan günümüze ise yolcu ve kervan sahiplerinin üzerine çıkarak hayvanlarının sırtına binmek için kullandıkları *binek taşı* kalmıştır. Ağıllı köyünde, Abhaz geleneklerini ve köy kültürünü yaşatmak için bir de müze bulunmaktadır.¹⁰¹⁹ Ayrıca köy içinde ve etrafında İslami kurallara göre defnedilmemiş birçok mezar kalıntılarında da rastlamak mümkündür.

¹⁰¹⁵ Bu konuda bk. "Ağıllı Köyü-Yozgat/Aydıncık", *Çerkesya*, (7 Aralık 2018), erişim 2 Aralık 2020, <http://www.cerkesya.org/icerik/cerkes-koyleri/item/969-agilli-koyu-yozgat-aydincik>

¹⁰¹⁶ Salim Üresin ve Sedat Özger, "Akpınar Köyü (Lowkit) - Adana", *Jineps Gazetesi*, (1 Ocak 2012), erişim 7 Aralık 2020, <https://jinepsgazetesi.com/2012/01/akpinar-koyu-lowkit-adana/>

¹⁰¹⁷ Bu konuda bk. "Ağıllı Köyü-Yozgat/Aydıncık".

¹⁰¹⁸ Tsurtsumia, "Çerkes ve Abhazların Osmanlı Topraklarına Sürgünü".

¹⁰¹⁹ Bk. Ek-15. Resim; Bk. Ek-15. (Devam) Resim.

Krasny-Vostok kasabasındaki Abhazların, İslamiyet’i ne zaman kabul ettiği konusu XVIII. yüzyılın sonlarına kadar dayanmaktadır. 1797 yılında Kabardey Çerkeslerine İslamiyet’in esaslarını tanıtan Abhaz kökenli Hacı İshak Abuk Efendi, Karaçay bölgesine geçerek Türkler ile birlikte Abhazların da İslamlaşmasını sağlamıştır. Abuk İshak, Karaçay bölgesinde bir cami inşa ederek, 300 talebesine de Nakşibendi tarikatı öğretisiyle eğitim vermeye başlamıştır. Ayrıca Abuk İshak, Kuzeybatı Kafkasya’nın İslamlaştırılması ve bölgede kurduğu şeriat mahkemeleri sayesinde bölgenin en meşhur hocası haline gelmiştir. Ağıllı köyüne ilk yerleşenler arasında İslamiyet haricinde herhangi bir dine mensup kimsenin de bulunmadığını bu kanıtlar neticesinde rahatlıkla ifade edebiliriz.¹⁰²⁰

Ağıllı köyüne ilk gelenler, sadece denizde yaşadıkları zorlukları ve gemide ölen çocuklarının denize atılması gibi olayları anlatmışlardır. Tarihi kaynaklar ise köylülerin bu sözlerini birebir destekler niteliktedir:

Güvenlik ve sağlık normlarının ihlalinin yanı sıra aşırı dolu gemiler bazen batıyorlardı ki Karadeniz binlerce Çerkese mezar oluyordu. Salgın hastalıkları önlemek adına hasta insanlar denize atılmaktaydılar.¹⁰²¹

Deniz kenarında yedi yıl boyunca duran insan kemikleri vardı. Kargalar erkek sakallarından ve kadın saçlarından yuvalarını kurarlardı. Deniz yedi yıl boyunca insan kafataslarını kıyıya atmayı sürdürdü. Benim orada gördüklerimi düşmanınım bile görmesini istemem.¹⁰²²

Onun içindir ki günümüzde bazı Abhaz ve diğer Adige boyları, sürgün yıllarında gemilerden denize atılan atalarının, balıklar tarafından yenmesi sebebi ile balık yememektedirler.¹⁰²³

¹⁰²⁰ Adilhan Adiloğlu, “Karaçay Türklerinin İslâm Dinini Kabulü”, *Journal of Turkish Studies* 3, sy. 2 (2008): 16-17.

¹⁰²¹ Tsursumia, “Çerkes ve Abhazların Osmanlı Topraklarına Sürgünü”.

¹⁰²² “Soykırımı Tüyle Ürperten Anma”, *Kafkas Dernekleri Federasyonu*, (15 Mayıs 2017), erişim 8 Mart 2021, <https://kaffed.org/haberler/federasyondan/item/3196-soyk%C4%B1r%C4%B1ma-t%C3%BCyler-%C3%BCrperten-anma.html>

¹⁰²³ Bk. “Soykırımı Tüyle Ürperten Anma”.

SONUÇ

Kafkas kavimleri arasında yer alan Abhazların, İslamiyet ile tanışması diğer bölge halklarına kıyasla çok geç olmuştur. Coğrafi koşulların ve askeri savunma hatlarının Arap ordularınca aşılammaması, bu geç kalmışlığın nedenleri arasında sayılmaktadır. O dönem baş gösteren salgın hastalıklar ve siyasi çekişmeler ile yeni bir din karşısında verilen tepkiler gibi daha birçok faktör de İslamiyet'in bu coğrafyada bir zemin oluşturmasının önüne geçmiştir. Tarih boyu Grek medeniyeti ile iç içe yaşayan Abhazların, hem kendi inançlarından hem de Hristiyanlık dininden kopamayışları ise bu bölgeye İslamiyet'in girişini güçleştirmiştir.

Abhazlar İlk Çağ'dan itibaren sürekli Roma ve Pers mücadelesi arasında bir yaşam sürmüşlerdir. Orta Çağ'da ise bu mücadele halef devletler Bizans ve Sasani arasında devam etmiştir. Bu iki devasa güç arasına Arap Müslümanların girmesiyle Sasani egemenliği son bulmuş ve Bizans hegemonyası da böylelikle kırılmıştır. Ancak Abhazlar, Bizanslılara karşı bir dönem savaşıp kendi krallıklarını ilan etmişlerse de, bir müttefik olarak Bizans'tan asla vazgeçememişlerdir. Bizans ise Sasani ve Araplar arasında kendisine bir tampon devlet olarak gördüğü Abhazya'yı, diğer güçlerin Karadeniz'e egemen olmaması için her zaman desteklemek zorunda kalmıştır.

Araştırmalarımız sonucunda İslamiyet'in Abhazya'ya üç ayrı yolla girmiş olduğunu saptadık. Bunlardan ilkinin Arap fütuhatları oluşturmaktadır. Fetihlerle birlikte Abhazya, İslamiyet ile tanışma fırsatı bulmuş ancak İslamiyet bu coğrafyada o dönem henüz yayılamamıştır. Sasanileri yıkan Araplar, hızlarını alamayarak Kafkasya'ya yönelmişler ve fetih harekâtlarında birçok başarı sergilemişlerdir. Ancak bu hızları Karadeniz'e açılmalarına ramak kala Kafkasya'nın kuzeybatı sınırlarında son bulmuştur.

643 yılında Araplar, Abhazlarla ilk defa temas halinde bulunmuşlar ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Nitekim Suraka b. Amr, Selmân b. Rebîa ve Habîb b. Mesleme'yi bölgenin fethi için görevlendirmiş ancak yapılan bu akınlarda Araplar başarısız olmuşlardır. Bazı kaynaklar yapılan bu fütuhat denemeleri sonucunda; her ne kadar İslamiyet'in Abhazya'ya girdiğini belirtmişlerse de İslamiyet o dönem Abhazya'da henüz kalıcı hale gelememiştir. VII. yüzyıl sonlarında ise Arap orduları,

Lazistan'a karşı fetih düzenlemiştir. Lazistan sonrası Araplar, Apsilya'ya kadar girmiş ancak Bizans ordusunun varlığı nedeniyle sahil kısımlarına ulaşamamışlardır. 710 yılında Mesleme b. Abdumelik komutasındaki Arapların Hazar Kağanlığı'na saldırması sonucu İslamiyet'in Kafkasya'ya yayıldığı belirtilmektedir. 737 yılında Mervân b. Muhammed komutasındaki Emeviler de Abhazyaya bölgesine girmeye çalışmış ancak bu girişim yaşanan Anakopia Savaşı ile başarısız olmuştur. Abhazlar bu zafer neticesinde krallıklarını ilan ederek Bizans'tan ayrılmışlardır. Anakopia Savaşı'nı müteakiben Arap orduları bu kez 738 yılında Süleymân b. Hişam komutasında Apsilya içlerine kadar ilerlemişlerdi. Ayrıca da Apsiller'in son Patriği Yevstafiy'i esir almışlardı. IX. yüzyılda Abbasi Halifesi Mütevekkil dönemine baktığımızda Abhazların bir dönem Araplara haraç ödemek zorunda kaldıklarını görmekteyiz. O dönem Arapların yaptığı bu fetihler Abhazyada sadece İslamiyet'in tanınmasını sağlamıştır. Araplar, VII. yüzyılın ortalarından X. yüzyıla kadar Abhazyaya akınlar düzenlemiş ancak İslamiyet'i bu coğrafyada yaymaları mümkün olmamıştır.

Abhazlar ile Müslümanlar arasında ikinci bir temas Büyük Selçuklu hükümdarlarınca sağlanmıştır. Ancak bu girişimler de netice vermemiş ve Abhazlar Selçuklu Türkmenleri ile daima bir savaş içerisinde yer almışlardır. Abhazlar ile Selçuklu Türkmenleri arasındaki ilk karşılaşma, 1016 yılında Çağrı Bey öncülüğünde gerçekleşmiştir. Çağrı Bey, yanına aldığı Türkmen birlikleri ile Horasan, Rey ve Ermenistan istikametinde ilerledikten sonra Abhaz-Kartvel Krallığı'na saldırmıştı. Türkmenlerin o dönemde Kafkasya üzerine gönderilmesi sadece keşif niteliği taşıyan akınlardan ibaretti. Bu tarihlerden önce Horasan Gönüllüleri adıyla bilinen Türkmen birliklerinin, Anadolu ve Kafkasya sınırlarında Bizans ile mücadele etmekte olduklarına şahit olmaktayız. Ancak bu birliklerin Abhazlar ile bir ilişkilerinin olup olmadıkları hususunda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. 1018 yılında ise bu kez Tuğrul Bey tarafından Kafkasya'ya akınlar düzenlenmişti. Ancak bu akınlar hakkında da yeterli bilgilerin bulunamaması bu konuda nihai kararlar vermemize engel teşkil etmektedir. 1048 yılında yaşanan Pasinler Savaşı'na, Abhazlar da katılarak Türkler karşısında Bizans saflarında yer almışlardır. Bu savaş, Selçuklu Türkmenlerinin bir devlet haline döndükten sonra Abhazlar ile ilk defa karşı karşıya gelmeleri açısından önem arz etmektedir. Pasinler Savaşı neticesinde Türkmen birliklerinin serbestçe Abhazyada

dolaşabilecek olması da Abhazların Büyük Selçuklu Devleti egemenliği altına girmiş olabileceği kanısını güçlendirmektedir.

Büyük Selçuklular bu bölgelere ağırlıklı olarak Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde seferler düzenlemişlerdir. Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün de katıldığı 1064 yılı birinci Kafkasya Seferi sonucunda Abhaz-Kartvel Kralı IV. Bagrat, Selçuklulara cizye vermeyi kabul etmiştir. Ayrıca bu barış, resmi olarak Abhazların ilk defa Selçuklu egemenliğini tanınması açısından güçlü kanıtlar sunmaktadır. 1068 yılı ikinci Kafkasya seferinde de Abhazlar yenilerek geri çekilmiş ve verilecek olan cizye miktarı yeniden belirlenmiştir. Bu seferden kısa bir süre sonra ise IV. Bagrat, Selçuklular ile yaptığı barış antlaşmasına pişman olarak onlar üzerine yürümek istemiştir. Ancak bu sırada Gürcü aristokratlarının büyük bir kısmının Müslüman olduğu haberini alınca bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır. 1068-1069 yıllarında yaşanan bu olayda o dönem Gürcüler ile Abhazlar aynı krallık adı altında toplanmıştı. Müslüman olan bu Gürcüler krallığın aristokratlarıdır. Muhtemelen bu aristokratların içerisinde de Abhazların olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Ancak bu varsayım bizleri net bir sonuca ulaştıramamaktadır. 1071 Malazgirt Savaşı'nda da Abhazlar kadim müttefikleri Bizans'tan ayrılmamışlar ve Selçuklulara karşı hasmane politikalarını sürdürmüşlerdi. Ancak savaşta yenilgiye uğrayan Abhazlar Abhaz-Kartvel Valiliği adı altında Selçuklu Emiri Savtekin yönetiminde yaşamlarını devam ettirmişlerdir.

Melikşah'ın düzenlediği seferler neticesinde Türkmenler, Abhazy'a yerleştirilerek bölgede Türkleştirme ve İslamlaştırma faaliyetlerine başlanmıştır. Bu dönemlerde Abhazlar Selçuklulara cizye vererek bir barış içerisinde sükûnetlerini muhafaza etmişlerdir. Takribi 1080 yılında yaşanan bu olay Abhazy'a Müslüman Türklerin kısa süreliğine de olsa ikamet etmeleri açısından bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Büyük Selçuklular, kendilerine yurt arayan Türkmenlere Abhazy bölgesi göstererek buraya yerleşmelerini teşvik etmişlerdi. Bölgede kısa süreliğine yerleşen Türkmenler ise Abhazlar tarafından geri çıkartılarak Anadolu içlerine gönderilmişlerdir. Abhazlar ile Büyük Selçuklular arasında birçok savaş olmuş ancak ne yapılan seferler ne de yaşanan bu savaşlar neticesinde İslamiyet Abhazlar arasında bu dönemde de yayılmamıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Türkler, Abhazlar üzerine giderek İslamiyet'i bu bölgede yaymaya çalışmışlardır. Bunun bir sonucu olarak da aralarında birçok çarpışma meydana gelmiştir. Bu savaşlardan en meşhuru ise 1202 yılında gerçekleştirilen Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah ile Abhaz-Kartvel Kraliçesi Tamara arasındaki savaştır. Savaş öncesi Sultan Rükneddin Süleyman Şah ile Kraliçe Tamara arasında birçok yazışma gerçekleşmiştir.. Dini mücadelenin ön plana çıkartıldığı bu savaşı ise Anadolu Selçukluları kaybetmişlerdir.

XIII. yüzyılda ortaya çıkan Moğol tehlikesiyle birlikte İslamiyet Abhazy'a da yayılma etkisini yitirmiştir. 1230 yılında Kraliçe Rosudan'ın zayıf direnç göstermesi nedeniyle Moğol birlikleri Abhazy'a girmişlerdi. 1243 yılında Kraliçe Rosudan, Altın Orda Hanlığı'na yıllık 50.000 altın vermeyi kabul ederek boyun eğmek zorunda kalmıştı. 1386 yılına gelindiğinde V. Bagrat ve kabilesi ile çevresindeki ahali, Timur sayesinde Müslüman olmuştu. Kral V. Bagrat Abhazy ve çevre ülkelerin de Müslüman olması için Timur'a önerilerde bulunmuş ancak Abhazlar o dönemde de Müslüman olmamışlardı.

XIV. ve XV. yüzyıllar arasında Cenevizli tüccarlar tarafından Mısır'a köle olarak satılan Abhazlar, Memlûklu Devleti sayesinde İslamiyet ile tanışmışlardı. Bazı Abhazların Mısır'dan anavatanlarına geri dönerek; İslam dinini anlatma ve yayma çabasında bulunmuş olabilecekleri ihtimali de Abhazların İslamlaşması hususunda göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli etkidir.

Abhazy'a İslamiyet'in yayılması konusunda üçüncü aşama ise 1454 yılında Abhazy'nın Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed Han tarafından fethetmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak Sohum'un fethinin ardından Abhazların hemen İslamiyet'i kabul ederek Müslüman olmaları hususunda tatmin edici bir cevap bulamamaktayız. Aradan geçen 120 yılı aşkın bir sürede Abhazy üzerinde henüz bir Osmanlı idari düzeni tesis edilememişti. Bunun nedenleri arasında en mühim olanı Abhaz halkının asi, emir altına girmeyi ve hükmedilmeyi sevmeyen bir kavim olmasıydı. Nitekim 1578 yılında Sohum Eyaleti Beylerbeyliği kurulmuş ve bu idari düzen iki yıl üç ay sonra yukarıda bahsettiğimiz nedenleri desteklercesine lağvedilmişti. Böylelikle Abhazlar kısa bir aradan sonra öz yönetimlerinde, iç düzenlerine müdahale edilmeksizin kendi başlarına bırakılmışlardı. Abhazy'daki Osmanlı egemenliği de o dönemlerde sadece sahil kesimlerini kapsamaktaydı. Abhazlar, genellikle dağların yüksek yamaçlarında ve

dağınık vaziyetlerde kabileler halinde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Zaman zaman Abhazların Karadeniz’de Osmanlı gemilerine saldırımları sonucunda da Osmanlı Devleti, birçok önlem almak zorunda kalmıştı.

İslamiyet’in Abhazya’da yayılamayışının emareleri, XVII. yüzyıllarda o bölgeleri gezmiş olan Hristiyan misyonerlerin notlarında teferruatlarıyla mevcuttur. Öyle ki Abhazlar, atalarının çok tanrılı inançları ile birlikte harmanladığı Hristiyanlığı o dönemler halen yaşamaktaydı. Atalarının büyük önem verdiği meşe ağacına gösterilen ilahi saygı ise halen devam etmekteydi. Hristiyanlık ve kendi inançlarından bir türlü kopamayan Abhazlar, bu kez de İslamiyet’e adapte olmanın zorluğunu yaşamaktaydılar. Ölü gömme adetleri ne Yahudiliğe, ne Hristiyanlığa ne de İslamiyet’e benzemektedir. XVI. yüzyılda bile bazı Abhazlar ölülerini gömmeyerek ağaçların üzerlerine bir sanduka içerisine koyarak yerleştirmekteydiler. Bu adet, milattan yüzyıllarca önce bu bölgede yaşamış bir antik çağ krallığı olan Kolhidalılarda da birebir mevcuttu.

XVII. yüzyıl seyyahlarından Kâtip Çelebi o dönem Abhazya’nın başkenti Sohum halkının Müslüman olduğundan bahsetmektedir. Diğer çağdaşları olan seyyahlar da bu konuda Kâtip Çelebi ile Sohum halkının Müslüman oluşu konusu dışında hemfikirdirler. Evliya Çelebi gezmiş olduğu Abhaz kavimleri arasında sadece biri hakkında Müslüman olduklarını ve mescitlerinin bulduklarından bahseder. Abhazların çoğunun İslamiyet’e inanmadıkları gibi diğer önceki dinlere de bağlılıklarının olmayışları ise Evliya Çelebi’nin genel kanaatidir. Kısacası bu yüzyılda Abhazya’da yapılan gözlemlerde bazı bölgelerin ya da kabilelerin çok az sayıda da olsa Müslüman oldukları kanısına varılmaktadır. Ancak herhangi bir İslami yapıya Evliya Çelebi’nin belirtmiş olduğu mescit dışında o dönem henüz rastlanılmamıştır. XVII. yüzyılda Sohum’daki iki adet ahşap caminin ise Çelebi’nin ziyaretinden sonra yapılmış olabileceği muhtemel gözükmektedir. 1730 yılında bir ilk gerçekleşmiş ve Abhazya tahtına ilk defa Müslüman bir hükümdar çıkartılmıştı. 1731 yılına gelindiğinde kaynaklarda Abhazların ilk defa Müslüman olduğunu okumaktayız. Öyle ki Divan-ı Hümayun’a gönderilen bir yazıda Abhaz halkı ve askerlerinin İslamiyet’i kabul etmesiyle birlikte Abhazya’da cami yaptırılması ayrıca imam, hatip ve müezzinlerin de bu bölgede görevlendirilmesi talep edilmişti.

Tezimizin ana konusunu teşkil eden Abhazların İslamiyet’e kitleler halinde ve tam manasıyla ne zaman girmiş oldukları hususu, araştırmalarımız neticesinde hedefine

ulaşmıştır. Abhazlar, Müslüman ülke ve liderlere tarihin belli dönemlerinde kısa süreli de olsa boyun eğmişler ve cizye ile haraç ödemeyi kabul etmişlerdir. Ancak İslamiyet'i benimsememişlerdir. Kaynaklara dayanarak yapmış olduğumuz tahliller neticesinde İslamiyet, Abhazya'da tam olarak XVI. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanmış, XVIII. yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren de geniş kitleler halinde kabul edilerek XIX. yüzyıl ortalarına değin bu süreç Sünni öğreti etkisinde devam etmiştir. Ancak geçmişten günümüze değin İslamlaşma süreci bütün Abhazları kapsamamakta olup bölgesel olarak devam etmiştir. Kimi Abhazlar, Hristiyanlık ve Yahudilik inançlarına devam ederken kimileri de yakın yüzyıllarda bile eski ata inançlarından kalan geleneklerini devam ettirmişlerdir. Sonuç olarak kendi topraklarında yayılan yeni bir dinden rahatsız olan Çarlık Rusyası ise Müslüman olan diğer Kafkas halkları ile birlikte Abhazları da vatanlarından uzak diyarlara sürmüştür.

KAYNAKÇA

- Abhaz Edebiyatı. *Altinpost Abhazya Haberleri*. 28 Eylül 2013. erişim 15 Aralık 2020, <http://altinpost.org/kultur-sanat/edebiyat.html>
- Abhaz Yemekleri. *Abhaz Online*. erişim 13 Aralık 2020, <http://abhaz.online/tag/abhaz-yemekleri/>
- Abhazya Hakkında Genel Bilgiler. *Abhazya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*. erişim 1 Aralık 2020, http://mfaapsny.org/tu/helpful-information/general_information/
- Abhazya Haritası. *Google Earth Pro*. erişim 14 Kasım 2020.
- Abhazya'da Din. *Altinpost Abhazya Haberleri*. 28 Eylül 2013. erişim 27 Şubat 2021, <http://www.altinpost.org/abhazya/din.html>
- Acıyev, Murat. “Abazaların Cesaret ve Askeri Kahramanlık Müesseseleri”. 15 Şubat 2016. erişim 14 Kasım 2020, http://alashara.org/news/institut_mujestva_i_voennoy_doblesti_abazin?language=tr
- Açba, Harun. *Kadın Efendiler*. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007.
- Açugba, Timur. *Kronolojik Abhazya Tarihi*. çev: O. Chkotua. İstanbul: y.e.y. 2015.
- Adige Damgaları. *Kafkas Dernekleri Federasyonu*. 25 Mart 2013. erişim 6 Şubat 2021, <https://www.kaffed.org/kultur-sanat/xabze/item/1542-ad%C4%B1%C4%9Fe-damgalar%C4%B1.html>
- Adiloğlu, Adilhan. “Karaçay Türklerinin İslâm Dinini Kabulü”. *Journal of Turkish Studies* 3, sy. 2 (2008): 16-17.
- Afyoncu, Erhan. “Sokullu Mehmed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37: 354. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Agrba Bella S. ve Samir H. Khotko. *Çerkesya Ada Uygarlığı*. çev: O. Uravelli. Ankara: Kafdav Yayınları, 2008.
- Aguajba, Ruslan. *Damga Abhaz. Abazin ve Ubih*. y.y.: y.e.y. 2017.
- Ağıllı Köyü-Yozgat/Aydıncık. *Çerkesya*.7 Aralık 2018. erişim 2 Aralık 2020, <http://www.cerkesya.org/icerik/cerkes-koyleri/item/969-agilli-koyu-yozgat-aydincik>
- Ahmed b. Mahmud. *Selçuk-Nâme*. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.

- Aka, İsmail. *Belleten Türk Tarih Kurumu*. erişim 1 Mayıs 2021, <https://belleten.gov.tr/ozet/3518/tur>
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev: M. Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Aktepe, Mehmet Münir. "Ahmed III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Ali Macar Reis. *Türkiye Cumhuriyeti Milli Savunma Bakanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*. erişim 28 Nisan 2021, <https://www.dzkk.tsk.tr/Genel/icerik/ali-macar-reis-16-yuzyil>
- Altın Haç. erişim 7 Mart 2021, <http://abaza26.ru/izdatelstvo/zolotoy-krest>
- Âli, Gelibolulu Mustafa. *Künhü'l-Ahbar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Ardzinba, Asta. "Abaza Köyünün Dünü, Bugünü ve Geleceği: Krasny Vostok 280 Yaşında". *Dünya Abaza Kongresi*. 14 Ekim 2018. erişim 7 Aralık 2020, <https://abaza.org/tr/abaza-kyoyyunyun-dyunyu-bugyunyu-ve-gelecegi-krasny-vostok-280-yashynda>
- . "Abhazlar ve Abazinler: Eşsiz Bir Ulusal Kültürün Taşıyıcıları". *Dünya Abaza Kongresi*. 18 Aralık 2018. erişim 14 Kasım 2020, <https://abaza.org/tr/abhazlar-ve-abazinler-eshsiz-bir-ulusal-kyultyuryun-tashyyycylary>
- . "Abhaz'ın Nart Destanı: Ulusun Efsanevi İmzası". *Dünya Abaza Kongresi*. 28 Ocak 2009. erişim 13 Aralık 2020, <https://abaza.org/tr/abhazyn-nart-destany-ulusun-efsanevi-izmasy>
- . "Küçük Fidanlar, Yeni Hayatlar: Krasny Vostok da Abaza Köyünün Yeniden Doğuşu". *Dünya Abaza Kongresi*. 10 Ekim 2018, erişim 13 Kasım 2020, <https://abaza.org/tr/kyuchyuk-fidanlar-yeni-hayatlar-krasny-vostok-da-abaza-kyoyyunyun-yeniden-dogushu>
- Âşıkî, Derviş Ahmed. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- . *Aşıkpaşazâde Tarihi (Menâkıb-ı Âl-i Osman)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Aşurbeyli, Sara. "Şirvanşahlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 211. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

- Atsanba, Özen. “Kur’an-ı Kerim’in Abazaca Meali Basıldı”. *Abhaz Postası*. 07 Kasım 2018. erişim 29 Kasım 2020, <https://abhazpostasi.com/kur-an-i-kerim-in-abazaca-meali-basildi/667/>
- Aydın, Mustafa. “Abazalar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- . “Sohum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 519-522. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- . “Şeyh Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 60-61. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- . “Şirvan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 204. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nîzar. *Azîmî Tarihi*. çev: A. Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- . *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Bagrat Dirhemi. erişim 5 Şubat 2021, <https://www.mahmutmarsan.com/marsanlar/>
- Baran, Orhan. “Türkiye’deki Abaza=Aşuwa Lo Kıt Köyleri”. erişim 7 Aralık 2020, http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/turizm/koy_tanitimi/03-TurkiyedekiAbhaz-Asuwa.htm
- Barthold, Wilhelm. “Abazalar”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 6-7. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Bedirhan, Yaşar. *Selçuklular ve Kafkasya*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2000.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud. *Fütûhu ’l-Büldân*. çev: M. Fayda. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- Benet, Sula. *Abhazlar*. çev: N. Kılınçarslan. Ankara: Kaf-Der Yayınları, 1994.
- Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.
- Beygua, Valeri. *Abhazya Tarihi*. çev: M. Tuna. İstanbul: Asyayın, 2000.
- Bilge, Mustafa L. “Azak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 300. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Bilge, Müfit Sadık. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.

- Binlerce Çerkes ve Abhaz Sürgünde Ölen Atalarını Andı. *Kocaeli Gündem*. 13 Mayıs 2018. erişim 1 Mayıs 2021, <https://www.kocaeligazetesi.com.tr/foto/1541530/binlerce-cerkes-ve-abhaz-surgunde-olen-atalarini-andi>
- Blackwood, William. "Travels in Circassia". *Blackwood's Edinburgh Magazine*, sy. 80 (1856): 60.
- Boyka, Şenkaua. "Abazinlerin Kökeni". çev: Y. Özdemir. erişim 4 Mart 2021, <http://circassiancenter.com/tr/abazinlerin-kokeni/>
- Börekçi, Günhan. "İnkrâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14, sy. 26 (2009): 45-96, erişim 16 Ekim 2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254564>
- Büyüka, Ömer. *Abhaz Tarihi'nin İskeleti*. İstanbul: Gül Ofset, 1993.
- . *Hız İbrahim'le Awubla ve Kafkaslılar*. İstanbul: Eser Matbaası, 1975.
- . *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar / İlk İnsanlık / Kafkas Gerçekleri*. y.y. Ufuk Matbaası, 1986.
- Caucasian Graves. *Picuki*. erişim 30 Nisan 2020, <https://www.picuki.com/profile/caucasiangraves>
- Cevdet Paşa, Ahmet. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi*. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2014.
- Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc. *Tabakât-ı Nâsirî*. çev: E. Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Daur Kove Abhazya Cumhuriyeti Devleti Geri Dönüş Komite Başkanı Beslan Dbar'ı Kutladı. *Abhazya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*. 23 Mart 2018. erişim 1 Mayıs 2020, <http://mfaapsny.org/tu/allnews/news/notes/daur-kove-pozdravil-glavugosudarstvennogo-komiteta-respubliki-abkhaziya-po-repatriatsii-beslana-dba/>
- Demirkent, Işın. "Herakleios". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 210. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbâru't-Tivâl*. çev: Z. Akman ve H. Siyabend Aytemür. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dünyaya Açık El. *Dünya Abaza Kongresi*. erişim 23 Nisan 2020, <https://abaza.org/tr/dyunyaya-achyk-el-abhazlaryn-ve-abazalaryn-devlet-semboolleri>
- Dzyba, Timur. “Abhazya Müftüsü Timur Dzyba Abhazya ve İslam Başlıklı Konferans Verdi”. *Ajans Kafkas*. 24 Aralık 2018. erişim 1 Mayıs 2020, <http://ajanskafkas.com/manset/abhazya-muftusu-timur-dzyba-abhazya-ve-islam-baslikli-konferans-verdi/>
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. çev: C. Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)* çev: R. Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Emecen, Feridun. “Mustafa I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- . “Selim I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 407. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- . “Selim II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 414. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- . “Süleyman I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 62. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Eravcı, Hacı Mustafa. *Özdemiroğlu Osman Paşa*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Eroğlu, Tahir Turan. “İnsanlık Tarihinin Kara Lekesi: Çerkes Sürgünü”. *Anadolu Ajansı*, 21 Mayıs 2019, erişim 1 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/insanlik-tarihinin-kara-lekesi-cherkes-surgunu/1483679>
- Ertuğrul, Erdal. Ağıllı Köyü, Hacı Müze Evi.
- Fallmerayer, Jakob Philipp. *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*. çev: A. Cevat Eren Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Hüseyin Efendi, Hezârfen. *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

- Geri Dönüş Yasası ile Vatandaşlık. erişim 2 Mart 2021,
<https://www.israilkonsoloslugu.com/israil-vatandasligi>
- Gioffre, Domenico. *Il Mercato Degli Schiavi A Genova Nel Secolo XV*. Genova: y.e.y. 1971.
- Google Earth Pro. erişim 7 Aralık 2020.
- Gökay, Orhan Şaik. “Kâtip Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 36. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Grigorianz, Alexandre. *Kafkasya Halkları*. çev: D. Yurdakul. y.y. Baskı Ofset, t.y.
- Gürcistan Tarihi. çev: M. Brosset Felicite. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Hacıyev, Hanoğlan. “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme B. Abdülmelik b. Mervân”. *İSTEM*, sy. 15 (2010): 111-142, erişim 15 Kasım 2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260832>
- Hasarokov, Bilal. “Altın Haç: Abaza Halkının Bin Yıllık Tarihinin Edebi Tecessümü”. 5 Ağustos 2016. erişim 7 Mart 2021, http://alashara.org/news/zolotoy_krest_hudojestvennoe_voploschenie_tyisyachel_etney_istorii_abazinskogo_naroda?language=tr
- Haşim Efendi, Kesbî Mehmet. *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*. çev: M. Özсарay. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2012.
- Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Târîh*. çev: Ö. Sabuncu ve M. Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hemdemî, Solakzâde Mehmed Çelebi. *Solakzâde Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Hüseyinî, Ca’ferî b. Muhammed. *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Müluk)*. çev: İ. Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Hüseyinî, Ebu’l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn Ali Şadrüddîn. *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*. çev: N. Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- İbn A’sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî el-Ahbârî. *el-Fütûh*. çev: M. Cevher Caduk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- İbn Bibi. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî er-Rugadi. *el-Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye*. çev: M. Öztürk. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1996.

- . *el-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*. çev: M. Yinanç. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *İslâm Coğrafyası (Sûretü'l-Arz)*. çev: R. Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Da'v b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşki eş-Şâfiî. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. çev: M. Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Rüsteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *el-A'lâku'n-Nefise*. çev: A. Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*. çev: A. Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*. çev: A. Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî Cezerî. *el-Kâmûl fî't-Târih*. çev: A. Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü't-Tıktaka, Safiyyüddîn Ebû Cafer Muhammed b. Tâcüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Tabâtâbâ. *el-Fahrî*. çev: R. Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- İdris-i Bitlisî, Mevlâna Hakîmüddîn. *Mevlâna Hakîmüddîn İdris-i Bitlisî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- İlgürel, Mücteba. “Abaza Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- . “Evliya Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 529. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- İnalcık, Halil. “Devlet Giray”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 241. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- . “Hüsrev Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *Ülkelerin Yolları (Mesâliku'l-Memâlik)*. çev: M. Ağarı. İstanbul: Ayıışığı Kitapları, 2015.
- İzzet, Yusuf. *Kafkas Tarihi-II*. çev: D. Erdinç. Ankara: Kafdav Yayınları, 2009.

- Kabardey Adigeleri Aile Damgaları. *Çerkes Dernekleri Federasyonu*. 26 Ağustos 2016. erişim 2 Aralık 2020, <https://cerkesfed.org/kultur/aile-damgalari/kabardey-adigeleri-aile-damgalari/>
- Kafkasya Haritası. erişim 23 Nisan 2020, <https://i1.wp.com/www.resimle.net/data/media/13/kafkasya%20haritasi.gif>
- Karaçay Çerkes Cumhuriyeti. *Kafkas Evi Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*. erişim 4 Mart 2021, <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/14>
- Karaçay-Çerkes'te Abazaların Problemleri İçin Çalışma Grubu Oluşturuldu. *Kafkas Evi Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*. 29 Haziran 2010. erişim 6 Şubat 2021, <http://www.kafkasevi.com/index.php/news/detail/4708>
- Kazvînî, Hamdullâh Müstevfî-i. *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Kefeli, İbrahim Efendi. *Tevarih-i Tatar Han ve Dağistan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*. Eskişehir: Eskişehir Kırım Halkbilim Araştırma Gençlik ve Spor Kulübü Derneği, 2005.
- Kınel, Machiel. "Avlonya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kırgızoğlu, Mehmet Fahrettin. *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Kıvâmî. *Fetihnâme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- . *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- King, Charles. *Karadeniz*. çev: Z. Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Köymen, Mehmet Altay. *Alparslan ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- . *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Kurtuluş, Rıza. "Cürcân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 131. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Küçük, Cevdet. "Erzurum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 321. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kütükoğlu, Bekir. "Lala Mustafa Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 74. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

- Kvaratskhelia, Salikh. *İslam ve Abhazya*. erişim 31 Temmuz 2021, <https://libcat.ru/knigi/nauka-i-obrazovanie/istoriya/427678-45-salih-kvaracheliya-islam-i-abhaziya.html#text>
- Lakoba, Stanislav. Acincal Boça, Açuğba Temur, Agumaa Anzor, Akaba Lili, Ardzinba Vladislav, Argun Aleksey, Argun Yuri, Bgajba Oleg, Butba Vitali, Çirikba Viyaçeslav, Çkadua Lidya, Dbar Sima, Dzidzariya Georgi, Gojba Ruslan, Gulya Dimitri, Haşba Meri, Katsiya Rezo, Lasurya Muşni, Maliya Elena, Sagaria Bacgur, Salakaya Şota, Voronov Yuri ve Zuhba Sergey. *Abhazya Tarihi*. çev: U. Yağanoğlu. İstanbul: Ömür Matbaacılık, 2014.
- Lütfi Paşa, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Lyoizişi, Emre Ata. “Megreller ve Megrelya Sorunu”. erişim 14 Kasım 2020, <http://www.kolkhoba.org/makaletrk5.htm>
- Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. çev: H. Der Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. çev: M. Eser. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Mevdûdî, Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ. *Selçuklular Tarihi*. çev: A. Genceli. Ankara: Hilâl Yayınları, 1971.
- Mîrhând, Muhammed b. Burhânü'd-dîn Hâvendşâh b. Kemâlü'd-dîn Mahmûd-i Herevî. *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. çev: E. Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Moğolların Gizli Tarihi. çev: A. Temir. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Montpereux, Frederic Dubois. *Meise um den Kaukasus, zu den Tscherkessen und Abchasen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*. Darmstadt: 6.W.testen, 1842.
- Mutlu, Ahmet. “Hacı Giray I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 474. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Müneccimbaşı, Ahmet b. Lütfullah. *Câmiu'd-Düvel*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2017.
- Müzik Notaları. 13 Şubat 2015. erişim 7 Mart 2021, http://alashara.org/news/po_notam?language=tr

- Nart, Çetaw. Kuzey Kafkasya Sülale Adları ve Damgaları, 1 Mayıs 2013. erişim 29 Temmuz 2021, <https://jinepsgazetesi.com/2013/05/kuzey-kafkasya-sulale-adlari-ve-damgalari-x-bolum/>
- Nart Mitolojisi. “Nart Efsaneleri ve Efsane Kahramanları”. *İstanbul Kafkas Kültür Derneği*. erişim 13 Aralık 2020, <http://istanbulkafkaskultur.net/nart-mitolojisi/>
- Ortaylı, İlber. “Abhazy: Güzel coğrafya, güzel insanlar”. *Hürriyet*, 22 Ekim 2016. erişim 30 Nisan 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/abhazy-guzel-cografya-guzel-insanlar-40256380>
- . “Osmanlı Sadrazamları”. *Milliyet*, 21 Eylül 2008. erişim 16 Ekim 2020, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/osmanli-sadrazamlari-993689>
- Özbay, Özdemir. *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999.
- . “Orta ve Yeni Çağda Çerkesya Etnoğrafyası”. *Kafkas Dernekleri Federasyonu*. 15 Haziran 2005. erişim 7 Mart 2021, <https://www.kaffed.org/bilgi-belge/tarih/item/120-orta-ve-yeni-cagda-cerkesya-etnografyasi.html>
- Özcan, Altay Tayfun. *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Pshamaf, Şogen. “İsrail Çerkesleri”. *Kafkas Dernekleri Federasyonu*. 15 Haziran 2005. erişim 24 Şubat 2021, <https://kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/285-israil-cerkesleri.html>
- Reşîdüddîn, Fazlullah b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî. *Selçuklu Devleti (Cami'ü't-Tevârih)*. çev: E. Göksu ve H. Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Rızaj, Skender. “Delvine”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 147. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Rumlu, Hasan-ı. *Ahsenü't-Tevârih*. çev: M. Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Saray, Mehmet. “Astarhan Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 505. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Sesli Sözlük. erişim 23 Nisan 2021, <https://www.seslisozluk.net/>

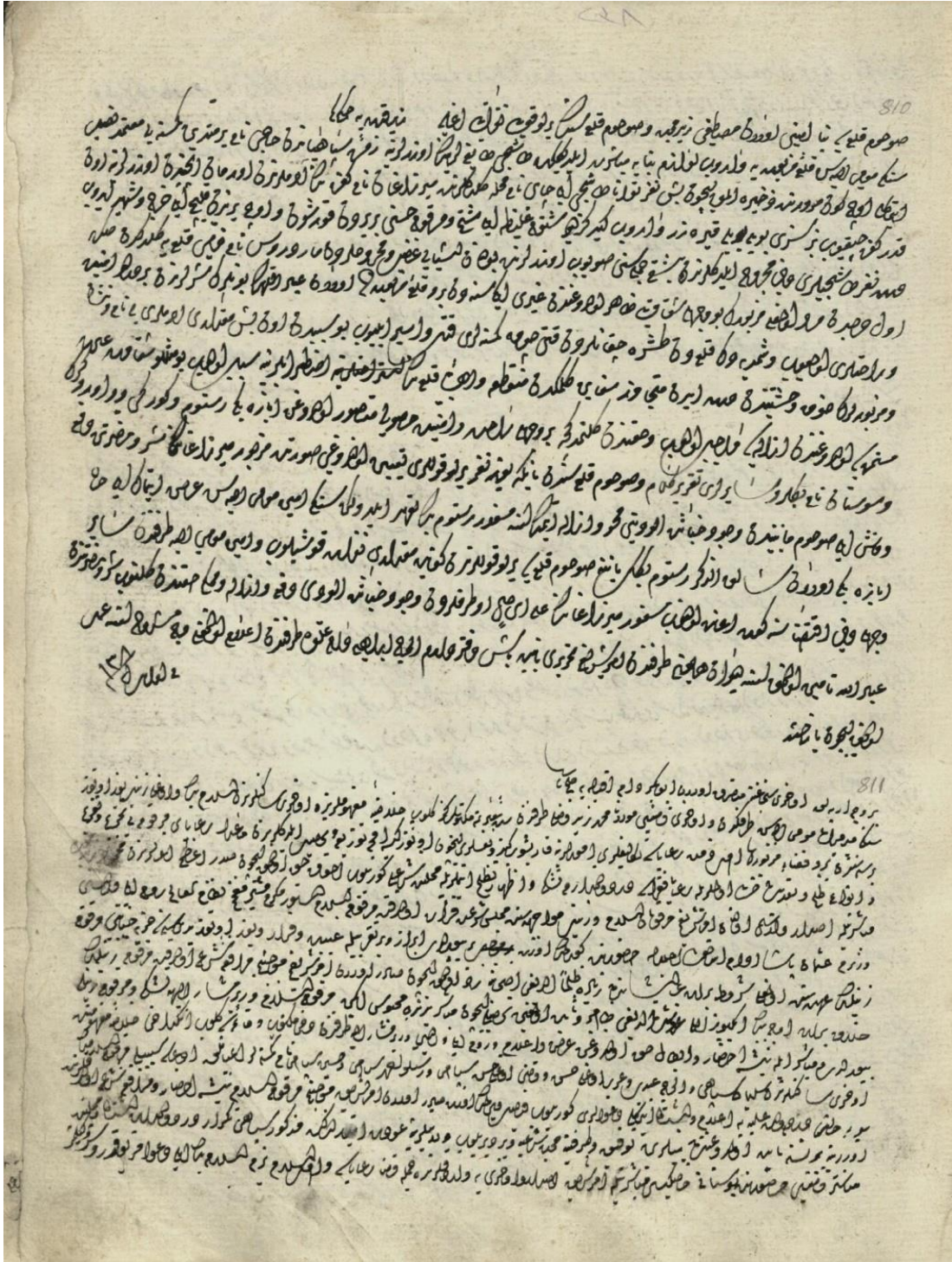
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. çev: A. Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Siyahi Abhaz. erişim 5 Şubat 2021, <https://www.mahmutmarsan.com/marsanlar/>
- Soykırma Tüyler Ürperten Anma. *Kafkas Dernekleri Federasyonu*. 15 Mayıs 2017. erişim 8 Mart 2021, <https://kaffed.org/haberler/federasyondan/item/3196-soyk%C4%B1r%C4%B1ma-t%C3%BCyler-%C3%BCrperden-anma.html>
- Spencer, Edmund. *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*. çev: D. Cenkçiler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- St. Vitus Dance. *Tıbbi Terimler Sözlüğü*. erişim 26 Şubat 2021, <https://saglik.sozlugu.org/st-vitus-dance/>
- Sümer, Faruk. “Mes’ûd b. Muhammed Tapar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 349. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- . “Uzun Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 262. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Şâmî, Nizamüddin. *Zafernâme*. çev: N. Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.
- Şinkuba, Bagrat. “Kafkas Halklarının Kahramanı: Abriskil”. 21 Aralık 2008. erişim 13 Aralık 2020, http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/edebiyat/efsaneler/059_kafkashalkabriskil.htm
- . *Abriskil*. çev: M. Tuna. İstanbul: As Yayınları, 2000.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el Bağdâdî. *Târîhu't-Taberî*. çev: C. Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Taneri, Aydın. “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy.8 (1967): 124-125.
- Taslaman, Caner. “Gizemli Dans Hastalığı”. *Sabah*, 17 Aralık 2017. erişim 26 Şubat 2021, <https://www.sabah.com.tr/pazar/2017/12/17/gizemli-dans-salgini>
- Tatyrba, Adam. *Abhazy'a'da İslam*. erişim 24 Nisan 2020, http://apsnyteka.org/1174-tatyrba_a_islam_v_abkhazii.html
- TDK. *Genel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/>
- Tektaş, Nazım. *Sadrazamlar*. İstanbul: Çatı Kitapları, 2002.

- Terim, Şerafettin. *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*. İstanbul: Minnetoğlu Kitabevi, 1976.
- Tezcan, Nuran. “Evliya Çelebi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. erişim 25 Nisan 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/evliya-celebi>
- Tosun, Murat Dursun. “18.Yüzyılın Sonlarında Abaza ve Çerkeslerin İnançlarına Dair Bilgiler İçeren Bir Belge”. 18 Şubat 2015. erişim 28 Ocak 2021, <https://muratdursuntosun.wordpress.com/2015/02/18/18-yuzyilin-sonlarinda-abaza-ve-cherkeslerin-inanclarina-dair-bilgiler-iceren-bir-belge/>
- Toumarkine, Alexandre. *Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybatı Kafkasya'ya bir Osmanlı Bakışı*. İstanbul: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, t.y.
- Tsurtsomia, Zaza. “Çerkes ve Abhazların Osmanlı Topraklarına Sürgünü”. *Kafkassam*. 27 Mayıs 2016. erişim 1 Mayıs 2020, <https://kafkassam.com/cherkes-ve-abhazlarin-osmanli-topraklarina-surgunu.html>
- Vardan, Müverrih. *Türk Fetihleri Tarihi*. çev: H. Der Andreasyan. İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2017.
- Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Buldân)*. çev: M. Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2021.
- Yazıcı, Tahsin. “Hemedan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 183-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yazıcızâde Ali. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2017.
- Yıldıztaş, Mümin. *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2012.
- Yılmaz, Ziya. “Murad IV”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 177. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmail. “Kuteybe b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 490. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri, Dosya: 12, Gömlek: 979. erişim 22 Ekim 2020, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?>

T=625339&H=5B3E57F7B414090744B9ED64391F23B65827C3BA75ABF68
AF268844F1C91CDC3

- . Bab-1 Asafl Divan-1 Hümeyun Mühimme Defterleri, Dosya: 19, Gömlek: 146.
erişim 22 Ekim 2020,
[https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?
T=625344&H=A6FABE724860B1379D94B9C7B3603314CBADAA7B484A3
274EEA837E39227C7C7](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625344&H=A6FABE724860B1379D94B9C7B3603314CBADAA7B484A3274EEA837E39227C7C7)
- . Bab-1 Asafl Divan-1 Hümeyun Mühimme Defterleri, Dosya: 133, Gömlek: 810.
erişim 22 Ekim 2020,
[https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?
T=625350&H=A0A9AA816FABD97CC072E0264053AEF279089CD23EF8D
EC6122F204DB3150EEF](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625350&H=A0A9AA816FABD97CC072E0264053AEF279089CD23EF8DEC6122F204DB3150EEF)
- . Cevdet Dahiliye. Dosya: 137, Gömlek: 6825. erişim 22 Ekim 2020,
[https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?
T=625357&H=9643378B57F7D08A4C1A2969C1025780EA5F8AC7DAD1BC
41973D9FD45](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625357&H=9643378B57F7D08A4C1A2969C1025780EA5F8AC7DAD1BC41973D9FD45)
- . Cevdet Dahiliye. Dosya: 140, Gömlek: 6960. erişim 22 Ekim 2020,
[https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?
T=625358&H=006FE433C8A784E54899D1E83C51DE3CC7E9802B56C0F27
20D171C81AB59C491](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625358&H=006FE433C8A784E54899D1E83C51DE3CC7E9802B56C0F2720D171C81AB59C491)
- . Cevdet Evkaf. Dosya: 128, Gömlek: 6385. erişim 2 Aralık 2020,
[https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?
T=637124&H=AF4135361AB7B8933B88227C461C39D440914B8A1D483D6
17F6D1EFB4A6E2D15](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=637124&H=AF4135361AB7B8933B88227C461C39D440914B8A1D483D617F6D1EFB4A6E2D15)
- Üresin, Salim ve Sedat Özger. “Akpınar Köyü (Lowkıt) - Adana”. *Jineps Gazetesi*, 1 Ocak 2012, erişim 7 Aralık 2020, <https://jinepsgazetesi.com/2012/01/akpinar-koyu-lowkit-adana/>

EK-3. Eşkîya İle Mücadele İçin Abhaz Beylerine Yardım Gönderilmesi

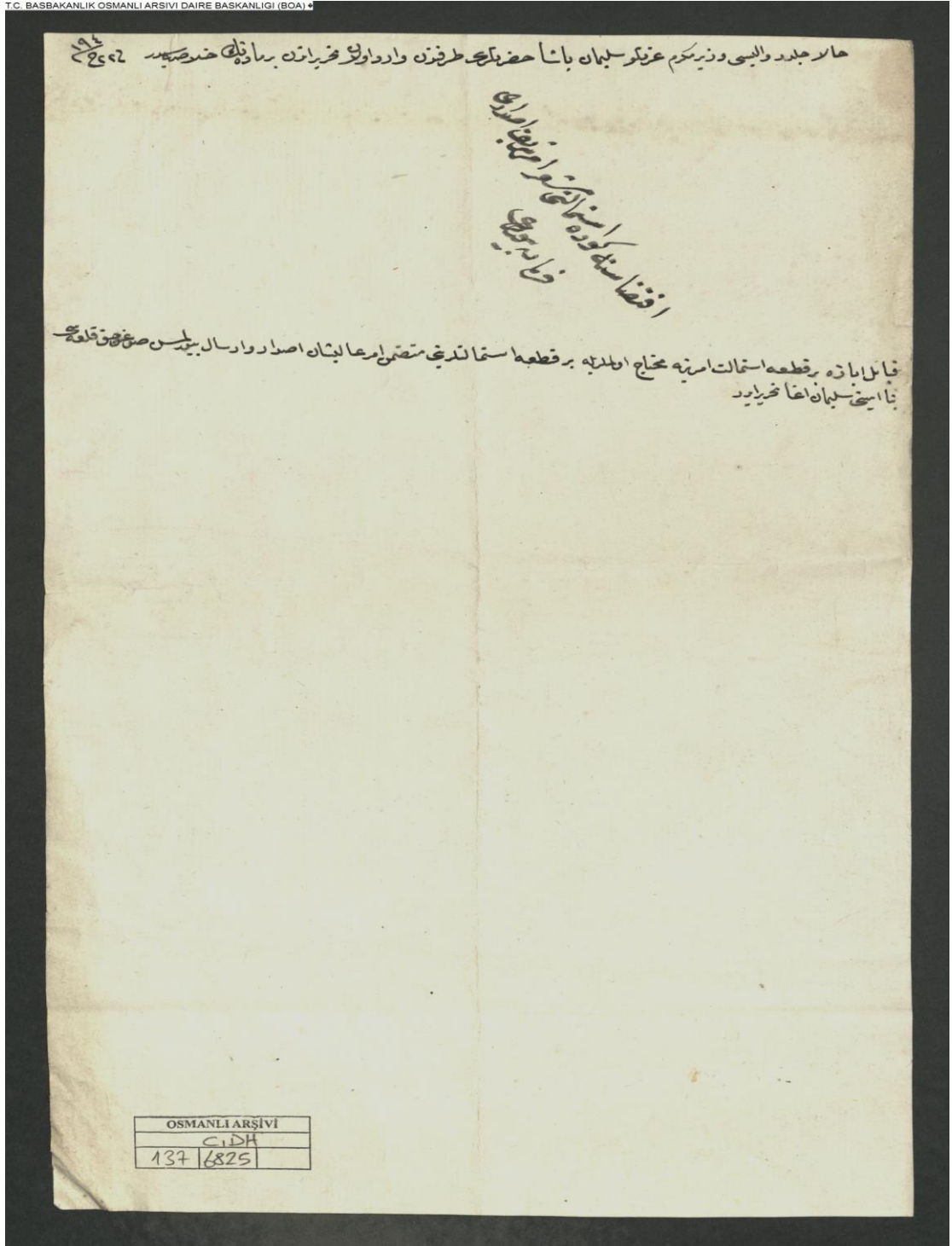

BOA, A. DVNSMHM.d. 00133 / 810.¹⁰²⁶

¹⁰²⁶ T. C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, erişim 22 Ekim 2020, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625350&H=A0A9AA816FABD97CC072E0264053AEF279089CD23EF8DEC6122F204DB3150EEF>

EK-4. Abhaz Kabilelerinin Bağışlanması

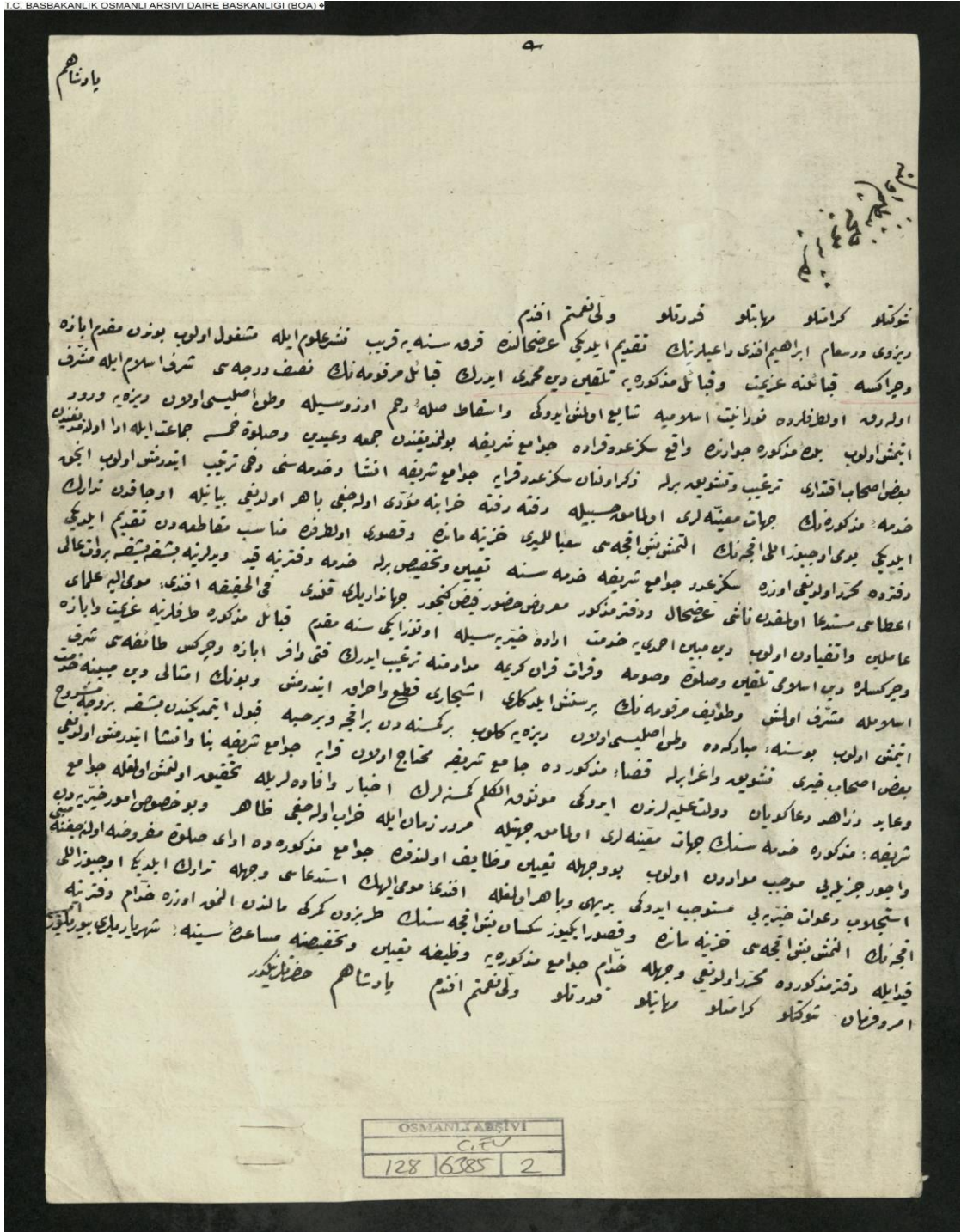
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI (BOA) *

C.DH.00137.06825.001

BOA, C.DH. 00137 / 06825.¹⁰²⁷

¹⁰²⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, erişim 22 Ekim 2020, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625357&H=9643378B57F7D08A4C1A2969C1025780EA5F8AC7DAD1BC41973D9FD45997F27B>

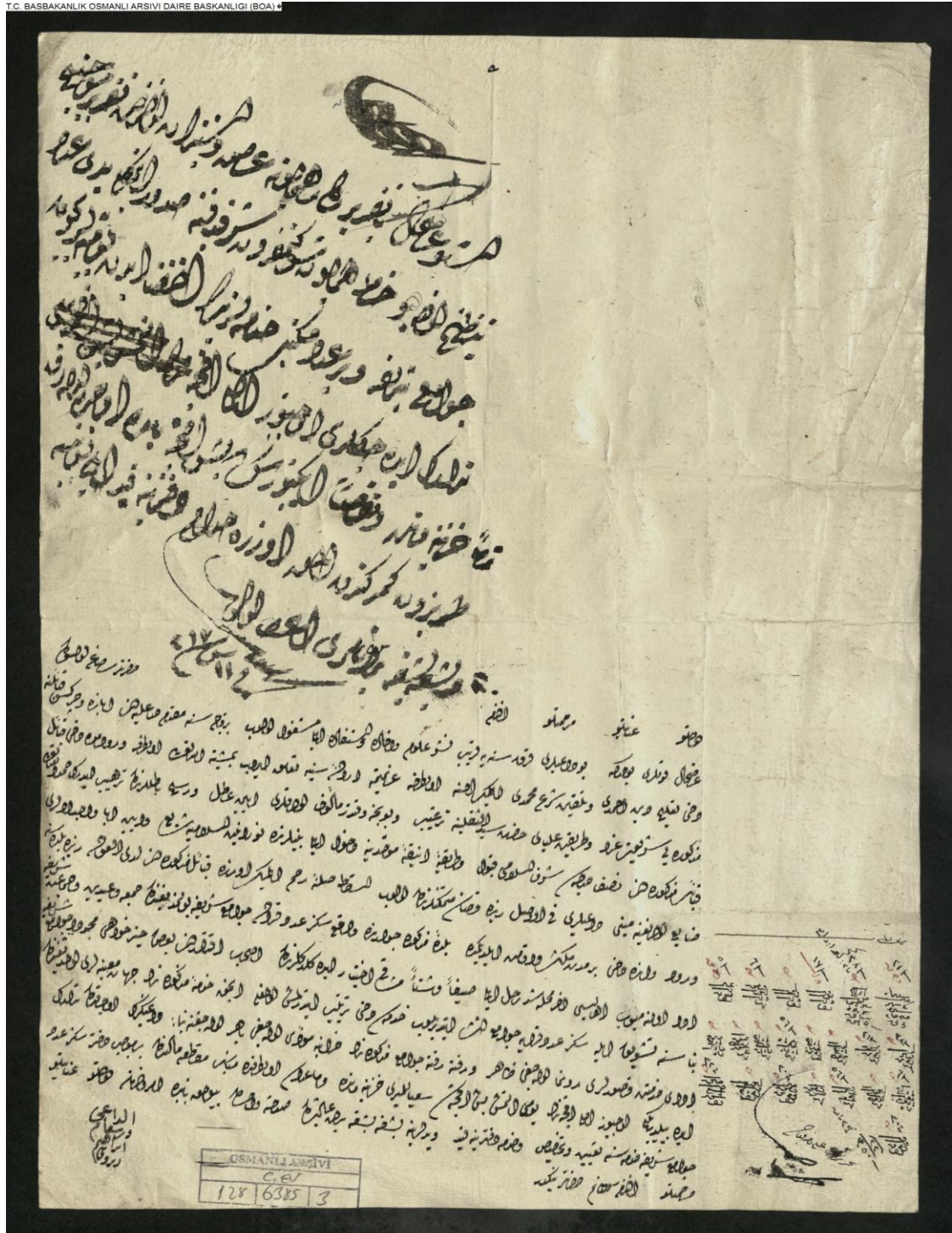

C.EV.00128.06385.002

BOA, C.EV. 00128 / 06385.1028

EK-5. (Devam) İbrahim Efendi'nin Abhazy'a da İslamiyet'i Yayma Çabası

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

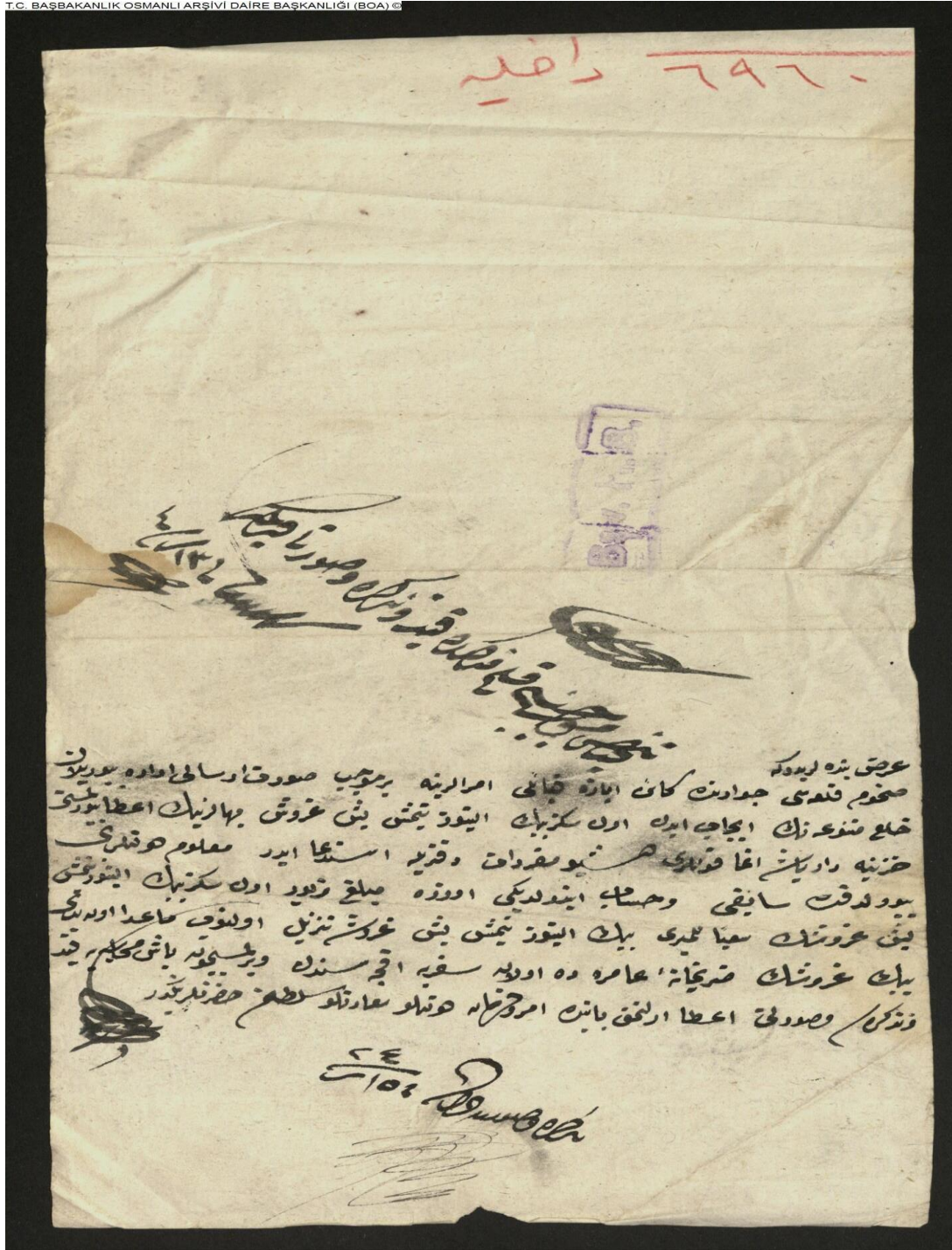

C.EV.00128.06385.003

BOA, C.EV. 00128 / 06385.1029

¹⁰²⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, erişim 2 Aralık 2020, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=637124&H=AF4135361AB7B8933B88227C461C39D440914B8A1D483D617F6D1EFB4A6E2D15>

EK-6. Abhaz Beylerine Hediyeler Gönderilmesi

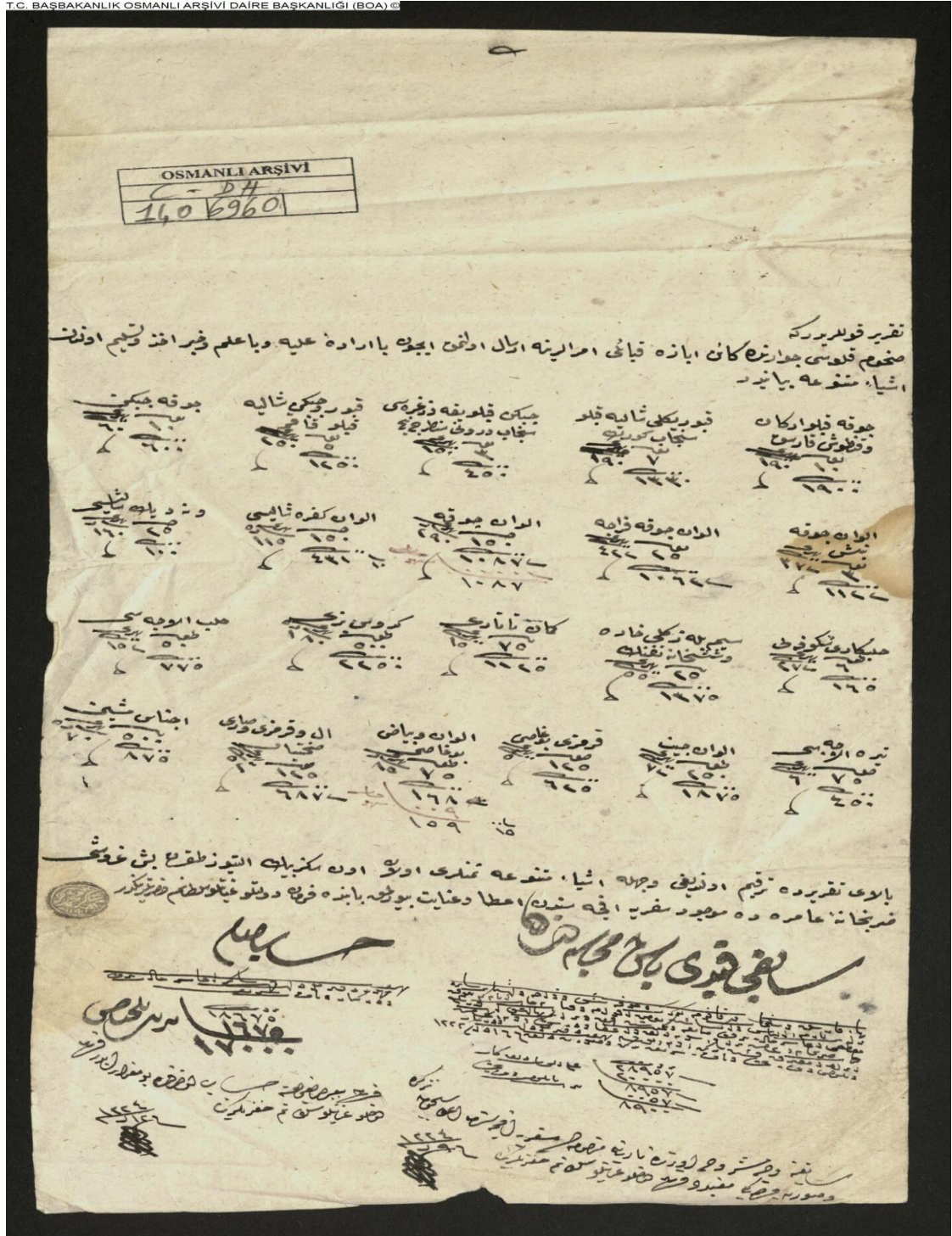
C.DH.00140.06960.001

BOA, C.DH. 00140 / 06960.¹⁰³⁰

¹⁰³⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, erişim 22 Ekim 2020, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625358&H=006FE433C8A784E54899D1E83C51DE3CC7E9802B56C0F2720D171C81AB59C491>

EK-6. (Devam) Abhaz Beylerine Hediyeler Gönderilmesi

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

C.DH.00140.06960.001

BOA, C.DH. 00140 / 06960.¹⁰³¹

¹⁰³¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, erişim 22 Ekim 2020, <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/SatinAlinanGoruntule.aspx?T=625358&H=006FE433C8A784E54899D1E83C51DE3CC7E9802B56C0F2720D171C81AB59C491>

EK-8. Kabardey Aile Damgalar

561	562	563	564	565	566	567
568	569	570	571	572	573	574
575	576	577	578	579	580	581
582	583	584	585	586	587	588
589	590	591	592	593	594	595
596	597	598	599	600	601	602
603	604	605	606	607	608	609
610	611	612	613	614	615	616
617	618	619	620	621	622	623
624	625	626	627	628	629	630

Kabardey Aile Damgaları.¹⁰³³

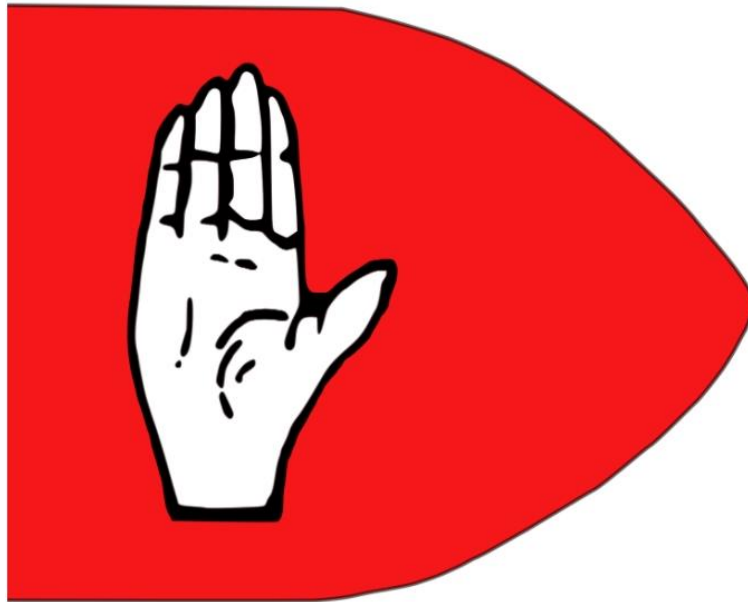
¹⁰³³ Kabardey Adigeleri Aile Damgaları, *Çerkes Dernekleri Federasyonu*, (26 Ağustos 2016), erişim 2 Aralık 2020, <https://cerkesfed.org/kultur/aile-damgalari/kabardey-adigeleri-aile-damgalari/>

EK-9. Aile Damgalı Çerkes Mezar Taşı

Aile Damgalı Çerkes Mezar Taşı.¹⁰³⁴

EK-10. Orta Çağ'da Abhaz Krallığı Bayrağı

Orta Çağ'da Abhaz Krallığı Bayrağı.¹⁰³⁵

¹⁰³⁴ Caucasian Graves. *Picuki*. erişim 30 Nisan 2020, <https://www.picuki.com/profile/caucasiangraves>

EK-11. Abhazya Cumhuriyeti Bayrağı

Abhazya Cumhuriyeti Bayrağı.¹⁰³⁶

EK-12. Abaza Rayonu Bayrağı

Abaza Rayonu Bayrağı.¹⁰³⁷

¹⁰³⁵ Dünyaya Açık El, *Dünya Abaza Kongresi*.

¹⁰³⁶ Dünyaya Açık El, *Dünya Abaza Kongresi*, erişim 23 Nisan 2020, <https://abaza.org/tr/dyunyaya-achyk-el-abhazlaryn-ve-abazalaryn-devlet-semboileri>

¹⁰³⁷ Dünyaya Açık El, *Dünya Abaza Kongresi*.

EK-13. Eski Çağlarda Bir Abhaz

Eski Çağlarda Bir Abhaz.¹⁰³⁸

¹⁰³⁸ Murat Acıyev, “Abazaların Cesaret ve Askeri Kahramanlık Müesseseleri”, (15 Şubat 2016), erişim 14 Kasım 2020, http://alashara.org/news/institut_mujustva_i_voennoy_doblesti_abazin?language=tr

EK-14. Abhaz Erkek Kıyafeti

Abhaz Devlet Müzesi, Naala Ayüdzba, Abhaz Erkek Kıyafeti.¹⁰³⁹

EK-14. (Devam) Abhaz Kadın Kıyafeti

Abhaz Devlet Müzesi, Naala Ayüdzba, Abhaz Kadın Kıyafeti.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁹ Arzınba, “Abhazlar ve Abazinler: Eşsiz Bir Ulusal Kültürün Taşıyıcıları”, (18 Aralık 2018), erişim 14 Kasım 2020, <https://abaza.org/tr/abhazlar-ve-abazinler-eshsiz-bir-ulusal-kyultyuryun-tashyyycylary>

¹⁰⁴⁰ Arzınba, “Abhazlar ve Abazinler: Eşsiz Bir Ulusal Kültürün Taşıyıcıları”.

EK-15. Hacı Hacı Müze Evi

Ağılı Köyü, Hacı Hacı Müze Evi.¹⁰⁴¹

EK-15. (Devam) Hacı Hacı Müze Evi

Ağılı Köyü, Hacı Hacı Müze Evi.¹⁰⁴²

¹⁰⁴¹ Erdal Ertuğrul, Ağılı Köyü Hacı Hacı Müze Evi.

¹⁰⁴² Ertuğrul, Ağılı Köyü Hacı Hacı Müze Evi.

EK-16. Bagrat Dirhemi

Bagrat Dirhemi.¹⁰⁴³

EK-16. (Devam) Bagrat Dirhemi

Bagrat Dirhemi.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴³ Bagrat Dirhemi, erişim 5 Şubat 2021, <https://www.mahmutmarsan.com/marsanlar/>

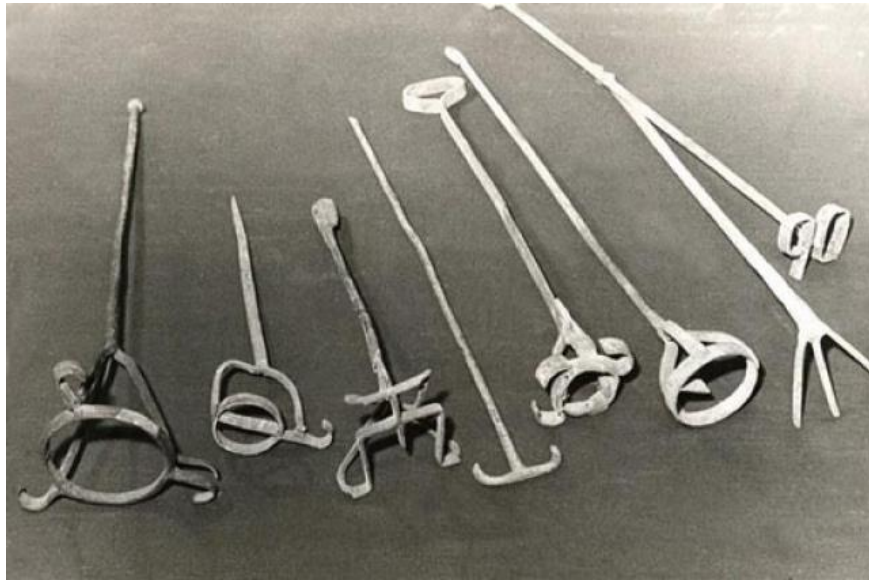
¹⁰⁴⁴ Bagrat Dirhemi, erişim 5 Şubat 2021, <https://www.mahmutmarsan.com/marsanlar/>

EK-17. Siyahi Bir Abhaz

Siyahi Abhaz¹⁰⁴⁵

EK-18. Metal Adige Damgaları

Adige Damgaları.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁵ Siyahi Abhaz, erişim 5 Şubat 2021, <https://www.mahmutmarsan.com/marsanlar/>

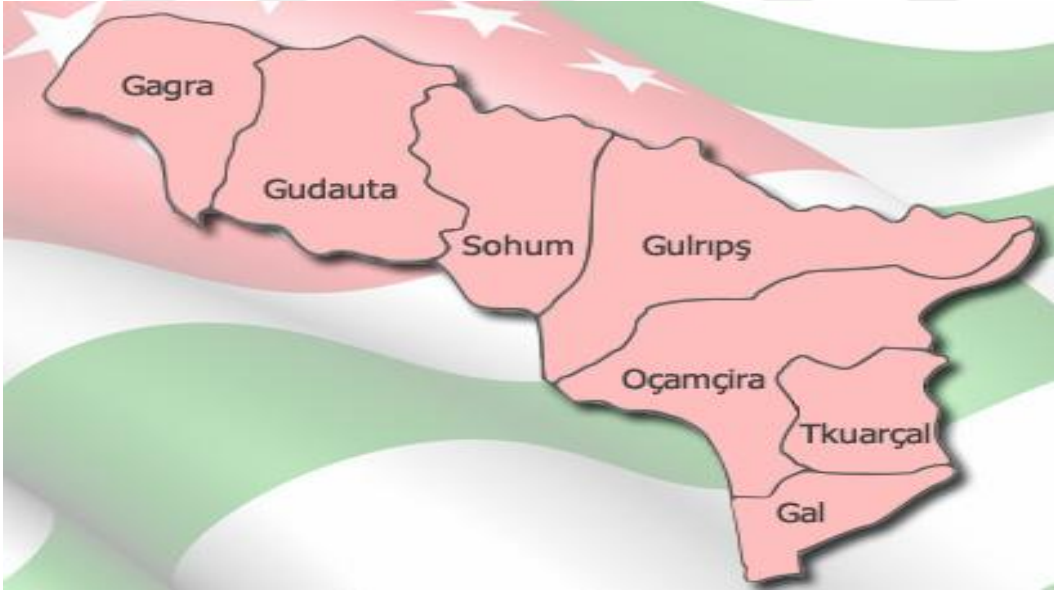
¹⁰⁴⁶ Adige Damgaları, *Kafkas Dernekleri Federasyonu*, (25 Mart 2013), erişim 6 Şubat 2021, <https://www.kaffed.org/kultur-sanat/xabze/item/1542-ad%C4%B1%C4%9Fe-damgalar%C4%B1.html>

EK-19. Kafkasya Haritası

Kafkasya Haritası.¹⁰⁴⁷

EK-20. Abhazya Cumhuriyeti İdari Yapısı

Abhazya Cumhuriyeti Siyasi ve İdari Yapısı (7 İdari Bölge).¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁷ Kafkasya Haritası, erişim 23 Nisan 2020, <https://i1.wp.com/www.resimle.net/data/media/13/kafkasya%20haritasi.gif>

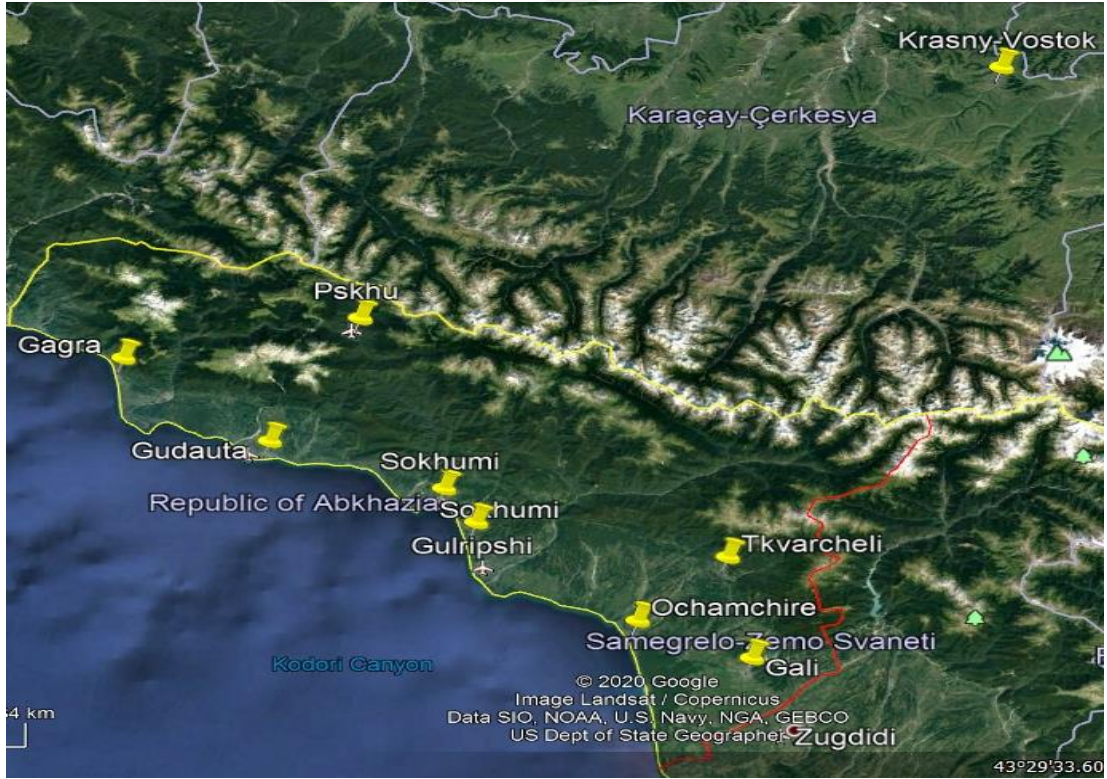
¹⁰⁴⁸ Abhazya Bölgeler, *Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi*, erişim 14 Kasım 2020, <http://abhazya.org/wp/wp-content/uploads/2013/10/abhazya-bolgeler.jpg>

EK-21. Orta Çağ'da Kafkasya Haritası

Orta Çağ'da Kafkasya Haritası.¹⁰⁴⁹

EK-22. Abhazya Haritası

Abhazya Haritası, Google Earth.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁹ Emre Ata Lyoizişi, "Megreller ve Megrelya Sorunu", erişim 14 Kasım 2020, <http://www.kolkhoba.org/makaletrk5.htm>

¹⁰⁵⁰ Abhazya Haritası, *Google Earth Pro*, erişim 14 Kasım 2020.

